

**MINORISERING:
DE SOCIALE CONSTRUCTIE
VAN 'ETNISCHE MINDERHEDEN'**

c Jan Rath/ Uitgeverij Sua, 1991
Omslag: Huug Schipper, Studio Tint, Den Haag
Drukwerk: SSN, Nijmegen

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK DEN HAAG

Rath, Johann Christoffel

Minorisering: de sociale constructie van 'etnische minderheden' /
Johann Christoffel Rath. - Amsterdam : Sua
Ook verschenen in handelseditie: Amsterdam : Sua, 1991. -
Proefschrift Utrecht. - Met lit. opg. - Met samenvatting in het Engels.
ISBN 90-6222-221-8
NUGI 664/651
Trefw.: etnische minderheden.

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means, without written permission from the publisher.

Niets in deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

**MINORISERING:
DE SOCIALE CONSTRUCTIE
VAN 'ETNISCHE MINDERHEDEN'**

MINORISATION: THE SOCIAL
CONSTRUCTION OF 'ETHNIC
MINORITIES' (WITH A SUMMARY IN
ENGLISH)

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad van doctor
aan de Rijksuniversiteit te Utrecht
op gezag van de Rector Magnificus, Prof. dr. J.A. van Ginkel,
ingevolge het besluit van het College van Decanen
in het openbaar te verdedigen
op vrijdag 13 september 1991 des namiddags te klokke 16.15 uur

door

JOHANN CHRISTOFFEL RATH
geboren op 13 juni 1956 te Rotterdam

Sua Amsterdam

Promotoren:

Prof. dr. F. Bovenkerk, Faculteit der Rechtsgeleerdheid

Prof. dr. H. Hoetink, Faculteit der Sociale Wetenschappen

Deze uitgave werd mede mogelijk door financiële bijdragen van de J.E. Jurriaanse Stichting en het Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur.

**MINORISERING:
DE SOCIALE CONSTRUCTIE
VAN 'ETNISCHE MINDERHEDEN'**

**MINORISERING:
DE SOCIALE CONSTRUCTIE
VAN 'ETNISCHE MINDERHEDEN'**

JAN RATH

Sua Amsterdam

Promotoren:

Prof. dr. F. Bovenkerk, Faculteit Rechtsgeleerdheid,
Rijksuniversiteit Utrecht

Prof. dr. H. Hoetink, Faculteit Sociale Wetenschappen,
Rijksuniversiteit Utrecht

© Jan Rath/Uitgeverij Sua 1991

Omslag: Huug Schipper, Studio Tint, Den Haag

Drukwerk: SSN, Nijmegen

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK DEN HAAG

Rath, Jan

Minorisering: de sociale constructie van 'etnische minderheden' / Jan

Rath. - Amsterdam : Sua

Ook verschenen als proefschrift Utrecht, 1991. - Met lit. opg. - Met
samenvatting in het Engels.

ISBN 90-6222-223-4

NUGI 664/651

Trefw.: etnische minderheden.

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint,
microfilm or any other means, without written permission from the
publisher.

Niets in deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar
gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere
wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Deze uitgave werd mede mogelijk door financiële bijdragen van de
J.E. Jurriaanse Stichting en het Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid
en Cultuur.

INHOUDSOPGAVE

	VOORWOORD	7
1	INLEIDING	9
2	HET MINDERHEDENPARADIGMA	23
2.1	Gebrekkige theoretische vooruitgang	23
2.2	De eenzijdige voorkeur voor het minderhedenparadigma	30
2.3	Het onderzoek naar de machtsvorming van migranten	41
2.4	Commentaar	57
3	PERSPECTIEVEN IN DE NEOMARXISTISCHE BESCHOUWINGSWIJZE	59
3.1	Een categorische afwijzing	60
3.2	Varianten	69
3.3	Verdelingsprocessen en de constructie van probleemgroepen	80
4	DE SOCIALE CONSTRUCTIE VAN 'MINDERHEDEN'	99
4.1	Racialisering?	100
4.2	Minorisering	106
5	DE HISTORISCHE ONTWIKKELING VAN (ETNISCHE) MINORISERING	131
5.1	De strijd tegen 'onmaatschappelijkheid'	132
5.2	De gedwongen assimilatie van Indische Nederlanders	145
5.3	De hulp en bijstand aan 'gastarbeiders'	149
5.4	De 'geleide integratie' van 'etnische minderheden'	159
6	CASUS: MIGRANTEN IN OUDERCOMMISSIES EN DE POLITIEKE STRIJD ROND 'ZWARTE' EN 'WITTE' SCHOLEN	177
6.1	Inleiding	177
6.2	De problematisering van migranten in het onderwijs	186
6.3	Ouderparticipatie in het onderwijs	189
6.4	Politieke actie tegen de aanwezigheid van 'etnische minderheden'	201
6.5	Conclusie	232
7	CONCLUSIE	239

LITERATUUR	247
SUMMARY	275
CURRICULUM VITAE	280

VOORWOORD

Alweer enige jaren geleden, het was januari 1980, zette ik mijn eerste schreden op het pad van het sociaal-wetenschappelijke onderzoek. In Rotterdam hadden niet-Nederlandse ingezetenen namelijk voor het eerst in Nederland het recht gekregen om deel te nemen aan verkiezingen voor deelgemeenteraden. Ik nam toen de unieke gelegenheid te baat om de deelname van Turken en Marokkanen te onderzoeken. Het proces van machtsvorming van migranten ben ik als professionele cultureel antropoloog blijven volgen. Nu - na anderhalf decennium van vooral beschrijvend onderzoek - is de tijd gekomen om theoretisch rekenschap te geven van mijn bevindingen. Het resultaat ligt voor u.

Ik kan niet precies nagaan wie of wat van doorslaggevende invloed is geweest op mijn wetenschappelijke vorming. Maar het lijkt geen twijfel dat Frank Bovenkerk van de Utrechtse universiteit er iets mee te maken heeft. Ik prijs mij gelukkig in de gelegenheid geweest te zijn om nauw samen te werken met iemand van zo'n formaat en zo'n aanstekelijke enthousiasme voor het vak. Een andere collega van het vroegtijdig gestorven Utrechtse Centrum voor Studies van de Multi-Etnische Samenleving (SMES), John Schuster, heeft er ook mee van doen. Onze gesprekken, die ik mij met plezier herinner, gingen nu eens over ingewikkelde zaken als het 'accumulatieproces', dan weer over minder diepzinnige onderwerpen. En ook de rusteloos reizende Robert Miles van de *Research Unit for Migration and Racism* van de Universiteit van Glasgow heeft ermee te maken. Met hem wisselde ik op de meest vreemde plaatsen van de wereld van gedachte over ... tja, waar niet over.

Onder de vele mensen die op enigerlei wijze een bijdrage hebben geleverd aan de totstandkoming van dit boek, zijn Harry Hoetink, Kees Groenendijk, Rinus Penninx en Kees Schuyt. Het manuscript heb ik verder voorgelegd aan Frank Buijs en Joop Teunissen. Zij voorzagen het van hun scherpzinnige commentaar. Gedurende mijn veldwerk hebben talrijke mensen mij erg geholpen, door informatie te verschaffen of op andere manieren. Sommigen waren zelfs bereid delen van het manuscript minutieus te commentariëren. Ik ben allen zeer erkentelijk.

De medewerkers van het Instituut voor Rechtsociologie van de Katholieke Universiteit Nijmegen, waar ik vertoefde ten tijde van de afronding van dit boek, ben ik dankbaar voor hun clementie voor mijn geestelijke en niet zelden ook lijfelijke afwezigheid gedurende de afronding van dit boek.

Mijn oriëntatie op het internationale wetenschappelijke debat is mede tot stand gekomen door studiereizen naar de Verenigde Staten en Engeland en een *visitorship* aan de *Research Unit for Migration and Racism* in Glasgow, Schotland. Hiervoor verkreeg ik financiële steun van

de NWO (v/h Nederlandse Organisatie voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek) en de British Council. Voorts stelde de UNESCO mij in de gelegenheid mijn gezichtspunten voor te leggen op een *experts meeting* georganiseerd door de University of the West Indies, St. Augustine, Trinidad and Tobago.

Zeer veel dank, tenslotte, ben ik verschuldigd aan de vier mensen die mij het meest lief zijn. Dat zijn mijn ouders, die mij van jongs af aan en zonder aflaten hebben aangespoord tot iets dat voor henzelf altijd onbereikbaar bleef: doorleren. En dat zijn mijn levensgezellen Marlein Van Luyk en Wiesje Rath, die mij er steeds weer aan herinnerden, nu en dan op luide toon, dat het leven zo ontzettend veel meer inhoudt dan sociale wetenschappen alleen. Zonder aarzeling draag ik aan hen dit boek op.

Rotterdam, juni 1991

Jan Rath

1 INLEIDING

Ik weet weinig af van zeilen. Maar ik heb begrepen dat een zeiler tegen de wind in moet gaan hangen. De wetenschapsbeoefenaar doet er, dunkt mij, goed aan dezelfde strategie te volgen.

A.J.F. Köbben 1989b: 299

Probleemstelling

Inmiddels loop ik meer dan tien jaar mee in de wondere wereld van het 'minderhedenonderzoek'. Sinds 1980 heb ik verschillende onderzoeksprojecten uitgevoerd rond de politieke participatie van migranten, vooral over hun deelname aan verkiezingen. De meeste van de publikaties die hieruit volgden, zijn - geheel in de traditie van het Nederlandse onderzoek - sterk empirisch van aard. In dit boek vraag ik mij af wat al die jaren van onderzoek daadwerkelijk hebben opgeleverd. Ik geef zogezegd theoretisch rekenschap van mijn bevindingen. Deze onderneming staat niet op zichzelf. Er is nog iets anders dat mij bezighoudt, te weten de ontwikkeling van het 'minderhedenonderzoek' in Nederland. Ik ben over die ontwikkeling nogal verbaasd en ook een beetje in de war. Ik verwoord mijn verbazing in negen vragen: (1) Waarom stevent de 'geleide integratie' van 'etnische minderheden' ondanks alle kennis en zorg op een mislukking af? (2) Hoe komt het dat 'etnische minderheden' bijna categorisch te boek staan als probleemgroepen? (3) Hoe komt het dat zij buiten de politieke machtscentra staan? (4) Waarom bestaat er in Nederland geen krachtige en authentieke emancipatiebeweging van migranten? (5) Hebben migranten, bijvoorbeeld bij hun machtsvorming, daadwerkelijk baat bij categoriale voorzieningen? (6) Waarom is de overheid zo actief wanneer het gaat om de positie van bepaalde migranten? (7) Is de situatie in Nederland zo specifiek dat een bijdrage van 'minderhedenonderzoekers' aan het internationale theoretische debat nauwelijks zinvol is? (8) Hoe moeten in een land waar studies over migratie en 'integratie' zo zeer zijn ontwikkeld, verschijnselen zoals racisme theoretisch worden begrepen en verklaard? (9) Hoe komt het dat men in de hele discussie over 'minderheidsvorming'

nauwelijks ingaat op de vraag die theoretici in het buitenland zo zeer bezighoudt, namelijk de vraag waar het primaat ligt van de sociale positie van migranten, bij hun cultuur of hun klasse?

Deze vragen hangen ogenschijnlijk weinig samen, maar ze interesseren mij buitengewoon en het verbaast mij hooglijk dat 'minderhedenonderzoekers' er nog steeds geen bevredigend antwoord op hebben. Ik vermoed te weten waar de schoen wringt. 'Minderhedenonderzoekers', als ik zo mag generaliseren, zijn namelijk 'een tikkeltje provincialistisch'. Ze discussiëren met elkaar in plaats van met anderen buiten de landsgrenzen of de imaginaire grenzen van de 'minderhedenkunde'. Theoretische exercities zijn niet populair, helemaal niet wanneer het gaat om theorieën van wat hoger abstractieniveau. Toch is zo'n exercitie alleszins de moeite waard. Het wetenschappelijke gebouw heeft immers meer onderzoekskamers dan alleen die van het Nederlandse 'minderhedenonderzoek'. Wie, zoals ik, een *tour d'horizon* onderneemt door dat gebouw, ontdekt dat onderzoek ook op een andere manier kan worden bedreven. Overheerst in Nederland *een* soort onderzoek dat ten dienste staat van de overheid, in andere landen - met name in Groot-Brittannië - bestaat ook een soort dat de overheid zelf als voorwerp kiest. Beperken Nederlandse onderzoekers hun gezichtsveld tot wat met migranten gebeurt, elders richt men de aandacht nadrukkelijk op meer algemene processen in de samenleving. Gaat men in Nederland uit van de 'problemen' van 'etnische minderheden', daarbuiten kiest men als uitgangspunt de manier waarop bepaalde categorieën van migranten worden geïdentificeerd. Zoveel is al wel duidelijk: onderzoekers in Nederland gebruiken een eigensoortig paradigma, of dit nu bevredigende antwoorden oplevert of niet.

In dit boek wil ik nagaan of een ander paradigma dat elders populair is maar in Nederland vooralsnog onbekend en onbemind - namelijk dat welke is gestoeld op inzichten uit het neomarxisme - ons in staat stelt om te begrijpen en verklaren wat er aan de hand is. Door toepassing van dit perspectief blijken alle opgeworpen vragen plotseling toch met elkaar samen te hangen! Voordat ik daar verder op in ga, geef ik eerst een nadere toelichting op de vragen die ik hierboven heb opgeworpen. Tezamen vormen ze namelijk de probleemstelling van dit boek.

Toelichting

Op 15 november 1989, juist nadat het kersverse kabinet in het regeerakkoord zijn 'nieuwe beleid' heeft ontvouwd, schrijft drs. M. Rabbae, directeur van het Nederlands Centrum Buitenlanders, in *de Volkskrant*: "De etnische minderheden gaan gebukt onder zware problemen. Enkele feiten: 50 procent is werkloos; de totale werkloosheid daalt, die van deze groep stijgt voortdurend; 80 procent van de leerlingen valt uit het onderwijs; 20 procent van de populatie van de penitentiaire inrichtingen en 40 procent van die van de justitiële jeugdinrichtingen bestaat uit deze bevolkingsgroep. De alarmerende maatschappelijke positie van deze bevolkingscategorie verdient naar mijn opvatting de grootste prioriteit na het milieu." Rabbae is in dit tijdvak bepaald niet de enige die de noodklok luidt. Integendeel, de 'etnische minderheden' vormen het onderwerp van een publieke reactie die veel weg heeft van een *moral panic* (Cf. Hall 1981: 32-33). Tal van individuen en instellingen uit de sfeer van belangenorganisaties van of voor migranten, vakverenigingen, politieke partijen of andere organisaties, uiten hun verontrusting over de slechte positie van 'etnische minderheden'. De media produceren aan de lopende band berichten en reportages over de opeenstapeling van problemen van 'etnische minderheden'.

Daarnaast doen wetenschapsmensen een indrukwekkende hoeveelheid artikelen en rapporten het daglicht zien. De onderwerpen die zij aan de orde stellen, zijn met name de schrikbarende hoge werkloosheid onder 'etnische minderheden', hun slechte schoolprestaties, hun stijgende criminaliteit, hun ongunstige woonomstandigheden en, een enkele maal, hun opmerkelijke afwezigheid in de centrale velden van de politieke macht. Sommigen schetsen het dramatische scenario van een onstuitbare marginalisering en voorspellen de onontkoombare vorming van zoiets vreselijks als een 'etnisch subproletariaat'. Of het ooit zover komt is moeilijk te zeggen, maar zoveel is duidelijk: tegen het eind van de jaren tachtig heerst algemeen het besef dat het 'integratieproces' van 'etnische minderheden', zoals zorgvuldig uitgestippeld in de *Minderhedennota* (1983), nog bar weinig is opgeschoten. Velen vragen zich af hoe het komt dat de 'integratie' van 'etnische minderheden', in het bijzonder hun sociale stijging, zo moeizaam verloopt.

Dit gegeven is opzienbarend genoeg. Sinds het begin van de jaren tachtig immers voert de overheid - en in haar kielzog tal van particuliere,

maatschappelijke instellingen - een Minderhedenbeleid, juist gericht op de 'geleide integratie' van deze categorieën van de bevolking. Zij moeten inmiddels miljarden guldens hebben uitgegeven aan maatregelen om de achterstand van 'etnische minderheden' op te heffen en moeten ontelbare mensjaren hebben geïnvesteerd in begeleiding en wat al niet meer. De achtergrond hiervan is deze. In de Nederlandse verzorgingsstaat, zo is althans het uitgangspunt, worden mensen niet aan hun lot overgelaten. Wanneer, door welke omstandigheden dan ook, delen van de bevolking geen of onvoldoende toegang hebben tot alle goederen en diensten van de samenleving, krijgen zij hulp. Zo ook de nieuwkomers. Hieraan ten grondslag ligt het inzicht dat sociale processen zich niet autonoom voltrekken, maar dat ingrijpen mogelijk is. Dit is een spectaculair inzicht. Nog niet eens zo vreselijk lang geleden dacht men dat de samenleving een 'natuurlijk' of 'goddelijk' gegeven was, waarop invloeden van buitenaf volstrekt geen vat hadden. Tegenwoordig echter domineert het geloof in de vooruitgang en maakbaarheid van de samenleving en in de mogelijkheden van *social engineering*. Volgens de overheersende opvatting is zelfs zo'n ingewikkeld sociaal proces als de 'integratie' van groepen nieuwkomers tot op grote hoogte reguleerbaar.

Sociale wetenschapsbeoefenaren spelen hierbij een vooraanstaande rol. Hun kennisverwerving helpt de overheid en andere instellingen om de meest effectieve maatregelen te treffen. Dit moet voor de geëngageerden onder hen een geweldige uitdaging zijn: denk eens in welk een perspectief zij met hun opgebouwde kennis de samenleving kunnen bieden. De praktijk is echter weerbarstig.

Onze enorme kennis van 'etnische minderheden' ten spijt, lijkt de operatie van het Minderhedenbeleid toch op een mislukking af te stevenen, een drama van ongekende proporties.⁸⁹ Maar niet alleen het Minderhedenbeleid verkeert thans in een staat van crisis, ook het 'minderhedenonderzoek'. Sociaal-wetenschappelijke onderzoekers zijn er nog steeds niet in geslaagd adequate antwoorden te formuleren op de meest essentiële vragen. De eerste daarvan is: (1) *waarom stevent de 'geleide integratie' van 'etnische minderheden' ondanks alle kennis en zorg op een mislukking af?*

89 Tenzij men het uitblijven van volksoproeren zoals in Engeland, Frankrijk en België wil zien als resultaat van het Minderhedenbeleid.

De meeste mensen in Nederland vinden deze situatie ongewenst en overeenkomstig de ideologie van de verzorgingsstaat verlangen zij ingrijpen van de overheid. De regering is niet ongenegen het beleid grondig te herzien en de minister-president verzoekt de aan zijn departement verbonden Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) om "creatieve en praktische suggesties" voor de verdere ontwikkeling van het Minderhedenbeleid (WRR 1989: 207). In zijn rapport *Allochtonenbeleid* beweert de WRR dat de overheid fundamenteel verkeerd op de ontstane situatie heeft gereageerd. Ze heeft de 'etnische minderheden' namelijk te zeer als "zorgcategorieën" beschouwd, waardoor "veel leden van minderheidsgroepen (...) direct of indirect afhankelijk [zijn] geworden van de zorg van de overheid" (WRR 1989: 9). De Nederlandse verzorgingsstaat, zo betoogt de WRR, stelt echter op grond van "Nederlandse waarden" bepaalde verwachtingen aan zijn leden, "maar voor hen die zijn gesocialiseerd in een geheel ander cultureel klimaat dan het Nederlandse, is het niet altijd gemakkelijk en vanzelfsprekend [daaraan] te voldoen" (Ibid.: 17). De overheid zou zich volgens de WRR minder gelegen moeten laten liggen aan de cultuur en andere 'gevoeligheden' van "allochtonen", en moet daarvoor in de plaats een krachtiger "integratiebeleid" voeren. De "allochtonen" moeten desnoods gedwongen worden zich te voegen in de Nederlandse samenleving, bijvoorbeeld door hen te verplichten Nederlands te leren of een bepaalde baan te accepteren. De WRR (Ibid.: 21) wijst er overigens ook op dat "de allochtonen potentiële 'human resources' vertegenwoordigen" en dat de samenleving baat kan hebben bij de ontplooiing van deze potenties. De overheid zou hierbij faciliterend kunnen optreden.

Van wetenschappelijke zijde is het rapport inmiddels onder vuur genomen, met name vanwege de opvallend eenzijdige nadruk op aanpassingen van de kant van de nieuwkomers en vanwege het zowel tendentieuze als wetenschappelijk armetierige karakter ervan (ACOM 1989a; Van Amersfoort 1991; Muus en Penninx 1989). Ofschoon het in Nederland goed gebruik is om onderzoek ten dienste te stellen van de overheid, heeft de WRR wat dit betreft kennelijk een grens overschreden. Dat het rapport wetenschappelijk ondermaats is, hindert de overheid overigens niet. De suggestie van de WRR om migranten minder afhankelijk te doen zijn van de overheid en hen meer te activeren tot zelfstandig handelen, vindt grote weerklank bij diezelfde overheid (zie

onder andere Kabinetsstandpunt 1990), zoals bijvoorbeeld tot uitdrukking komt in het 'nieuwe beleid' van sociale vernieuwing.

Wat mij hier vooral interesseert is de manier waarop de WRR (en klaarblijkelijk ook andere geledingen van de overheid) het probleem omschrijven. De raad stelt dat de verwording van 'etnische minderheden' tot 'zorgcategorieën' de kern van het probleem vormt. Hoewel de raad merkwaardigerwijs geen nauwkeurige definitie van het centrale begrip 'zorgcategorie' geeft, maak ik uit de tekst op dat het hierbij gaat om mensen die via uitkeringen en welzijnsvoorzieningen afhankelijk zijn geworden van de overheid, mensen dus die (financieel) ten laste komen van de staat. Die afhankelijkheid zou leiden tot inertie en initiatiefloosheid, bij migranten mede als gevolg van hun onaangepastheid aan Nederlandse eisen, waarden en normen. De WRR voert deze redenering aan ter verklaring van de slechte positie van bepaalde categorieën migranten, een positie die blijkbaar extra problematisch is vanwege hun 'andere' cultuur. Deze redenering is verrassend. Want had het Minderhedenbeleid niet juist tot doel om 'etnische minderheden' zelfstandiger te maken (ACOM 1989a: 4)? Over deze contradictie is de WRR niet bijster duidelijk. Maar los daarvan, de redenering van de raad lijkt niet erg te sporen met de werkelijkheid. Want hoe komt het, om eens iets te noemen, dat geschoolde en aan de Nederlandse cultuur 'aangepaste' Turkse jongemannen moeilijker een baan vinden en houden dan hun meer 'traditionele' landgenoten (Buijs 1990)? En hoe komt het dat maatschappelijk succesvolle migranten als politiek actieve burgers toch uitermate moeilijk kunnen doordringen tot invloedrijke posities (Rath 1991b)? Van deze lieden kan toch moeilijk worden volgehouden dat zij 'zorgcategorieën' zijn in de zin van de WRR? Zonneklaar ondervinden ook degenen wier materiële bestaan niet afhankelijk is van de overheid, belemmeringen bij hun sociale participatie.

Er is vermoedelijk iets fundamenteels aan de hand wat de WRR is ontgaan. Het begrip 'etnische minderheden' staat voor een categorie van mensen die 'anders' zijn en die in de dagelijkse praktijk makkelijk over een kam worden geschoren. In dit opzicht maakt het dus niet zo vreselijk veel verschil of zij zelfstandig zijn dan wel overgelaten aan de zorg van een overheidsinstelling. Op deze kwestie hebben sociaal-wetenschappelijke onderzoekers - als ik het wel heb ook degenen die buiten de kring van de WRR staan - geen bevredigend antwoord. Vandaar mijn tweede vraag: (2) *hoe het komt dat 'etnische minderheden' bijna*

categorisch te boek staan als probleemcategorie?

Hoe is het gesteld met de deelname van migranten aan de politiek? Zojuist stipte ik al aan dat migranten nog amper zijn doorgedrongen tot de centrale arena's van de politieke besluitvorming. Zo zitten sinds 1990 naar schatting 45 migranten in Nederland in een gemeenteraad,⁹⁰ maar dat is een nietig aantal op een totaal van tienduizend raadsleden. Geen migrant is burgemeester, gedeputeerde, senator, minister of staatsraad. Op dit moment zijn welgeteld twee migranten lid van de Tweede Kamer, drie zijn statenlid,⁹¹ een is staatssecretaris, en twee zijn wethouder. In de plaatselijke besturen van politieke partijen, vakbonden, werkgeversorganisaties en zo meer treffen we hier en daar migranten aan, maar in de landelijke besturen zijn zij een hoge uitzondering. En *als* migranten aanwezig zijn, nemen zij veelal plaatsen in van politiek gering gewicht.⁹² Hetzelfde geldt in zekere zin voor de 'vierde macht'. In de top van de Nederlandse ambtenarij ontbreken migranten vrijwel geheel, met als opvallende uitzondering de Directie Coördinatie Minderhedenbeleid van het Ministerie van Binnenlandse Zaken. En in de vele adviescolleges die vanwege de overheid bestaan, wordt nagenoeg geen plaats bezet door migranten, behoudens dan weer de colleges die specifiek betrekking hebben op 'etnische minderheden'.⁹³

Hoe is deze gebrekkige representatie te verklaren? Onderzoekers die zich verdiepen in de politieke participatie van migranten, vatten de machtsvorming van migranten doorgaans op als het produkt van hun 'integratie'. Zolang migranten bij hun politieke activiteiten in Nederland nog te zeer worden beïnvloed door de politieke socialisatie in het land van herkomst, dus zolang hun politieke cultuur hun politieke manier van doen nog bepaalt, zullen zij slechts met uiterste moeite de weg naar de

90 Het gaat hier om migranten uit de kringen der 'etnische minderheden' volgens opgave ministerie van Binnenlandse Zaken, 1990.

91 Het gaat hier om statenleden uit de kringen der 'etnische minderheden', volgens opgave van de provinciale griffiers.

92 Zie bijvoorbeeld de verslagen van Carton en Massaro (1990), Goudt (1989) en De Hoop en Roseboom (1990).

93 Te denken valt aan de Landelijke Advies- en Overleg Structuur (LAO) en de Adviescommissie Onderzoek Minderheden (ACOM). In andere adviescollege behoren migranten tot de zeer hoge uitzonderingen. Zo zijn in Emancipatieraad en de Onderwijsraad solo's uit de kringen der migranten op-genomen.

politieke machtscentra kunnen volgen. Naarmate hun 'integratie' in de Nederlandse samenleving voortschrijdt, zullen zij die weg makkelijker kunnen vinden en navenant politieke invloed winnen. Een dergelijke theoretische invalshoek tref ik in zekere zin ook in het WRR-rapport aan. Het is significant dat de raad zijn spaarzame opmerkingen over de belangenbehartiging van migranten plaatst onder de curieuze kop 'cultuurbeleid'. Hoe plausibel deze redenering ook lijkt, er kleven ernstige bezwaren aan. Zo vind ik het discutabel om het proces van machtsvorming te reduceren tot een culturele aangelegenheid. Migrant(en) (maar ook de inheemse leden van de samenleving) worden zo erg makkelijk op één hoop geveegd, alsof er sprake is van een (cultureel en politiek) homogeen en harmonieus gezelschap, alsof mannen en vrouwen, dokwerkers en havenbaronnen gelijke politieke belangen hebben en zij op identieke wijze politiek participeren. Klaarblijkelijk gaat men ervan uit dat de samenleving 'open' is, dat wil zeggen dat de politieke macht evenredig onder de leden is verdeeld en dat die leden in vrijheid - dus zonder tussenkomst van bijvoorbeeld de overheid - kunnen deelnemen aan het politieke spel. Me dunkt dat dit nogal een simplistisch en utopisch beeld is. Al met al vind ik dat deze theoretische invalshoek ons onvoldoende inzicht in en begrip van het proces van machtsvorming oplevert. Maar, (3) *hoe komt het dan dat migranten buiten de politieke machtscentra staan?*

Het is moeilijk voor te stellen dat migranten genoeg nemen met hun politieke marginaliteit. Andere categorieën van de Nederlandse bevolking hebben dat ook niet gedaan, zoals de ervaringen in de afgelopen era's ons leren. Arbeiders, vrouwen en rooms-katholieken reageerden op hun machteloosheid door zich te organiseren en een deel van de macht op te eisen. Afhankelijk van het gekozen gezichtspunt kan men beredeneren dat zij thans succesvol zijn geëmancipeerd of in ieder geval een flink eind op weg zijn. Het lijkt alleszins redelijk te verwachten dat migranten een soortgelijke emancipatiebeweging ontwikkelen. Welnu, als ik mij niet vergis kijken sommige spraakmakers inderdaad met belangstelling naar de geschiedenis van de verzuiling in Nederland of van de burgerrechtenbeweging in de Verenigde Staten. Van overweldigend grote belangstelling voor die illustere voorbeelden is evenwel geen sprake, laat staan van massale navolging. Anders dan men zou verwachten, is er in Nederland geen echte autonome emancipatiebeweging van migranten

(Cf. Rath 1988c). Misschien om deze reden leggen onderzoekers nauwelijks enige belangstelling aan de dag voor de (niet-)ontwikkeling van zo'n beweging; slechts zeer sporadisch verschijnt er iets ter zake (zie bijvoorbeeld Mullard, Nimako en Willemsen 1988). Ik heb daar geen vrede mee. De vraag luidt: (4) *waarom bestaat in Nederland geen krachtige en authentieke emancipatiebeweging van migranten?*

Het thema van de uitblijvende 'integratie' van migranten ligt beter in de markt, dunkt mij. Maar is dat terecht? Vanuit een minder eng gezichtspunt is de kwestie van de 'integratie' immers enigszins contradictoir. Migranten zijn weliswaar afwezig in de centrale velden van de politieke macht of in een eigen emancipatiebeweging, maar ze bezetten wel degelijk een plek in het politieke besluitvormingsproces, een goed herkenbare plek zelfs: migranten zijn namelijk volop te vinden in speciale inspraakorganen, categoriale welzijnsstichtingen, steunfunctie-instellingen, minderhedencommissies enzovoorts. Daar ontplooiën zij hun activiteiten, bovenal en op de eerste plaats ten behoeve van de 'zaak' van de 'etnische minderheden'. Vaak gaat het om instellingen die deel uitmaken van het 'minderhedenbedrijf', zoals Vuijsje (1986: 36) dat aanduidde, dat wil zeggen die sfeer van organisaties die al dan niet vanwege de overheid zijn gespecialiseerd in 'etnische minderheden'. Maar ook buiten deze sfeer, dus binnen algemene instellingen zoals politieke partijen, vakverenigingen en oudercommissies, doemt deze figuur op in de vorm van aparte commissies, zoals de Commissie Etnische Groepen, het Intercultureel Beraad, de Werkgroep Buitenlanders, enzovoorts (Rath 1988c en 1991b). Waar zijn die aparte voorzieningen goed voor? De overheid en de andere, particuliere instellingen streven naar de (politieke) 'integratie' van 'etnische minderheden' en zij veronderstellen dat categoriale voorzieningen daaraan positief bijdragen (Rath 1990d). Deze voorzieningen fungeren als overbrugging van de sociaal-culturele afstand tussen migranten en inheemse Nederlanders en zij vormen aldus een soort 'etnische sluis', of 'kweekvijver', die de 'geleide integratie' bevordert. 'Etnische minderheden' krijgen zo als het ware een 'kontje' bij het verwerven van politieke macht. Deze zienswijze is in Nederland tamelijk populair, ook bij onderzoekers. Sterker, zij spannen zich in om na te gaan hoe die categoriale voorzieningen deze functie beter kunnen vervullen. Zo onderzoeken zij hoe de procedures van de categoriale inspraakorganen kunnen worden verbeterd en meer kunnen worden

toegesneden op de specifieke positie van 'etnische minderheden' (Cornelis 1990; Sau-Canales en Schipperheijn 1989), of hoe noodzakelijk speciale voorlichting over het kiesrecht is en op welke wijze die het beste kan worden gegeven (Kiezen 1988; Samen 1986).

De vraag of categoriale voorzieningen werkelijk leiden tot machtsvorming - al dan niet in de vorm van een sterke emancipatiebeweging - wordt echter nergens principieel en grondig gesteld, terwijl daar gezien de voortdurende politieke marginaliteit van migranten wel alle aanleiding toe is. De WRR, die in zekere zin een omslag representeert, doet dat ook niet echt. De raad merkt terloops, maar zonder een begin van bewijs, op dat "veel belangenorganisaties hun verlangens te eenzijdig tot de overheid richten" (WRR (1989: 49-52). Zo zou een categoriale instelling als de Landelijke Advies- en Overlegstructuur Minderhedenbeleid (LAO) meer 'zelfstandig' moeten opereren. De LAO zou - eenmaal los van het overheidsapparaat - effectiever en geloofwaardiger zijn, meent de WRR, die daaraan echter meteen toevoegt dat de overheid voor de financiën moet blijven zorgen. Ook blijkt de WRR aan 'steunfunctie-instellingen' een belangrijke taak toe te kennen in het proces van 'integratie', mits althans hun oriëntatie (meer dan tot dusver) de Nederlandse samenleving is. Al met al is de analyse van de WRR weinig fundamenteel en tamelijk normatief. Nog steeds weet ik niet of de concentratie van politieke activiteiten in categoriale of etnische 'enclaves', alwaar migranten op 'eigen', vertrouwde wijze hun weg naar de politieke macht kunnen zoeken, hun enig perspectief biedt. Vandaar mijn vijfde vraag: (5) *dragen categoriale voorzieningen daadwerkelijk bij tot de machtsvorming van migranten?*

De rol van de overheid in deze is opmerkelijk en strekt verder dan de WRR suggereert. Op velerlei manieren interfereert zij in de deelname van migranten aan de politiek. Deze *actieve* en welhaast paternalistische bemoeienis steekt scherp af bij de passiviteit en soms zelfs tegenwerking van overheden in ons omringende landen (Cf. Layton-Henry 1990) en kenmerkt de manier waarop Nederland met zijn migranten omgaat. Neem het volgende voorbeeld. Zonder dat niet-Nederlandse migranten daar zelf om gevraagd hebben, verleent de overheid hun het actieve en passieve kiesrecht. Het vertrouwen in de nieuwe kiezers is echter niet zo vreselijk groot zodat het Ministerie van Binnenlandse Zaken (met hulp van het Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur en van

provinciale en gemeentelijke overheden) een grootscheepse campagne organiseert om het gebruik van dat democratische recht te propageren. De verkozen gemeenteraadsleden uit de kring van de 'etnische minderheden' worden prompt door de Minister van Binnenlandse Zaken onthaald. Ambtenaren op het ministerie hopen op die manier een 'zelfhulpgroep' van 'etnische raadsleden' tot leven te brengen. Het Ministerie van WVC houdt - deels samen met lagere overheden - een stelsel van categoriale welzijnsinstellingen in stand die uitdrukkelijk aan pleitbezorging moeten doen. Daarnaast ondersteunt de overheid een baaiert van 'eigen organisaties' mede met het oog op de hun toegewezen taak in de belangenbehartiging, en soms gaat ze zelfs zover de oprichting daarvan te initiëren. Om de leiders van deze organisaties beter voor die taak toe te rusten, organiseren verschillende gemeenten kadertrainingen. Voorts hebben het Rijk en gemeentelijke overheden initiatieven genomen voor een reeks van landelijke en plaatselijke speciale inspraakorganen. En tenslotte stimuleert de overheid de aanstelling van speciale functionarissen die de inspraak van migranten in stadsvernieuwingsprocedures organiseren.

Deze opsomming is verre van uitputtend, maar zoveel is al wel duidelijk: de overheid is er veel aan gelegen de politieke participatie van migranten op te wekken en in banen te leiden. Hiermee suggereer ik niet dat instellingen buiten de sfeer van de overheid passief zijn. Het tegendeel is waar, maar opvallend vaak laten zij zich door de overheid leiden. Onderzoekers concentreren zich op de vraag of bepaalde initiatieven wel zo verstandig zijn of effectief, en soms leggen zij de overheid daarbij het vuur na aan de schenen. Maar het overheidsingrijpen als zodanig stellen zij nimmer fundamenteel ter discussie. Het staat immers buiten kijf dat assistentie van de overheid - in welke vorm dan ook - onontbeerlijk is voor de 'integratie' van migranten. Ook de WRR onderschrijft dat. Ikzelf ben daar niet zo zeker van. Er zijn immers heel andere interpretaties mogelijk, bijvoorbeeld dat het ingrijpen van de overheid slechts gericht is op *containment*, het beheersen van anders onoverzienbare problemen (Cf. Rath 1990c: 231-232; 1990d: 130). Ik wil de vraag principieel stellen: (6) *waarom is de overheid zo actief wanneer het gaat om de positie van migranten?*

Dan wil ik nu het aandeel van de sociale wetenschappen aan de orde stellen. De ontwikkeling en uitvoering van het Minderhedenbeleid is

gepaard gegaan met een formidabele onderzoekscampagne. In geen Westeuropees land is in zo'n korte tijd zoveel onderzoek gedaan over zo'n specifiek deel van de bevolking als in Nederland. Onderzoekers in het buitenland benijden hun collega's in Nederland vanwege de vele faciliteiten die hun ter beschikking staan. Het moet wel zo zijn dat deze unieke onderzoeksinspanning een geweldige opkikker vormt voor het internationale sociaal-wetenschappelijke debat, vooral waar het de theorie betreft. Maar hoe anders is de werkelijkheid. In het internationale debat spelen 'minderhedenonderzoekers' uit Nederland geen belangrijke rol. Zeker, sommige onderzoekers presenteren hun bevindingen op internationale congressen en publiceren in buitenlandse tijdschriften.⁹⁴ Hun bijdragen zijn echter meestal sterk empirisch van aard. En voorzover ze meer theoretisch zijn, kunnen ze het internationale forum niet echt imponeren. Zo tref ik uiterst zelden een verwijzing aan naar de internationale uitgave van het tot dusver belangrijkste theoretische werk in het Nederlandse 'minderhedenonderzoek', het proefschrift van Van Amersfoort (1974 en 1982b).⁹⁵ Ik geef toe: mijn waarneming is beperkt, maar toch. Het proefschrift past theoretisch in de traditie van het assimilationisme, maar blijkbaar sluit Van Amersfoorts interesse in het assimilatieproces van migranten niet goed aan bij de belangstelling van onderzoekers buiten Nederland. Sommigen van hen wijzen het assimilationistische gezichtspunt als hopeloos verouderd van de hand. Zo herinner ik mij de vertwijfelde reactie van een Amerikaanse sociologe na kennisneming van het Nederlandse wetenschappelijke discours: ze waande zich "*back in the fifties*". Feit is dat men zich elders met andere theoretische vragen bezighoudt. Om een indruk te geven: in Frankrijk verdiept men zich in thema's als de nationale cultuur en het staatsburgerschap. Maar in Nederland heeft het staatsburgerschap lang niet zo'n sacrale betekenis als in Frankrijk, terwijl zoiets 'onwezenlijks' als de nationale cultuur slechts beperkte belangstelling heeft (Cf. Pleij 1991). In Groot Brittannië verdiept men zich in racisme en in de verhouding tussen '*race*' and *class*. Maar in het verzuilde Nederland - met zijn geacomodeerde sociale verhoudingen - worden klassenverhoudingen van ondergeschikte betekenis geacht, terwijl zoiets als racisme niet echt

94 Zie ACOM (1989b) voor een (niet geheel volledig) overzicht.

95 Lal (1990: 8) noemt hem *en passant*. Ramazanoglu (1983) schrijft een weinig enthousiaste recensie over het boek.

op grote schaal schijnt voor te komen. Alleen een handvol onderzoekers verbonden aan het Amsterdamse Centrum voor Etnische Studies (CRES) houdt eigenwijs het tegendeel staande.

Deze snelle blik over de grenzen leert dat de internationale verschillen in wetenschappelijk discours erg groot zijn. 'Minderhedenonderzoekers' in Nederland wijzen daarboven graag op 'beleidscontextuele' verschillen die internationale uitwisseling in de weg zouden staan (Cf. Bovenkerk, Miles en Verbunt 1991). *Dat er verschillen zijn is wel duidelijk, maar zijn die echt onoverkomelijk groot? En bovendien, zouden die verschillen zelf - if any - geen theoretische verklaring behoeven? (7) Is de situatie in Nederland werkelijk zo specifiek dat een bijdrage aan het internationale theoretische debat niet zinvol is?*

Laat ik eens wat dieper ingaan op het Nederlandse wetenschappelijke discours. Dat discours handelt vrijwel uitsluitend over 'integratie' en 'minderheidsvorming'. Opvallend afwezig is de theoretische verdieping in verschijnselen als racisme, etnicisme en wat dies meer zij en in discriminatie. Hiermee beweer ik niet dat 'minderhedenonderzoekers' ontkennen dat dergelijke verschijnselen vóórkomen. Integendeel, de meesten hebben er wel degelijk oog voor, een enkeling schoorvoetend. Maar over de theoretische achtergronden daarvan, dus waarom die verschijnselen zich voordoen, verschaffen zij geen duidelijkheid. Mogelijk hangt dit samen met hun preoccupatie met het proces van 'integratie' van 'minderheden'. De meeste 'minderhedenonderzoekers' oordelen dat racisme, discriminatie en dergelijke obstakels vormen voor het welslagen van dat proces, maar dat het vóórkomen ervan niet eigen is aan de tolerante en open Nederlandse samenleving. Sinds de Tweede Wereldoorlog en eigenlijk ook al daarvóór geldt racisme immers als moreel onaanvaardbaar. Dat er in Nederland sprake kan zijn van institutioneel racisme is een idee dat onderzoekers wezensvreemd aandoet. Zij zijn althans zeer terughoudend om hierover uitspraken te doen. Misschien is dat terecht. Hun terughoudendheid wordt echter zelden of nooit theoretisch geschraagd en dat is wel nodig, ook om na te gaan of er wellicht andere, maar soortgelijke uitsluitingsmechanismen aan het werk zijn. In Nederland gaat men niet zo ver. Mij interesseert desalniettemin de vraag: (8) *hoe moeten verschijnselen zoals racisme theoretisch worden begrepen en verklaard?*

En daar is, tenslotte, nauw samenhangend met het voorgaande, de theoretische vraag naar de manier waarop de sociale positie van migranten en de bijbehorende sociale processen moeten worden gedefinieerd. 'Etnische minderheden' behoren overwegend tot de laagste sociale klassen. De overheid, de meeste particuliere instellingen en het gros van de 'minderhedenonderzoekers' doen er het hunne aan om de achterstandspositie van dit deel van de bevolking te helpen redresseren. Het hebben van sociale achterstand is op zichzelf niets bijzonders; wel meer categorieën mensen verkeren in zo'n positie. Wat de 'etnische minderheden' uniek maakt, althans in veler ogen, zijn hun culturele attributen. Daar zit de crux. Die doorkruisen namelijk de sociale participatie van deze mensen en blokkeren hun sociale stijging. *Dat* maakt de 'etnische minderheden' zo exclusief. In de moderne Nederlandse samenleving heeft men nog niet eerder meegemaakt dat mensen met zulke 'uithemse' culturele of eigenschappen de marsroute naar de kerninstituties zochten. Het kan niet anders dan dat dit grote aanpassingen vergt van de kant van de 'ontvangende samenleving', maar bovenal en op de eerste plaats van de nieuwkomers zelf. Per slot zijn zij numeriek de kleinste partij. Algemeen redeneert men dat wanneer dat aanpassingsproces eenmaal op gang is gekomen, hun sociale stijging vanzelf volgt. Dat impliceert dat men culturele of etnische scheidslijnen percipieert als de belangrijkste sociale scheidslijnen, scheidslijnen die bovendien pas relevant werden na de massale immigratie van mensen uit 'andere culturen'. Dus wanneer migranten onvolwaardig deelnemen aan verkiezingen, om iets te noemen, dan is dat in belangrijke mate toe te schrijven aan politiek-culturele verschillen. Iets dergelijks beweerde ik tien jaar geleden naar aanleiding van de eerste Nederlandse 'migrantenvverkiezingen' (Rath 1981). Nu zou ik zoiets niet zo gauw meer doen. Ik ben nu van oordeel dat het niet juist is om alleen de (veronderstelde) attributen van migranten in de schijnwerpers te zetten en die te plaatsen tegenover de (veronderstelde) attributen van inheemse Nederlanders. Ik vind het evenmin juist om andere sociale scheidslijnen dan die veronderstelde culturele, buiten spel te zetten. Hebben in Nederland klassenverschillen werkelijk geen betekenis? 'Minderhedenonderzoekers' zijn tamelijk afkerig zich serieus hierin te verdiepen. Ik wil dat wel doen. De vraag daarbij is: (9) *waar ligt het primaat van de sociale positie van migranten, bij hun cultuur of bij hun klasse?*

De opzet van dit boek

Zoals gezegd zijn 'minderhedenonderzoekers' er tot dusver nog niet in geslaagd deze vragen op een bevredigende manier te beantwoorden, *als* ze deze vragen al stellen. In dit boek laat ik zien op welke wijze zij die antwoorden wel kunnen vinden. De vragen hebben betrekking op de positie van migranten in de samenleving, inzonderheid hun machtspositie, en op het onderzoek daaromtrent. De meeste vragen behandel ik verspreid door dit boek, maar sommige vragen geef ik in sommige hoofdstukken meer aandacht. Zo stel ik in het hiernavolgende tweede hoofdstuk de vragen aan de orde die betrekking hebben op het onderzoek in Nederland. In het derde hoofdstuk ga ik vooral in op de vragen over de verhouding tussen cultuur en klasse, over racismetheorieën en over de rol van de overheid. In het vierde en vijfde hoofdstuk ligt het accent op de overige vragen, vooral op die over migranten als probleemgroepen. In het zesde hoofdstuk tenslotte presenteer ik een *critical case-study* ter adstructie van de door mij ontwikkelde theoretische beweringen. De hoofdstukken drie en vier vormen de kern van dit boek.

De lezer is wellicht opgevallen dat ik bepaalde begrippen consequent tussen aanhalingstekens plaats. Dat geldt met name voor de begrippen 'ras' en 'etnische minderheden'. In beide gevallen doe ik dit omdat ik wil benadrukken dat ze niet meer zijn dan sociale constructies. Dat 'ras' een wetenschappelijk achterhaald begrip is, is velen in Nederland wel bekend, al handelen ze er niet altijd naar (zie paragraaf 4.1). Maar de gedachte dat het begrip 'etnische minderheden' om dezelfde reden problematisch kan zijn, is nog bij weinigen opgekomen. In deze studie stel ik de analytische waarde van dat begrip ter discussie. Vandaar de aanhalingstekens.

Tenslotte dit: in dit boek plaats ik kanttekeningen bij de conceptualisering en uitvoering van het Minderhedenbeleid en 'minderhedenonderzoek' en wijs ik op enkele onvoorziene gevolgen van de gekozen aanpak. Hierbij is het geenszins mijn bedoeling om de intenties van de betrokkenen ter discussie te stellen. Overigens zal men in dit boek geen beleidsaanbevelingen aantreffen. Dit boek is primair bedoeld als een bijdrage aan het wetenschappelijke debat. Mijn uitspraken moeten derhalve in dat licht worden geplaatst.

2 HET MINDERHEDENPARADIGMA

In dit hoofdstuk ga ik in op het in het Nederlandse 'minderhedenonderzoek' dominante paradigma. Volgens een groeiend aantal onderzoekers is de theoretische opbrengst van deze branche van onderzoek minimaal en zij voeren daarvoor verschillende verklaringen aan, die ik summier bespreek. Vervolgens laat ik aan de hand van een typologie zien hoe eenzijdig het 'minderhedenonderzoek' theoretisch is. Sommige paradigma's worden in Nederland volstrekt genegeerd. Ik adstrueer deze stelling aan de hand van een uitputtend overzicht van het onderzoek naar de deelname van migranten aan de politiek. Tenslotte stel ik puntsgewijs enkele manco's van het dominante minderhedenparadigma aan de orde.

2.1 DE GEBREKKIGE THEORETISCHE VOORUITGANG

Een bedrijvige branche...

Weinig branches in de sociale wetenschappen maakten het afgelopen decennium zo'n explosieve groei door als het zogenoemde 'minderhedenonderzoek'. Werd vóór 1980 nog maar mondjesmaat onderzoek verricht, daarna breekt een enorme hausse uit. Honderden projecten komen van de grond en tien jaar na dato tel ik al zo'n tweeduizend wetenschappelijke publikaties, waarvan enkele dozijnen dissertaties.⁹⁶ Voorwaar een flinke oogst. De score is vooral hoog in de sectoren onderwijs, gezondheidszorg, huisvesting en de arbeidsmarkt, dus precies die sectoren waar de overheid verantwoordelijkheid voor zich opeist. Een sector als de politiek - in de brede zin des woords - komt er in vergelijking hiermee ietwat bekaaid af. Daar heeft de overheid niet zo veel initiatieven voor onderzoek genomen, bevreesd als zij was (is) om zich te mengen in de zaken van politieke partijen, vakbonden en belangenorganisaties (zie Rath 1988c en 1990c). Niettemin heb ik toch een

⁹⁶ Dit betreft zowel rapporten als artikelen. Zie voor een overzicht bijvoorbeeld de bibliografie van Borghuis 1988. Overigens bevat de bibliotheek van de ACOM op dit ogenblik maar liefst 5000 titels, waaronder echter ook tal van beleidsnota's en scripties.

kleine honderd publikaties kunnen verzamelen.

De omvang is niet het enige dat opvalt. De rappe institutionalisering springt eveneens in het oog. Om wat te noemen: in 1978 installeerde de Minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk de Adviescommissie Onderzoek Culturele Minderheden (ACOM), wat deze branche een geweldige impuls gaf. In 1983 stelde de Minister van Onderwijs en Wetenschappen twee nieuwe leerstoelen in voor studies naar de 'multi-etnische samenleving', één in Amsterdam en één in Utrecht. De Stichting Sociaal-Culturele Wetenschappen (SSCW) van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) erkende in 1988 officieel de Werkgemeenschap Sociaal Culturele Studies van Etnische Minderheden, die momenteel ruim honderd leden telt, terwijl de Nederlandse Stichting voor Rechtswetenschappelijk Onderzoek (NESRO) en de Stichting voor Theologisch en Godsdienstwetenschappelijk onderzoek in Nederland (STEGON) eveneens hun speciale werkverbanden hebben. Voorts zijn er op dit ogenblik verschillende (universitaire) instituten die vergaand of helemaal zijn gespecialiseerd in onderzoek naar 'minderheden', racisme of aanverwante onderwerpen. En sinds 1985 bestaat zelfs het gespecialiseerde tijdschrift *Migrantenstudies*. Wie beseft in welke spanne tijds deze groei zich heeft voltrokken, moet wel onder de indruk raken. Het kan niet anders dan dat we te doen hebben met een buitengemeen bedrijvige branche van het sociaal-wetenschappelijk bedrijf.

...maar met gering theoretisch rendement

Paradoxaal genoeg hebben de meer beschouwende publikaties toch een overheersend bedenkelijke en pessimistische toon. 'Minderhedenonderzoekers' van het eerste uur - zoals Van Amersfoort (1982a, 1983 en 1991), Bovenkerk (1984; zie ook Bovenkerk, Miles en Verbunt 1991), Ellemers en Borghuis (1988), Penninx (1988b), Van Praag (1987) en Shadid en Van Koningsveld (1986), maar ook Van Doorn (1985), Gelling, De Jong en Schoemaker (1990), Monsma (1987), Waardenburg (1986) en verschillende anderen - beklagen zich met name over de geringe theoretische opbrengst. Naar hun oordeel is de wetenschappelijke produktie voornamelijk beschrijvend van aard, de kwaliteit ervan niet bijster hoog, en van kennisaccumulatie is nauwelijks sprake. Er is weinig aansluiting op de internationale theoretische literatuur, en voorzover

onderzoekers zich wel begeven op het terrein van internationale comparatieve studies, leveren zij geen wezenlijke bijdrage aan de theorievorming. Van Doorn (1985: 75) omschrijft de kwaal als "academisch provincialisme".

Ik wil niet zover gaan te stellen dat het 'minderhedenonderzoek' elke theoretische grondslag ontbeert, zoals Shadid en Van Koningsveld (1986: 61) suggereren. Er zijn heus wel onderzoekers te vinden die zich met theoretische vraagstukken bezig houden, al doen zij dat vaak op een laag niveau van abstractie en hebben hun beschouwingen een beperkte reikwijdte. Maar vooral mag niet over het hoofd worden gezien dat iedere onderzoeker - dus met nadruk ook degenen die zich onthouden van elke expliciete verwijzing naar welke theoretische bron ook - uitgaat van bepaalde theoretische premissen. Ik heb voor de zekerheid een aantal onderzoeken - rijp en groen - op een rijtje gezet en ontdekte dat steeds weer dezelfde aspecten en processen aan de orde komen of erbuiten vallen. De systematiek is onmiskenbaar. Me dunkt dat in deze branche van onderzoek grote consensus bestaat over het theoretische paradigma waarmee wetenschap moet worden bedreven. De kritiek op het gebrekkige theoretische rendement komt zo in een heel ander licht te staan. Alvorens dit nader te beschouwen, ga ik eerst na hoe de critici deze situatie verklaren en welke oplossingen zij aandragen.

Mogelijke oorzaken

De critici laten in totaal vijf verklaringen voor het geringe theoretische rendement de revue passeren. In hoeverre snijden ze hout?

Ten eerste: *de vestiging van migranten is een tamelijk jong verschijnsel*. Van Praag (1987: 163) stelt dat voor een goed overzicht van de sociale ontwikkelingen meer generaties nodig zijn, maar dat het zover nog niet is. Hij relateert deze verklaring trouwens meteen door zijn opmerking dat ze in ieder geval niet opgaat voor de Molukkers en de repatrianten uit Indonesië, die reeds in de jaren vijftig in Nederland voet aan wal zetten. De laatsten zouden, volgens hem, "mede door een succesvol beleid" zijn opgegaan in de Nederlandse samenleving en derhalve voor onderzoekers moeilijk traceerbaar zijn. Deze verklaring overtuigt mij niet erg. Waarom zouden onderzoekers generaties lang moeten wachten om aan de slag te

kunnen? Dat zou alleen maar zin hebben wanneer zij het succes of falen van een langdurig proces van assimilatie zouden willen onderzoeken. Maar andere onderwerpen, zoals de reactie van de overheid en de samenleving op de komst van Indische Nederlanders, hadden onderzocht kunnen worden.

Ten tweede: *de snelheid van de recente ontwikkelingen*. Van Doorn (1985: 74) oppert dat onderzoekers zich door de snelheid van de gebeurtenissen hebben laten overrompelen, maar laat onmiddellijk weten dit excuus wel erg zwak te vinden. Antisemitisme, racisme, kolonialisme en regionaal-etnisch verzet zijn immers geen nieuwe verschijnselen in "de Europese cultuur", zo betoogt hij. Het is niet alleen een zwak excuus, maar ook een onnodig excuus. Onderzoekers stonden namelijk met hun neus bovenop de ontwikkelingen en wilden er maar wat graag over rapporteren. Zo beklagen Biervliet, Bovenkerk en Köbben zich reeds in 1975 over de gebrekkige (financiële) steun van de overheid voor de uitvoering van hun onderzoekprogramma naar de komst van Surinaamse migranten. De schrijvers (1975: 340) concluderen dat de overheid zich met de nieuwe situatie geen raad weet. Daar heeft het inderdaad meer weg van. Merkwaardig trouwens hoezeer deze verklaring in strijd is met de eerste, volgens welke de ontwikkelingen immers juist te langzaam zouden gaan.

Ten derde: *de fragmentatie van het onderzoek*. Het 'minderhedenonderzoek' is multidisciplinair, wat een veelheid van invalshoeken, vaktradities, citeergemeenschappen enzovoorts impliceert. Dit en de 'hokjesgeest' aan universiteiten zouden een volwaardige ontplooiing van het onderzoek in de weg staan, menen met name Penninx (1988b) en Van Praag (1987), terwijl Monsma (1987) zich in dezelfde richting heeft uitgelaten. Entzinger (1981), Van Praag (1987) en Van Putten (1990) verwachten wat dit betreft veel heil van de coördinatie van de Adviescommissie Onderzoek Culturele Minderheden (ACOM). Ik vind dit een weinig indrukwekkende verklaring. Om te beginnen zijn veel onderzoeken - anders dan wordt gesuggereerd - in wezen monodisciplinair van karakter. Maar al zou het totale onderzoek multidisciplinair zijn, wat dan nog? De antropologie, sociologie, politicologie en pedagogiek, om enkele verwante disciplines te noemen, hebben tal van gemeenschappelijke theoretische bronnen. Met klassieken zoals Durkheim, Marx, Parsons, Weber en anderen moet men toch tamelijk ver kunnen komen. Overigens is het volgens mij

logischerwijs onmogelijk te spreken van multidisciplinair onderzoek wanneer er geen onderlinge verschillen zouden bestaan. Goed multidisciplinair onderzoek rust op monodisciplinaire pijlers. Al met al kan ik de fragmentatie van het 'minderhedenonderzoek' nauwelijks als serieuze verklaring opvatten.

Ten vierde: *de bemoeienis van de overheid*. Toen de overheid ophield zich te bemoeien met Indische Nederlanders, kwam tegelijk ook het onderzoek naar deze categorie tot stilstand (Van Amersfoort 1983; Van Doorn 1985).⁹⁷ En andersom: toen de overheid zich intensief ging bemoeien met de 'etnische minderheden' groeide het 'minderhedenonderzoek' navenant (Penninx 1984 en 1988b; Gelling et al. 1990).⁹⁸ Sommige onderzoekers hebben trouwens nadrukkelijk voor overheidsbemoeienis gepleit (Biervliet et al. 1975; Shadid en Kornalijnslijper 1985).⁹⁹ Die bemoeienis is wellicht gunstig voor onze kennis van bepaalde zaken en de werkgelegenheid van wetenschapsmensen,¹⁰⁰ maar kent ook nadelen. De overheid kent aan sociale wetenschappen immers "instrumentele betekenis" toe (Ellemers 1984: 19) en heeft slechts belangstelling voor "beleidsgeoriënteerd onderzoek" naar "acute sociale problemen" (Ellemers en Borghuis 1988: 9; zie ook Van Amersfoort 1983: 142). Projecten die "theoretische flauwekul" bevatten (Köbben 1980: 3) of "te fundamenteel wetenschappelijk" zijn (Penninx 1988b: 36) maken weinig kans op subsidiëring. Wat overblijft is een serie studies met een "wetenschappelijk nogal schrale, informatieve probleemstelling" (Van Amersfoort 1982a: 12). Volgens Van Doorn (1985: 75) en Kuiperbak (1989: 270) is het sociale onderzoek zo verworden tot een soort van 'victimologie' zonder

97 Deze verklaring vind ik heel wat steekhoudender dan die van Van Praag (1987) geeft voor het uitblijven van onderzoek naar Indische Nederlanders. Hij gooit het op de assimilatie van deze categorie in de Nederlandse samenleving.

98 Dat blijkt goed uit Penninx' (1988b) overzicht van alle onderzoeksprojecten van na de Tweede Wereldoorlog. In de periode tot en met 1980 werden volgens hem in totaal 69 projecten uitgevoerd waarvan maar liefst 49 in opdracht van en/of (mede)gefinancierd door de overheid. In het jaar 1985 inventariseert hij niet minder dan 220 lopende projecten, waarvan nog steeds een significante meerderheid door de overheid is gefinancierd.

99 Van Putten (1990: 367), ambtenaar op Binnenlandse Zaken, is van mening zelfs dat onderzoekers (in de ACOM) zich veel nadrukkelijker met de overheid hebben moeten inlaten.

100 Volgens C. Choenni (1987) en De Lange (1985) en Ringeling (1982) echter hebben hoofdzakelijk "witte onderzoekers" van deze *boom* geprofiteerd.

theoretische reflecties.¹⁰¹ Van Amersfoort (1982a: 14; 1983: 151; 1991: 25) constateert in dit verband dat wetenschappelijke discussies en politieke polemiek op irritante wijze verstrikt zijn geraakt. Bovenkerk (1984: 35), tenslotte, verbaast zich erover hoezeer bepaalde theoretische invalshoeken - in het bijzonder die van de politieke economie -onder 'gouvernementele invloed' opeens *not done* zijn (zie voor een voorbeeld Rath 1990c: 233-234; zie ook Penninx 1988a: 249n). Mij dunkt dat de negatieve consequentie van de bemoeienis van de overheid een alleszins aannemelijke verklaring is, al beperkt de kwaal zich mijns inziens niet tot het onderzoek dat de overheid uitbesteedt.¹⁰² Zoals ik elders eerder betoogde, laten ook de 'vrije' onderzoekers zich veel aan de overheid gelegen liggen (Rath 1990c: 227; zie ook Penninx 1988b: 34-44).¹⁰³

Ten vijfde: *de aard van de Nederlandse sociologie*. Van Amersfoort (1982: 8) beweert dat het geloof in de theorie verloren is gegaan doordat sociologen zich gedragen als kemphanen die slechts het gelijk van hun eigen richting en school willen bevechten. Klaarblijkelijk is de sociologie pas waarlijk groots wanneer de sociologen zijn gelijkgeschakeld. Köbben (1987) wijst een dergelijke argumentatie terecht van de hand. In een latere publikatie brengt Van Amersfoort (1983) een overtuigender argument naar voren. Hij relateert daar de theorie-armoede aan de typisch Nederlandse traditie van sociaal-wetenschappelijk onderzoek. Dit verband vinden we eveneens bij Van Doorn (1964 en 1985). In de Nederlandse verzuilde verzorgingsstaat lost men gevoelige onderwerpen doorgaans op met een technocratisch compromis. Hierbij roept men de hulp in van deskundigen en wekt zo een type onderzoek tot leven met sterk beleidsgerichte trekken (zie ook Gastelaars 1985). Het gebrek aan theoretisch rendement is dus

101 Of victimologisch onderzoek per definitie theorie-arm is, zoals Van Doorn beweert, zou ik niet durven beweren. Het tegendeel lijkt mij eerder waar.

102 Ook in andere landen klagen onderzoekers over de verwevenheid van overheid en onderzoek. Zie bijvoorbeeld over Australië Castles (1990).

103 De critici voeren overigens meer bezwaren aan tegen de bemoeienis van de overheid. Zo poneert Entzinger (1981 en 1982) dat de onderzoekers die voor hun opdrachten afhankelijkheid zijn van de overheid, soms de neiging hebben diezelfde overheid naar de mond te praten. Ofschoon hij twijfelt aan het bestaan van zoiets als 'neutraal' onderzoek, stelt hij bij wijze van remedie toch voor van de onderzoeker te eisen dat hij of zij eventuele persoonlijke voorkeuren duidelijk vermeldt en motiveert. Köbben (1980) en Groenendijk (1985) wijzen erop dat de overheid onderzoek gebruikt om onplezierige of politiek gevoelige maatregelen te legitimeren, of om noodzakelijke maatregelen uit te stellen.

een algemeen euvel van de Nederlandse empirische sociologie, waaraan het 'minderhedenonderzoek' zich niet schijnt te kunnen onttrekken.

Slechts de laatste twee verklaringen, die de rol van de overheid en, daarmee samenhangend, de aard van de Nederlandse sociologie betreffen, houden stand. Het kan niet anders zijn dan dat de overheid een zeer uitgesproken en bepalende invloed heeft op het 'minderhedenonderzoek', inzonderheid de theoretische ontwikkeling ervan. Straks, wanneer ik dieper in ga op de theoretische grondslagen van het 'minderhedenonderzoek', kan ik wellicht de contouren van die gouvernementele invloed zichtbaar maken. Overigens gaat het niet aan de vinger uitsluitend naar de overheid te wijzen. Onderzoekers - ook de 'vrije' onderzoekers - laten zich haar invloed immers wel erg gemakkelijk welgevallen. De kwalificatie van Fijnaut (1990: 269) over zijn collega's in de criminologie - dat zij "intellectueel gedomesticeerd" zijn - lijkt dus evengoed op 'minderhedenonderzoekers' van toepassing te zijn. Fijnaut beklagt zich erover dat de meerderheid van de onderzoekers, ook aan de universiteiten, haar woorden en daden heeft aangepast aan de beleidstheorie die de overheid en politieke partijen welgevallig is. Daardoor zijn ze zijns inziens niet langer scheppers van het beleid, maar dienaren. Hoe het bij de 'minderhedenstudies' zover heeft kunnen komen, behandel ik in hoofdstuk vijf van dit boek.

Mogelijke oplossingen

Wat zou volgens de criticasters moeten gebeuren? Monsma (1987) pleit voor disciplinegebonden onderzoek binnen een "researchprogramma". Shadid en Van Koningsveld (1986: 60-61) roepen op het onderzoek theoretisch te funderen op een niet zeer hoog abstractieniveau. Zij pleiten "voor onderbouwing op een lager niveau, met behulp van zogenaamde 'middle range theories'" en citeren daarbij Merton: "Middle-range theory involves abstractions, of course, but they are close enough to observed data to be incorporated in propositions that permit empirical testing." Welke theoretische richting we dan zouden moeten verkennen, vermelden ze niet. Van Praag (1987: 169-170) is evenmin liefhebber van "doorgesloten pogingen tot theorievorming". "Wat begeerd wordt is misschien ook niet zozeer de formulering van wetmatigheden en de predicties die daar weer aan ontleend kunnen worden, als wel verhandelingen van een hoger abstractieniveau." Overigens erkent hij niet de bedoeling te hebben "een remedie te bieden voor de theoretische armoede van het minderhedenonderzoek". Van Amersfoort (1982a: 10) dringt aan de beschrijvende studies te passen in een algemeen raamwerk. Wat hij vervolgens voorstelt is direct uitvloeisel van zijn in 1974 gepubliceerde proefschrift, waarin aanpassings- en acceptatieprocessen centraal staan. Hij doet het voorkomen alsof er nadien geen relevante theoretische ontwikkelingen meer hebben plaatsgevonden. Van Doorn (1985: 85-92) meent dat we moeten erkennen dat 'etnische groepen' primair verschillen in cultuur en in cultuurintensiteit. Voor hem staat vast dat theorieën over pluralisme uitkomst zullen bieden. Bovenkerk (1984: 35), tenslotte, suggereert inspiratie te zoeken in de politiek-economische theorie.

Of we het 'academisch provincialisme' met *middle-range theories*, zeg maar met voorzichtige abstracties, kunnen overwinnen is voor mij zeer de vraag. De oogst zal een veelheid van sterk aan de Nederlandse empirie gebonden details zijn die vakgenoten in het buitenland, die vergelijkbare verschijnselen bestuderen, ternauwernood kunnen boeien. De theoretische bijdrage van Shadid (1988) aan het themanummer van *Migrant studies* over "structurele belemmeringen voor minderheden in Nederland" stelt mij wat dit betreft niet gerust: zijn theoretische benadering bestaat uit niet meer dan een waslijst met op zichzelf

interessante en op het oog relevante factoren. Over de onderlinge samenhang ervan blijf ik in het ongewisse. Zelf beschouw ik zijn bescheiden abstracties als een eerste stap. Voor de bepaling in welke richting dat moet gebeuren, lijkt mij de invoering van een deductief element onontbeerlijk. Shadid ziet a priori af van fundamentele theoretische bezinning.

Zoals ik al eerder opmerkte geven theorieën niet alleen verklaringen van sociale verschijnselen, maar ook richting aan onderzoek daarnaar (Cf. Thoden van Velzen 1973: 3). Aan de selectie van relevant geachte, te abstraheren aspecten liggen immers bepaalde theoretische vooronderstellingen ten grondslag, ook al expliciteert de onderzoeker die niet of is hij of zij zich er misschien niet eens van bewust. Wie wil volstaan met 'middle-range theories' in de zin als hierboven beschreven, dreigt zulke epistemologische premissen over het hoofd te zien of als vanzelfsprekendheid te aanvaarden. Interessant genoeg zijn het tot dusver met name onderzoekers geweest die zich vereenzelvig(d)en met een 'zwart' perspectief, zoals C. Choenni (1987), Essed (1987), Loewenthal (1984) en Serkei (1984), die daarop hebben gewezen. Choenni en Serkei spreken bijvoorbeeld over de overdreven aandacht voor het afwijkende en exotische, en Essed en Loewenthal over de 'racistische' cultuur die doordringt in de Nederlandse sociologie. Alle lokaliseren deze feilen bij de, wat zij noemen, 'witte' onderzoekers als representant van een 'witte' samenleving, waarbij de kleur van de onderzoeker kennelijk zijn epistemologie determineert. Hun argument is duidelijk: zelfs het meest inductieve, beschrijvende onderzoek is de vrucht van een bepaalde zienswijze op de wereld en een daarmee nauw samenhangend wetenschappelijk model of paradigma. Om de theoretische ontwikkeling van een bepaald vakgebied te kunnen peilen en ze op haar merites te kunnen beoordelen is het dus primair zaak om deze paradigmatische premissen te expliciteren. Laat ik hier dieper op in gaan. Welke paradigma's of modellen zijn in Nederland gangbaar?

2.2 DE EENZIJDIGE VOORKEUR VOOR HET MINDERHEDENPARADIGMA

Een typologie

Om de paradigmatische voorkeur van 'minderhedenonderzoekers' in Nederland te achterhalen, wil ik eerst kijken hoe anderen het werk hebben ingedeeld met behulp van een typologie. De keuze daarvan is belangrijk, want bepalend voor de uitkomst. Ik ga eerst te rade in de Nederlandse literatuur. Zo onderscheidt Entzinger (1987) in zijn oratie het *aanpassingsmodel*, het *antiracismemodel* en het *eticiteitsmodel*.¹⁰⁴ De eerste twee zet hij tegenover elkaar omdat zij volgens hem elk een klassieke sociologieopvatting weerspiegelen: het aanpassingsmodel zou staan voor consensus en het antiracismemodel voor conflict. In welk model zoiets als 'gedwongen aanpassing' zou moeten vallen vermeldt Entzinger niet. Vervolgens introduceert hij het eticiteitsmodel, maar verzuimt aan te geven welke positie die inneemt tussen de polen consensus en conflict.¹⁰⁵ Misschien doet dat er niet zo toe, maar daarmee vervalt logischerwijs de basis van zijn indeling. Entzinger beweert verder dat de aanhangers van het antiracismemodel geneigd zouden zijn "klassen- en rasantegenstellingen als van dezelfde orde te beschouwen en beide als resultaat te zien van uitbuiting" (Ibid. 9). Hij verwijst daarbij onder andere naar het werk van de Britse CCCS (1982) en de Amerikaanse Omi en Winant (1986), maar wie de moeite neemt om hun werk te lezen, treft juist het tegendeel aan. Al met al is zijn typologie niet zo bruikbaar.¹⁰⁶

Wellicht dat de typologie van Penninx (1988a) beter geschikt is. Hij onderscheidt zeven 'perspectieven': het *immigratieperspectief*, het *perspectief van confrontatie van culturen*, het *perspectief van vreemdelingen versus staatsburgers*, het *etniseringsperspectief*, het *achterstandsperspectief*, het *achterstellingsperspectief*, en tenslotte het *perspectief van marginalisering en stigmatisering*. Als uitgangspunt voor zijn typologie neemt Penninx de perspectieven die in het hele Nederlandse onderzoek zijn terug te vinden, voor zijn doel waarschijnlijk geen onverstandige keuze. Maar daarmee heeft de typologie een inductief karakter en wordt de aansluiting met de internationale wetenschappelijke discussie op voorhand bemoeilijkt. Eén

104 Drie jaar eerder presenteerde hij nog een dichotomie met als tegenpolen het *assimilatiemodel* en het *pluralismemodel* (Entzinger 1984).

105 In een kritiek stelt Van Praag (1988) voor het eticiteitsmodel te scharen onder de conflictmodellen.

106 Later, in zijn bijdrage aan een bundel van Couwenberg, presenteert hij wéér een andere typologie (Entzinger 1989).

van de perspectieven is volgens Penninx zelfs niet eens een wetenschappelijk paradigma: hij definieert het 'achterstandsperspectief' namelijk als een "beleidsperspectief". Welke theoretische gezichtspunten de andere perspectieven representeren is niet zonder meer duidelijk.

Neem het 'perspectief van vreemdelingen versus staatsburgers'. Daarin zijn de rechtspositie van de migranten en tot op zekere hoogte ook het politiek-juridische kader waarbinnen zij opereren - de staat - de centrale elementen. Penninx zelf is weinig mededeelzaam over de theoretische premissen van onderzoekers uit dit perspectief. Maar laat ik eens een gooi doen. In de moderne verzorgingsstaat is het niet mogelijk om alle mensen zonder aanzien des persoons gelijkelijk van schaarse sociale goederen en diensten te laten profiteren. De overheid zou in een mum van tijd failliet zijn. Die verdeling moet dus worden gereguleerd en daartoe maken de overheid en particuliere instellingen onderscheid tussen categorieën mensen. Dat onderscheid kan bijvoorbeeld worden gemaakt door betekenis toe te kennen aan het staatsburgerschap. En daar doemt Penninx' perspectief op. Maar voor hetzelfde geld wordt betekenis gegeven aan andere kenmerken - zoals cultuur of achterstand - om te bepalen op bepaalde categorieën wel of juist geen aanspraak kunnen maken op bepaalde voorzieningen. Op deze manier bekeken verschilt dit perspectief nauwelijks meer van het 'perspectief van confrontatie van culturen' of het 'achterstandsperspectief'.

Het gaat hier om processen van in- en uitsluiting, een specialisme onder andere van neomarxisten. In Penninx' typologie is dat niet mogelijk, omdat hij hun benadering indeelt bij het 'achterstellingsperspectief'. Daar maakt hij dezelfde fout als Entzinger door "de marxistische benadering" samen met de benaderingen van "het witte racisme" en het "institutioneel racisme" op één hoop te vegen. Ze hebben allemaal betrekking op macht en ongelijke machtsverhoudingen tussen groepen, stelt Penninx, en allemaal stellen ze de 'maatschappelijke en politieke positie' van migranten centraal in plaats van de 'etnisch-culturele positie'. Dat eerste is op zichzelf wel juist, maar nog geen voldoende reden om deze benaderingen van gelijke orde te beschouwen; het gaat namelijk om wezenlijk andere machtsverhoudingen. En wat het tweede betreft: neomarxisten hebben een uitgesproken aandacht voor de dialectische verhouding tussen beide posities en zouden die posities nooit als aparte verschijnselen behandelen (Cf. Ng 1989). Met deze typologie kan ik dus evenmin goed uit de voeten.

Ik neem daarom mijn toevlucht tot de internationale literatuur. De Amerikaanse socioloog George (1984) geeft een overzicht van de gezichtspunten -zowel uitgewerkte theorieën als theoretische tradities - die verklaring moeten bieden voor de positie van 'zwarten' en andere sociale categorieën in de Verenigde Staten. Hij onderscheidt vier ideaaltypische paradigmatische benaderingen, te weten het *etnische-groepenmodel*, het *marxistische model*, het *kastemodel* en het *koloniale model*. Het kastemodel is in zijn ogen een soort tussenmodel tussen het etnische-groepen- en marxistische model. Andere auteurs, zoals Omi en Winant (1986), geven de voorkeur aan een driedeling en zij onderscheiden paradigma's gebaseerd op *ethniciteit*, *klasse* en *natie*. Nu zijn hun typologieën ontwikkeld op basis van het specifieke empirische voorbeeld van de Verenigde Staten en dat zou een bezwaar kunnen zijn. Daartegenover staat de bruikbaarheid van hun systematiek: de typologie verschaft mij de mogelijkheid om lege plekken in het Nederlandse onderzoek aan te wijzen. Hieronder ga ik uit van de typologie van George. Het onderscheidend criterium is de sociale definitie van de categorieën die men veronderstelt aanwezig te zijn in de 'multiraciale' samenleving. De leden van de samenleving worden immers impliciet of expliciet in categorieën ingedeeld, zoals etnische groepen, klassen, kasten of kolonisatoren/gekoloniseerden. De gebruikte sociale definitie geeft ook aanwijzingen voor de sociale en politieke verhoudingen tussen die categorieën en voor de sociale processen waarin zij zijn verwickeld. Op hoog niveau van abstractie leent deze typologie zich heel goed om de verschillende gezichtspunten over de betrekkingen tussen inheemsen en nieuwkomers - dus over de 'postmigratie' samenleving - te classificeren. Wat George over de Amerikaanse literatuur zelf te berde brengt, laat ik dus voor wat het is. Dat een indeling zoals die van George helemaal niet zo ongebruikelijk is, moge blijken uit het werk van bijvoorbeeld de Britten Lawrence (1974) en Miles en Phizacklea (1977). Daarin herken zijn moeiteloos de contouren van George's modellen te herkennen.

Een algemene impressie

In het nu volgende vat ik de centrale proposities uit de vier onderscheiden

'modellen' samen,¹⁰⁷ waarna ik enigszins tentatief het onderzoek naar de verhoudingen tussen inheemsen en nieuwkomers in Nederland rangschik. Laat ik maar meteen zeggen dat ik geen volledig overzicht heb van het totale 'minderhedenonderzoek'. Ik heb immers niet alle tweeduizend publikaties grondig en systematisch bestudeerd. Ik geef hier slechts *een algemene impressie*. In de volgende paragraaf zal ik specifieker zijn.

Het etnische-groepenmodel

Proposities: de samenleving is verdeeld in aparte groepen van verschillende omvang, die elk een eigen culturele traditie bezitten, een eigen geschiedenis en een eigen stelsel van primaire instituties. Deze groepen interacteren in een samenleving waarin assimilatie de belangrijkste sociale kracht is. George spreekt hier van 'escalator assimilation', het proces dat migrantengroepen omhoog voert van hun lage status bij aankomst naar posities van welstand en invloed enkele generaties later. Deze assimilatie vloeit voort uit een sociaal evenwicht dat zijn stabiliteit ontleent aan consensus over waarden. Alle leden van de samenleving onderschrijven dit algemene normatieve kader. Conflicten gaan derhalve niet over de organisatie van de samenleving, maar over de sociale verdeling van goederen en diensten. De sociale, economische en politieke macht is verdeeld volgens een pluralistisch model, waarin etnische groepen worden beschouwd als één van de belangengroepen. Sommige sociale factoren liggen buiten de sfeer van etniciteit, maar beïnvloeden wel het verloop van het proces van assimilatie, bijvoorbeeld opleiding, beroep en inkomen.

Naar mijn stellige indruk valt verreweg het meeste onderzoek binnen het etnische-groepenmodel. Het is hier niet doenlijk een uitputtende opsomming te geven van alle publikaties - dat zal ik wel proberen te doen bij de hiernavolgende modellen. Ik beperk mij tot (een deel van) het werk van één onderzoeker die de moeite genomen heeft zijn theoretische uitgangspunten op schrift te stellen en die ik beschouw als representant *par excellence* van dit model: de sociaal-geograaf Van Amersfoort (met

107 Op sommige plekken heb ik de proposities enigszins aangepast aan het doel van deze exercitie. Zo heb ik de uitdrukking 'raciaal onderscheid' vervangen door 'onderscheid tussen inheemsen en nieuwkomers'.

name 1974, 1982b, 1986 en 1989). Zijn proefschrift *Immigratie en minderheidsvorming* is in zekere zin de theoretische sublimatie van het stelsel redeneringen dat ik in tal van onderzoeksrapporten terugvind.

Welnu, Van Amersfoort gaat ervan uit dat de Nederlandse samenleving hard op weg is een monoculturele samenleving te worden, maar dat de komst van grote groepen migranten uit voormalige koloniale gebieden of uit landen rondom de Middellandse Zee dat proces (tijdelijk) verstoort. Het gaat immers om mensen die arriveren met bepaalde culturele bagage en die er een levenswijze op na houden die van de Nederlandse afwijkt. Van Amersfoort et al. (1989) spreken in dit verband niet zonder reden van "cultuurimport". De immigratie heeft tot gevolg dat culturele scheidslijnen weer aan betekenis winnen; voor migranten zijn ze zelfs de belangrijkste sociale scheidslijnen. Van Amersfoort et al. veronderstellen echter dat de divergerende elementen uit de 'immigrantenculturen' op den duur ook worden gemarginaliseerd en teruggebracht tot folklore. Aldus beschouwd zal iets van culturele differentiatie wel voortbestaan, maar zonder enige betekenis voor het functioneren van de staat c.q. het openbare leven. Dit algemene proces van opname van migranten in de ontvangende samenleving duidt Van Amersfoort aan met de term 'assimilatie', een term die hij vanwege zijn ideologische beladenheid overigens liever vermijdt. Dit proces van assimilatie valt in zijn ogen uiteen in diverse deelprocessen. In zijn proefschrift (1974) onderscheidt hij drie deelprocessen, namelijk aanpassing en integratie van de kant van migranten en absorptie van de kant van de samenleving. In latere publikaties (1986) heeft hij het voornamelijk over processen van aanpassing en acceptatie (in plaats van absorptie), terwijl hij nog maar incidenteel over (collectieve) integratie spreekt. Voor migranten is het proces van aanpassing aan de hun omringende samenleving onafwendbaar en zelfs ook wenselijk; normaliter geschiedt het spontaan en automatisch. Aanpassing van migranten gaat gepaard met acceptatie door inheemsen. Beide processen impliceren interactie. Zowel migranten als de samenleving hebben bepaalde eigenschappen die invloed uitoefenen op de uitkomst van die interactie. Van Amersfoort maakt daarbij onderscheid tussen individuele en collectieve eigenschappen. Elk brengt zijn of haar individuele en collectieve eigenschappen in, die resulteren in een bepaalde mate van aanpassing en acceptatie en in een bepaalde institutionele figuratie die op hun beurt een bepaalde sociale positie effectueren. Er is sprake van

interactie waarbij beide partijen elkaar in principe wederzijds beïnvloeden. Maar de interactie is asymmetrisch: de invloed van de samenleving is aanzienlijk groter. Inheemsen zijn tamelijk vrij om te bepalen of zij met migranten omgaan en of zij hen accepteren, maar migranten nemen heel wat minder vrijblijvend aan die interactie deel. Zij moeten opereren in een unitaire meerderheidscultuur en stellen hun sociale positie in het geding wanneer zij zich niet voegen in het patroon van de omringende samenleving. Feitelijk is hun sociale positie afhankelijk van het succes van hun aanpassing en de acceptatie door de meerderheid.

Over de interactie op institutioneel niveau merkt Van Amersfoort op dat bijna alle migranten zich verenigen in eigen organisaties. Dergelijke instituties kunnen grote invloed hebben op het verloop van het interactieproces. Zo kunnen die instituties een tegenwicht vormen tegen de (culturele) druk die de omringende samenleving op de migranten uitoefent. Migrantten kunnen er psychologische steun vinden en ontspanning. Bovendien kunnen via zulke instituties informatie en advies worden overgedragen aan de leden van de groep, mits figuren aanwezig zijn die enig inzicht hebben in de samenleving. Deze functie treedt vooral op de voorgrond wanneer er een constante migratiebeweging te zien is. De nieuwkomers worden dan eerst in eigen kring opgevangen, alvorens tot de rest van de samenleving toe te treden. In zijn proefschrift noemt Van Amersfoort dit de 'sluisfunctie' van een institutie. Later (1986) reserveert hij dit begrip voor iets anders, namelijk voor haar rol in het proces van politieke articulatie. Deze instituties kunnen een functie vervullen bij het bundelen van initiatieven en het ondernemen van actie tegen ervaren onrecht, vooral wanneer individuen er weinig voor voelen om zulke stappen te ondernemen. In zekere zin beschermen zij individuen tegen het kwaad van de omringende samenleving, zolang die individuen zich nog te kwetsbaar voelen voor een directe confrontatie. Soms echter ontpoppen migranteninstituties zich als blokkades voor communicatie en interactie. Dat is bijvoorbeeld het geval indien leiders zich verzetten tegen interactie en zij de handhaving van hun collectiviteit propageren. Dan vormen de eigen instituties een doel op zichzelf en faalt het interactieproces. De leiders kunnen de contacten met de samenleving monopoliseren en migranten afschermen, en daarmee voorkomen dat migranten zelfstandig in de samenleving komen te staan.

Het zijn niet alleen migranten die voor zichzelf specifieke instituties

oprichten, ook binnen de ontvangende samenleving doet men het nodige door instituties voor migranten in het leven te roepen. Door dat te doen integreert de samenleving hen alleen als collectief en vermijdt of beperkt zij het individuele contact met migranten. Ook zulke instituties bergen het risico dat 'leidersfiguren' en 'overheidsfunctionarissen' de contacten in het proces van collectieve integratie monopoliseren. Niettemin beschouwt Van Amersfoort de (tijdelijke) instandhouding van speciale instituties in het algemeen als functioneel voor het proces van assimilatie.

Het interactieproces heeft historisch drie eindstadia: (1) Migranten assimileren, zijn niet meer als collectiviteit herkenbaar; (2) migranten vormen een herkenbare collectiviteit zonder dat dit de deelname van de individuen aan de samenleving (nog langer) beperkt; en (3) migranten worden een minderheid. Volgens Van Amersfoort kunnen we op zinvolle wijze van een 'minderheid' spreken wanneer: (a) er sprake is van een continue collectiviteit binnen de samenleving die meerdere generaties omvat en waarbij het behoren tot de minderheid prioriteit heeft boven andere sociale indelingen; (b) de getalsmatige positie van de minderheid een effectieve participatie aan de politieke besluitvorming belemmert; (c) de minderheid objectief een lage sociale positie inneemt, in het bijzonder op de arbeidsmarkt, in de huisvestingssector en in het onderwijs.

De vorming van 'etnische minderheden' is, kortom, een verstoring van het assimilatieproces. 'Etnische minderheden' nemen weliswaar duurzaam een lage sociale positie in, maar zij kunnen niet worden gelijkgesteld aan andere gedepriveerde sociale categorieën zoals onderdrukte klassen in marxistische zin, meent Van Amersfoort. In de eerste plaats onderscheiden zij zich vanwege hun culturele eigenschappen. En in de tweede plaats onderscheiden zij zich omdat zij - in tegenstelling tot die andere categorieën - niet op eigen kracht kunnen emanciperen. Ze zijn voor hun emancipatie aangewezen op de medewerking van de meerderheid.

Tot zover het gezichtspunt van Van Amersfoort. Het kost weinig moeite om hierin de contouren van het 'minderhedenonderzoek' te herkennen. Ik beweer overigens niet dat alle onderzoekers dit model zorgvuldig overnemen en gebruiken. Slechts een enkeling doet dat, zoals Penninx (1988a) in zijn proefschrift, waar hij het model vervolmaakt. Het gros van de onderzoekers gebruikt op eigen wijze elementen van dit model, het meest de definitie van 'etnische minderheden' of Van Amersfoorts opvattingen over de 'sluisfunctie' van bijzondere instituties.

Dit model is een voorbeeldige exponent van het etnische-groepenmodel, maar gezien de specifieke invulling ervan en zijn invloed op de werkwijze van het 'minderhedenonderzoek', zal ik in het vervolg hiernaar verwijzen als het *minderhedenparadigma*.

Overigens is er wel een bescheiden reactie op de hegemonie van dit model. Sommige onderzoekers betogen dat de aanwezigheid van migranten geen vraagstuk is van integratie of assimilatie, maar van maatschappelijk en cultureel pluralisme. Zij zetten zich af tegen de nogal starre en negatieve conceptie van etnische groepen als groepen met bepaalde culturele tradities die na migratie naar een andere samenleving dysfunctioneel worden (Vermeulen 1984; Koot en Rath 1987). Daartegenover presenteren zij een conceptie van etnische groepen als sociale groepen, die juist bestaan dankzij contacten met anderen: juist in situaties van interactie ervaren de leden van een groep het onderscheid met anderen en beleven bepaalde cultuurelementen als typerend voor de eigen groep. De aanhangers van dit gezichtspunt verwerpen de idee dat assimilatie onvermijdelijk is voor sociale stijging en zijn juist geïnteresseerd in die gevallen waarin etnische groepen hun etniciteit versterken met als doel versterking van de sociale cohesie en verbetering van de maatschappelijke positie: het proces van etnisering. Er is dan een situatie waarbij meer etnische groepen verwickeld zijn in concurrentie om schaarse sociale goederen en diensten. Roosens (1982: 105) brengt naar voren dat naast een belangenfactor ook een affectieve factor een rol speelt. Minder bedeelde categorieën van de bevolking krijgen zo immers de kans om zich een positieve figuur te creëren. En het is interessanter zich te profileren als lid van een etnische groep dan als lid van de arbeidersklasse. Men bouwt daarmee een positief zelfbeeld op en doet mee als gelijkwaardige, terwijl men als lid van een lagere klasse zich meteen onder aan de maatschappelijk ladder plaatst. Bovendien zijn etnische groepen kleiner en meer wendbaar dan sociale klassen, zegt Roosens. Ofschoon de rol van de ontvangende samenleving altijd wel wordt genoemd, wordt dit zelden uitgewerkt.¹⁰⁸

Deze variant van het etnische-groepenparadigma is in het 'minderhedenonderzoek' aanwezig, maar heeft niet zoveel *Anklang* als het minderhedenparadigma. Overigens valt te bezien of de verschillen tussen

beide varianten wel zo groot zijn. Ik heb de indruk dat onderzoekers etnisering beschouwen als een strategie om het lange termijn doel van de 'integratie' te bereiken. In die zin is er geen fundamenteel onderscheid meer tussen etnisering en de oprichting van 'sluis-instituten', zoals Van Amersfoort stipuleert.

Het kastemodel

Propositie: de samenleving bestaat uit endogame, vrijwel gesloten, cultureel homogene eenheden. Deze eenheden, of kasten, handhaven zich lange tijd, waarbij hun specifieke culturele, sociale en psychologische kenmerken bewaard blijven. Sociale interactie gebaseerd op kasteonderscheid staat gelijk aan sociale interactie gebaseerd op onderscheid tussen inheemsen en nieuwkomers.

Dit model is in Nederland in feite een lege verzameling, hoewel sommige studies wel dicht in de buurt komen. Penninx en Van Velzen (1976; zie ook 1977: 9-41) constateren in *Kaste-vorming in Nederland?* dat buitenlandse arbeiders zich eenzijdig concentreren in de laagste strata van de arbeidsmarkt en dat de overheid die concentratie in wetten en maatregelen sanctioneert. Dit, gevoegd bij de uitsluiting die buitenlanders elders in de maatschappij ten deel valt, bijvoorbeeld op de terreinen van huisvesting en onderwijs, vormt volgens hen de basis "voor het ontstaan van een onderlaag in onze 'democratische' samenleving, die een kasteachtig voorkomen heeft: het ontbreken van sociale en economische mobiliteit, het gebonden zijn aan bepaalde beroepen en een andere cultuur" (Ibid. 35-36). Penninx en van Velzen stellen niet dat er al sprake is van een kastesysteem, maar signaleren een ontwikkeling die de vorming daarvan als eindstadium heeft. Eén en ander wordt theoretisch weinig diepgravend behandeld; het rapport is meer bedoeld als een politiek signalement. Enkele jaren daarvoor waarschuwde Albeda (1970) er al voor dat buitenlandse arbeidskrachten structureel deel gaan uitmaken van een "internationaal subproletariaat". Meer recent is het schrikbeeld van het 'etnische subproletariaat' of de 'etnische onderklasse' weer van stal gehaald (zie bijvoorbeeld Bovenkerk 1986; G. Choenni 1987; WRR 1989; Engbersen en Kloosterman 1990), maar met een wetenschappelijke uitwerking van het kastemodel heeft dat volgens mij niet zoveel te maken.

Het koloniale model

Proposities: de belangrijkste sociale scheidslijn is die tussen kolonistoren en gekoloniseerden. De privileges van de kolonistoren en de deprivatie van de gekoloniseerden is een gevolg van de totale structuur van 'racistische' dominantie. De koloniale verhoudingen reproduceren zich bij migratie. Cultuur is een centraal element, omdat het dient als middel om de gekoloniseerden te binden aan de kolonistoren, maar ook als middel in de strijd ertegen. De strijd van de gekoloniseerden draait om hun zelfbeschikking of bevrijding.

Ik kan maar een handvol studies bij dit model onderbrengen. De eerste en meest duidelijke is die van Latham (1979). Zij verrichtte 'actie-onderzoek' naar de hulpverlening aan Surinaamse drugsverslaafden die zich ophielden rond de Kruiskade in Rotterdam. Daar zorgen Nederlanders enerzijds voor de bevrediging van elementaire behoeften zoals woonruimte, inkomen en verzorging alsmede voor de mogelijkheid om onder landgenoten te vertoeven. Maar anderzijds proberen zij ook hun Surinaamse cliënten "te knechten" en hun kansen op sociale stijging te onthouden. Latham ziet in de sociaal-economische structuur die voor deze situatie verantwoordelijk is, een replica van de "slavernij" met de Kruiskade als nieuwe kolonie. Domingo (1982; zie ook reactie van Duffield 1983) en Zandwijken (1981) volgen grosso modo dezelfde redenering. De huidige deprivatie van Surinamers is geen nieuw verschijnsel, stellen zij, maar dateert uit de slaventijd. De migratie naar Nederland houdt slechts in dat de periferie van het "imperialistische systeem" naar het centrum komt om genoegdoening te eisen. In de overige studies die ik heb gevonden, ligt het accent minder op de betekenis van het kolonialisme of op de imperialistische wereldorde gebaseerd op 'kleur', maar meer op de reproductie daarvan in alle facetten van de Nederlandse samenleving. De meest uitgesproken exponent is Essed (1982, 1984 en 1987) die stelt dat de "witten" als dominante groep macht en middelen hebben om etnische "minderheidsgroepen" of "mensen van kleur" te onderdrukken. Bij anderen zien we soortgelijke gezichtspunten - of elementen daaruit - terug, zoals bij Dors (1988), Loewenthal (1984 en 1987), Mullard et al. (1988), Willemsen (1988) en Van der Zee (1988). Veel van deze onderzoekers zijn afkomstig uit voormalige koloniale gebieden waar ooit een slavensysteem heerste, en dat kan nauwelijks toeval zijn. Verder valt mij op dat dit model zelden of nooit wordt toegepast op de positie van 'gastarbeiders'. Een uitzondering is

wellicht de studie van Niessen (1987) over het organiseren van Marokkaanse arbeiders in Nederland, althans waar hij spreekt over de continuïteit van koloniale en kapitalistische onderdrukking en het verzet ertegen; voor het overige zou ik zijn studie eerder indelen bij het etnische-groepenmodel.

Het marxistische model

Proposities: de samenleving is verdeeld in sociale klassen die politiek tegengesteld zijn. De heersende klasse en arbeidende klasse zijn de belangrijkste klassen, waarbij de eerste de laatste onderdrukt. Beide zijn verwikkeld in onderlinge strijd, onder andere om de macht van de staat, wat op zijn beurt het doel van de beheersing van produktiemiddelen moet dienen. Degenen die de produktiemiddelen beheersen, hebben belangrijke invloed op de produktieverhoudingen en andere verschijnselen zoals de vigerende ideologieën. Racisme wordt meestal beschouwd als een produkt van het kapitalisme, soms echter als een min of meer autonoom verschijnsel.

Ik heb pakweg twee dozijn publikaties gevonden die onder dit model kunnen worden gerangschikt. In vergelijking met het kaste en koloniale model lijkt dat nog heel wat, maar een flink deel ervan dateert uit de jaren zeventig toen het verschijnsel 'gastarbeid' nog actueel was. In 1971 zette Heemskerk in het *Nesbic Bulletin* uiteen hoezeer de 'gastarbeid' een gevolg is van ongelijkmatige ontwikkeling tussen landbouw en industrie, tussen geïndustrialiseerde en semi-koloniale landen, tussen verschillende industrietakken en tussen regio's. In de kapitalistische centra vormen de 'gastarbeiders' een industrieel reserveleger, dat volledig ten dienste staat van de bourgeoisie die slechts hun produktiekracht gebruikt. De bourgeoisie werkt 'racisme' en ander 'vals bewustzijn' in de hand door de verschillen tussen groepen arbeiders te benadrukken. Al met al leidt 'gastarbeid' tot een aanzienlijke verzwakking van de arbeidersklasse. Een dergelijke redenering vinden we ook in het *Sunschrift* van Lucassen en de zijnen (1974; zie ook Lucassen, Penninx en Zwinkels 1973a, 1973b en 1973c) en van Penninx en Van Velzen (1977), het proefschrift van Marshall-Goldschvartz (1974), het *Ars Aequi* themanummer 'Gastarbeiders à la Carte' van Brummelhuis et al. (1975), de Studium Generale bijdragen van Feddema (1979) en Nieuwstadt (1979), in Carchedi (1979) en tot op zekere hoogte in Theunis (1979) en Van Twist

(1977). Zij allen benadrukken de asymmetrische internationale economische ontwikkeling als oorzaak van 'gastarbeid' en wijzen op de rol van de overheid als hoedster van de bourgeoisie. Het bedrijfsleven heeft slechts oog voor de economische voordelen van 'gastarbeid', terwijl de overheid klaar staat om een oplossing te zoeken voor de contradicties die daaruit voortvloeien. In deze visie maken de 'gastarbeiders' deel uit van de arbeidersklasse of een soort van onderklasse. De opstelling van de belangenorganisatie van de arbeidersklasse par excellence, de vakbeweging, is onderwerp in de studies van Van de Velde en Van Velzen (1978), Feddema (1984) en De Jong, Van der Laan en Rath (1984), al neigen de laatsten ook tot het etnische-groepenmodel. Andere onderzoekers beschrijven de proletarische status van buitenlandse arbeiders (Bovenkerk 1985) of 'minderheden' (Ellemers 1978) om daarmee de historische overeenkomsten tussen deze categorieën en inheemse arbeiders te onderstrepen. Köbben en Godschalk (1985) benadrukken de etnische differentiatie van die arbeidersklasse, terwijl Gowricharn (1987) juist wijst op de klassendifferentiatie binnen de 'migrantenbevolking'. Bader (1985) en Hira (1985) gaan in op het verband tussen 'racisme' en kapitalisme. Hisschemöller (1985 en 1988b) stelt de relatie tussen (inter)nationalisme, 'antiracistische' strijd en klassesolidariteit aan de orde en bekritiseert de gebrekkige wijze waarop 'klassieke' marxistische theoretici het verschijnsel 'racisme' benaderen. De Boer (1982) beschrijft en analyseert het optreden van de overheid en de rol van belangenorganisatie van migranten. Bovenkerk en anderen (1989; Bovenkerk, Miles en Verbunt 1990 en 1991) en Rath (1990c en 1991b), tot slot, concentreren zich op de rol van de staat. De laatsten laken de orthodoxe economistische analyse waarin de staat uitsluitend wordt geportretteerd als de steunbeer van het kapitaal. Vooralsnog gaat het hier om aanzetten voor verdere studie.

Tot zover dit overzicht. Tentatief concludeer ik dat het etnische-groepenmodel veruit de meeste navolging krijgt, een bevinding die overeenkomt met die van George (1984) en Omi en Winant (1986) in de Verenigde Staten. Het kastemodel is in feite een lege verzameling, al worden elementen eruit - met name het angstbeeld van de versteende, geïsoleerde 'onderklasse' van gedepriveerden - wel gebruikt voor politieke doeleinden. Dat laatste stemt eveneens overeen met de bevinding van George. Slechts een enkele onderzoeker werkt vanuit het

koloniale model of het marxistische model. Het eerste is vooral toegepast op migranten uit voormalige koloniale gebieden; het tweede op de ervaringen van de mediterrane arbeidsmigranten. Het is opmerkelijk dat de aanvankelijke populariteit van het marxistische model zich na de jaren zeventig niet doorzet. Volgens Penninx (1988a: 249n) hangt dit samen met de dominantie van het beleidsgebonden onderzoek. De dominantie van het minderhedenparadigma in dezelfde periode krijgt nu opeens een heel ander aanzien.

Voor de goede orde en nogmaals: het gaat hier slechts om een globale, maar overigens wel veelzeggende impressie. Ik ga nu in detail kijken naar één bepaalde sector van het 'minderhedenonderzoek', te weten het onderzoek naar aspecten van machtsvorming.

2.3 HET ONDERZOEK NAAR DE MACHTSVORMING VAN MIGRANTEN

In vergelijking met andere sectoren is nog niet zo uitbundig onderzoek verricht naar aspecten van de machtsvorming van migranten (Cf. Ellemers 1984; Hoppe 1987; Rath 1985 en 1988c). De onderzoeken betreffen verkiezingen, eigen organisaties, inspraakorganen en incidenteel vakbonden en andere politieke instituties. Vaak worden aspecten hiervan *en passant* aangeroerd, meestal als onderdeel van een breder opgezette studie. Hier zal ik een volledig overzicht geven van al deze onderzoeken - voorzover ze min of meer officieel zijn gepubliceerd¹⁰⁹ - aan de hand van

109 Sommige publikaties laat hier ik met opzet buiten beschouwing, meestal omdat ze geen uitspraken bevatten over de daadwerkelijke deelname van migranten aan de politiek en over hun sociaal-politieke positie in Nederland. Dat geldt bijvoorbeeld voor alle juridische artikelen en rapporten over de totstandkoming van het kiesrecht voor niet-Nederlandse ingezetenen (zie onder andere Groenendijk 1987b; Hisschemöller 1988a; Rath 1985 en 1988b). Dat geldt ook voor het werk van Janssen (1967), die de opvattingen en beleid van werkgeversorganisaties en vakbonden over de werving van buitenlandse arbeiders bespreekt; Huitzing (1986) die de concept-programma's voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 1986 van CDA, PvdA, VVD en D'66 vergelijkt; Van Groenendael (1986) die weliswaar schrijft over de acties van de 'kerkmarokkanen' voor regularisatie van hun status, maar slechts geïnteresseerd is in de procedures die zij volgen voorzover relevant voor de regelgeving ter zake van illegalen. Verder ga ik niet in op studies waarin migranten optreden als object van politiek. Evenmin ga ik in op studies naar de bemoeienis van migranten in Nederland met de politiek uit hun land van

de typologie van George. Let wel: het gaat mij hier niet om een representatief beeld van de machtsvorming van migranten, maar om de manier waarop onderzoekers binnen de respectievelijke modellen dat verschijnselen percipiëren en verklaren.

Het etnische-groepenmodel

Binnen het etnische-groepenmodel wordt de machtsvorming van migranten opgevat als onderdeel van een individueel of collectief integratieproces of als onderdeel van een proces van etnische machtsvorming. Het leeuwedeel van de in Nederland verrichte studies is binnen dit model te rangschikken. Zij handelen over verkiezingen en eigen organisaties en in wat mindere mate over vakbonden, bewonersorganisaties, politieke acties en inspraakorganen. Wat er zoal is verschenen stip ik hieronder aan, geordend naar soort van activiteit.

Ik begin met het onderzoek naar *politieke partijen en verkiezingen*. Vooral naar aanleiding van het verlenen van actief en passief kiesrecht aan niet-Nederlanders is er het nodige onderzoek verricht (zie voor overzichten Rath 1984, 1990e en 1991a). Belangrijke thema's zijn de politieke mobilisatie van kiezers uit de kringen der migranten, de rol van 'eigen' kandidaten in dat proces, en de vraag in hoeverre en onder welke omstandigheden de politieke cultuur van migranten groepen een belemmering dan wel een stimulans vormt voor volwaardige participatie. Verder is er veel cijfermatige aandacht voor de opkomst en het stemgedrag van migranten. Voorbeelden van dat laatste zijn te vinden in Kraak et al. (1957); Brassé en Van Schelven (1980); Boissevain, Choenni en Grotenbreg (1984); De Hond en Van der Veen (1985); Pieters (1984) en Buijs (1986). Meer uitgebreid komen verkiezingsresultaten aan de orde in Boosten (1990a); Bovenkerk, Ruland en Rath (1982); Buijs en Rath (1986); Gemeenteraadsverkiezingen (1986); Luyten (1990); Pennings (1986 en

herkomst, hoe belangrijk dat voor de betrokkenen soms kan zijn (zie bijvoorbeeld Grijze 1980; Mariën 1971; Penninx 1979b; Wittermans en Gist 1962). Tenslotte sluit ik historische studies over onderwerpen van vóór de Tweede Wereldoorlog uit, hoewel die soms interessant materiaal opleveren, zoals onder andere blijkt uit Briels (1987), Van Hees (1987), Herlemann (1982), Klönne (1982), Kreukels (1987), Langkau-Alex (1982), Lucassen en Penninx (1985), Oostindie en Maduro (1986), Poeze (1976 en 1986) en Wubben (1986). Alle overige publikaties heb ik wel opgenomen. Indien een artikel of rapport op meer plaatsen is uitgebracht noem ik steeds alle vindplaatsen. Ik doe dat terwille van het bibliografische karakter van dit hoofdstuk.

1987); Rath (1981; 1982; 1984; 1985; 1990a; 1990b en 1991a); Rath en Buijs (1987); en Samen (1986). We kunnen hieruit in ieder geval opmaken dat migranten naar de stembus gaan, maar dat de mate waarin sterk varieert. In het algemeen blijft hun opkomst achter bij die van de inheemse Nederlanders. Achtereenvolgende verkiezingen vergeleken, blijken die opkomstverschillen niet te verdwijnen, maar eerder toe te nemen, in een enkel geval zelfs zeer fors. Tussen migranten kunnen zich geweldige verschillen voordoen. Kwamen Marokkanen bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1986 nauwelijks naar de stembus, de opkomst van Turken was betrekkelijk groot; eenmaal kwamen Turkse mannen zelfs vaker op dan inheemse mannen. De plots lage opkomst van Marokkanen - twee jaar eerder bij deelraadsverkiezingen in dezelfde stembedistricten kwamen zij namelijk vaker stemmen dan Turken - werd alom in verband gebracht met de oproep van de Marokkaanse koning Hassan II vlak voor de verkiezingsdag. Uit loyaliteit of uit angst sloten velen zich aan bij zijn commentaar dat Marokkanen zich niet hoorden te bemoeien met de politiek van het land van hun tijdelijk verblijf. Verder varieert de opkomst naar geslacht, althans bij Turkse en Marokkaanse kiezers. Bij de overige migranten zijn geen wezenlijke verschillen vastgesteld. Anders dan bij inheemse Nederlanders, blijkt het voor migranten niet uit te maken of zij werk hebben of werkloos zijn. Buijs en Rath (1986) opperen dat etnische lotsverbondenheid voor migranten een belangrijke mobiliserende factor zou kunnen zijn; inheemse werklozen missen die positieve identificatie.

Voorzover de partijvoorkeur is onderzocht wijst die in de richting van de Partij van de Arbeid. De overgrote meerderheid stemt voor deze partij, van de Surinamers soms zelfs meer dan 90%. De PvdA scoort goed vanwege het imago dat de partij zich meer dan andere sterk maakt voor de belangen van de gewone man en vooral de 'etnische minderheden'. Bovendien biedt de partij de meeste gelegenheid om een migrant te kiezen. Andere partijen hebben minder aantrekkingskracht, al kan dat plaatselijk verschillen. Ofschoon in kringen van het CDA veelvuldig de veronderstelling weerklinkt dat confessionele migranten, zoals hindoestanen en moslims, zich massaal bekennen tot de christendemocratie, is tot dusver in de praktijk daarvan nog weinig gebleken. De onafhankelijke migrantenpartijen verwerven nauwelijks steun onder migranten (zie ook Veraart 1988). Migranten zijn in hun totaliteit - ook bij de PvdA - ver ondervertegenwoordigd in politieke organen als de

gemeenteraad, althans voorzover we op grond van hun aandeel in het electoraat mogen verwachten. Die ondervertegenwoordiging doet zich ook voor binnen de partijgeledingen en neemt toe naarmate het echelon hoger wordt. En *als* migranten in de partijpolitiek actief zijn, dan is dat vaak in speciale commissies en werkgroepen ten behoeve van de 'etnische minderheden'.

In al de studies binnen het etnische-groepenmodel, bij de één nadrukkelijker dan bij de andere, wordt de deelname aan verkiezingen beschouwd als een aanwijzing voor de betrokkenheid van migranten bij de Nederlandse politiek of, meer algemeen, voor hun 'integratie' in de Nederlandse samenleving. Naarmate die 'integratie' voortschrijdt, bijvoorbeeld wanneer migranten langer in Nederland verblijven, zij de taal beter onder de knie krijgen en wegwijs raken in de Nederlandse politieke verhoudingen, nemen zij vaker deel. Het is echter vooral een kwestie van politieke cultuur, zeggen veel schrijvers. In Nederland overheerst een universalistische politieke cultuur, terwijl veel migranten uit landen komen waar particularistische elementen in sociale betrekkingen van meer belang zijn. Dat blijkt onder andere uit de sterke voorkeur bij migranten voor personalistische politieke verhoudingen. In het proces van politieke participatie kunnen politieke partijen een belangrijke stimulerende rol spelen. Zij kunnen migranten de helpende hand toesteken, bijvoorbeeld door in hun benadering meer rekening te houden met de specifieke wensen van migranten. Zij hebben echter nog onvoldoende contact met migranten, constateren Pennings (1987) en Rath (1981, 1985 en 1990b). Migrantenkandidaten worden bij uitstek geschikt geacht om de kloof tussen partijen en migranten te dichten, vooral daar zij zelf vaak geworteld zijn in eigen organisaties. Nogal eens blijken zij daar leidende posities in te nemen. En aangezien die eigen organisaties niet alleen veel migranten verzamelen, maar ook deel uitmaken van hun eigen belevingswereld, zal de mobilisatie vooral daar plaatsvinden. Migrantenkandidaten hebben inderdaad wervingskracht, maar vaak wordt die overschat, schrijven Buijs en Rath (1986). Niettemin kunnen zij in een proces van etnisering van grote betekenis zijn. Dat zou onder andere tot uitdrukking komen in de op eigen groep gerichte campagnes.

Een andere manier om migranten over de brug te helpen zou voorlichting zijn. In veel studies komen de voorlichtingscampagnes gericht op migrantenkiezers aan de orde. Of en hoe migranten voorgelicht zouden moeten worden staat centraal in de onderzoeken van de bureaus

van Veldkamp Marktonderzoek (Minderheden 1983), Macor Consultants (Opkomstbevordering 1986) en het ICI (Pieters 1986; Kiezen 1988). Al deze studies staan ten dienste van de overheid die een grote verantwoordelijkheid op zich neemt voor de verkiezingsdeelname van migranten. Naar voren komt dat zo'n campagne noodzakelijk is omdat het kennisniveau van migranten over de Nederlandse politiek en over de stemprocedures onvoldoende is. Dat hangt met tal van factoren samen, maar vooral met de politieke socialisatie van migranten. Hoe de praktijk is wordt expliciet geanalyseerd door Boosten (1990b); Pennings (1986 en 1987); Pieters (1986); Rath (1985 en 1986); en Samen (1986). Ikzelf heb erop gewezen dat het maar zeer de vraag is of het kennisniveau van migranten wezenlijk afwijkt van dat van inheemsen, en dat dergelijke campagnes de bijzondere positie van migranten sanctioneren en politieke partijen een excuus bieden om geen initiatieven te nemen. Tevens heb ik opgemerkt dat de overheid in haar campagnes onvoldoende rekening houdt met de specifieke communicatiekanalen van migranten zelf. Tenslotte heb ik geen ondubbelzinnig verband kunnen vinden tussen de campagne en de opkomst van migranten. Pennings (1986) en Pieters (1986) zijn wat dat laatste betreft wat optimistischer, al plaatsen zij wat kanttekeningen bij de uitvoering. Veldkamp marktonderzoek meent zonder voorbehoud dat de speciale overheids campagne 'samen wonen, samen stemmen' bij niet-Nederlanders is aangeslagen.

Al meer dan vijftien jaar, dus vrijwel sinds hun eerste bestaan, verschijnen rapportages over *inspraakorganen*. In 1974 beschreven Ester en Mellegers de eerste ervaringen met het experiment van de Migrantenraad in Utrecht en in 1978 nam Schooneveld de Commissie Ex Artikel 61 te Gouda onder de loep. In hun kielzog komt een tiental grotere en kleinere studies uit over plaatselijke inspraakorganen. Achtereenvolgens zijn dat Den Elt, Van der Linde en De Vet (1979); Kortering (1982 en 1983), Horeman, Kortering en Veldkamp (1985), Janssen en Welling (1986); Klijn (1986 en 1987); Maas (1987); De Rooi et al. (1988); en Sau-Canales en Schipperheijn (1989). Van meer recente datum zijn studies naar landelijke inspraakorganen, zoals de interne evaluatie van het LAO (Naar 1988) en de studie van Cornelis (1990) over decentralisatie van inspraak. Alle bevatten de nodige technische informatie, bijvoorbeeld of inspraak geschiedt via informele circuits of via officiële daarvoor in het leven geroepen instituties, hoe de participanten worden gerecrueteerd, welke bevoegdheden de

inspraakorganen hebben, welke procedures men volgt. In alle studies keren twee thema's in één of andere vorm terug. Het eerste thema betreft de kwestie wie van de zeggenschap profiteert: de betrokken migranten of de overheid. Staat ze ten dienste van emancipatie of van het bestuurlijke proces? Het tweede thema betreft de kwestie in hoeverre inspraakorganen de integratie dienen dan wel leiden tot een meer pluralistisch politiek bestel.

In de onderzoeksverslagen heerst groot optimisme over de potentiële betekenis van adviesorganen voor de machtsvorming van migranten. We hebben immers te doen met etnische groepen die in vergelijking met inheemsen in een specifieke achterstand verkeren en dreigen in isolement te geraken. Aangezien zij de weg naar algemene politieke instituties, zoals politieke partijen, vooralsnog niet gevonden hebben, zijn aanvullende, categoriale oplossingen alleszins op hun plaats, desnoods voor korte duur. Aldus kan maximaal rekening worden gehouden met bijzondere omstandigheden. Maar tegelijkertijd behandelen de schrijvers uitgebreid de veelheid van problemen waarmee dergelijke organen kampen. Paradoxaal genoeg leidt dit niet tot relativering van hun normatieve uitspraken. Integendeel, zij vatten die problemen juist op als bevestiging van hun opvatting dat specifieke politieke kanalen noodzakelijk zijn. Als verklaring voor het matig functioneren van adviesorganen noemen zij uitsluitend elementen uit de politieke cultuur van migranten. Zo staan taalproblemen goed functioneren kennelijk in de weg, alsmede het gebrek aan inzicht van migranten in de Nederlandse samenleving en speciaal de mogelijkheden en werkwijze van democratische besluitvormingsprocedures en de bureaucratie. Voorts het personalisme dat hun politiek handelen weliswaar traditioneel bepaalt maar adequate, representatieve organisatie van de achterban frustreert.

Dat komt wellicht het meest duidelijk naar voren uit Kortterinks (1982) studie voor de VNG. Op basis van zijn inventarisatie van plaatselijke inspraakorganen stelt hij dat inspraak geen kans van slagen heeft zolang ze niet voldoende rekening houdt met de aard van de betrokken 'minderheidsgroep' en het onderwerp in kwestie. Hij pleit daarom voor een flexibele vorm van inspraak, variërend van informeel overleg via geregeld tot geformaliseerd overleg, waarbij de communicatie zo min mogelijk schriftelijk moet geschieden en waarbij van de betreffende ambtenaren een hoge dienstbaarheid aan de 'minderheden' moet worden verwacht. Dat laatste is noodzakelijk, schrijft Kortterink (Ibid. 115), omdat

'minderheden' nog onvoldoende wegwijs zijn in de Nederlandse 'universalistische' politieke cultuur en het vigerende bestuursstelsel. Naarmate zij meer thuis raken in het reilen en zeilen van de Nederlandse politiek, en hun eigen organisaties (waarin zij op geheel eigen tempo en eigen wijze hun politieke krachten kunnen ontwikkelen) sterker zijn, kan tot een meer geformaliseerde vorm van inspraak worden overgegaan. Een dergelijke aanpak - Korterink spreekt van een "groeimodel" - kan maximaal recht doen aan de politieke cultuur van de verschillende migrantencategorieën. De rol van de overheid wordt volgens deze visie bepaald door haar bereidheid om specifieke voorzieningen te treffen gericht op de 'integratie' van 'etnische minderheden'. En dat hangt weer samen met "de mate van politieke verankering van [dat] beleid als structurele factor", het functioneren van de coördinatoren 'minderhedenbeleid', en de politieke druk die eigen organisaties van migranten met hun bondgenoten kunnen uitoefenen (De Rooi et al. 1988). Een welwillende overheid vervult een educatieve taak. Zij introduceert migranten in het Nederlandse politieke en bestuurlijke systeem door voorlichting te geven over het functioneren van dat systeem en door de vorming van eigen organisaties te bevorderen. Klijn (1986 en 1987), tenslotte, gaat als enige dieper in op de rol van de politieke omgeving van migranten. Hij noemt de politisering van het 'minderhedenbeleid' de belangrijkste voorwaarde voor het welslagen van inspraak. Voorts wijst hij, ook als enige, op de betekenis van de sociaal-economische factoren. Zijn betoog past voor het overige volledig binnen het etnische-groepenmodel, vooral waar hij de zwakke positie van 'de' Turken en Marokkanen in het politiek proces verbindt met het 'gesloten' en 'cultuurvreemdere' karakter van hun politieke verbanden.

Een vergelijkbaar analysepatroon vind ik terug in de studies van Bovenkerk et al. (1985), De Jong (1986, 1989a en 1989b), Van der Pennen (1988), Van der Pennen en Wuertz (1985), en Wuertz en Van der Pennen (1987) over *bewonersorganisaties en de inspraak in het stadsvernieuwingsproces*. Ook zij brengen de participatie in verband met het integratieproces. Bovenkerk en de zijnen constateren dat migranten in de jaren zeventig aarzelend toetreden tot buurtorganisaties, maar dat zij zich terugtrekken in etnische netwerken naarmate de gezinshereniging voortschrijdt en een etnische infrastructuur van de grond komt. De Jong stelt juist een tegenovergestelde ontwikkeling vast. De sleutel tot de

participatie van migranten is gelegen in het aanmoedigen van een proces van etnische-groepsformatie. Van der Pennen (1988) komt tot dezelfde conclusies als hij de rol van door de overheid aangestelde migrantenwerkers belicht. Migrantenwerkers voorkómen dat migranten in "(cultureel of religieus) isolement" geraken en leveren aldus een belangrijk bijdrage aan het proces van participatie en maatschappelijke integratie. Zij organiseren bijvoorbeeld sociaal-culturele activiteiten en bieden migranten daardoor een "veilige thuishaven" waarin de eigen identiteit wordt versterkt. Het daardoor verkregen zelfvertrouwen vormt een noodzakelijke voorwaarde om te kunnen werken aan gemeenschappelijke belangenbehartiging op andere maatschappelijke terreinen. De voorlichtende en vormende activiteiten van de migrantenwerkers onderstrepen hun rol als intermediair tussen de Nederlandse samenleving en de gemeenschappen van migranten. Enkele jaren eerder brachten Van der Pennen en Wuertz (1985; zie ook Wuertz en Van der Pennen 1987) al naar voren dat de gebrekkige aandacht voor de culturele achtergrond van migranten tot gevolg heeft dat er weinig kader is onder migranten. Zij veronderstellen dat een proces van etnisering de organisatiegraad van etnische groepen kan vergroten. In datzelfde rapport valt het hun evenwel op dat sleutelpersonen in het stadsvernieuwingscircuit voortdurend culturele verschillen beklemtonen ter verklaring van de geringe participatie van migranten in het stadsvernieuwingsproces. Zelf menen zij dat factoren als inkomen, woonlasten en belangentegenstellingen minstens zo belangrijk zijn. Dit interessante gezichtspunt werken zij evenwel niet uit.

Speciaal voor migranten zijn er de *welzijnsstichtingen* - of tegenwoordig de steunfunctie-instellingen - die sedert jaar en dag volledig door de overheid worden gesubsidieerd. Voor de politieke rol van deze instituties hebben onderzoekers slechts sporadisch belangstelling. De meest uitgebreide onderzoeken zijn die van Buiks, Van Dommele en De Rooi (1986) naar de maatschappelijke dienstverlening van deze stichtingen, en de wat technische geschiedschrijving van Langeveld (1983). Verder onderzochten Reubsaet, Kropman en Van Mulier (1982) onder andere het contact van Surinamers met hun welzijnsstichtingen "naar gerichtheid op de Surinaamse cultuur". Veel leren ze ons niet over hun rol in het politieke proces. Van der Burg en Van der Veer (1982 en 1986) en Koot en Uniken Venema (1985) bieden ons wat dat betreft meer. De eersten

beschrijven de religieuze organisatie en leiderschap van Hindoes. Over welzijnsstichtingen merken zij op dat die kristallisatiepunten zijn van politieke meningsverschillen. Die hebben soms betrekking op de situatie in Suriname en soms op Nederland waarbij het dan voornamelijk gaat om politieke invloed op het verdelen van overheidsgeld. In dat proces spelen etnische en vooral religieuze overwegingen en de belangen van geestelijke leiders een grote rol. De bemoeienis van de overheid heeft belangrijke effecten op de wijze waarop een en ander geschiedt, en de leiders weten aardig munt te slaan uit de nieuwe mogelijkheden die zich daarmee aandienen. Volgens Van der Burg en Van der Veer is de overheid onwetend van deze interne politiek onder Hindoestanen en is zij al tevreden een duidelijke en officiële Hindoestaanse gesprekspartner te hebben. Het veronachtzamen van deze politieke dynamiek frustrereert evenwel het welslagen van het integratieproces van Hindoes in de Nederlandse samenleving. Overigens signaleren Van der Burg en Van der Veer ook dat de welzijnsinstellingen een springplank vormen voor de politieke carrière van sommige Hindoestanen. Dit laatste komt overeen met mijn eigen waarneming (Rath 1988a). Koot en Uniken Venema beschrijven het proces van etnisering in Surinaamse en Antilliaanse welzijnsinstellingen. De betreffende etnische groepen onderstrepen hun afstamming, cultuur en lotsverbondenheid en treden op als belangengroepen. Volgens Koot en Uniken Venema werkt de negatieve houding van de bevolking ten opzichte van die groepen zo'n ideologie in de hand. Aan de andere kant geven de overheid en politieke leiders de ruimte om dergelijke etniseringprocessen te volbrengen. Etnische leiders die dergelijke mobilisatieprocessen willen entameren, zijn volgens Koot en Uniken Venema bij uitstek te vinden bij de door de overheid in het leven geroepen welzijnsinstellingen. Die instellingen transformereren daardoor tot bolwerken van etnische strijd en emancipatie. Ferrier (1985) en een ietwat meer sceptische Mungra (1990) laten eveneens zien hoe zeer dergelijke instellingen opkomen voor de eigen identiteit, om daarmee een gelijkwaardige plaats in de Nederlandse samenleving te verkrijgen. Entzinger (1985), tenslotte, grijpt terug op Sowell voor zijn stelling dat de door de overheid 'opgelegde' welzijnsinstellingen de ontplooiing van het eigen 'culturele kapitaal' van migranten frustrereert.

Relatief veel onderzoekers besteden aandacht aan *eigen organisaties* en stellen daarbij vaak hun bijdrage aan de processen van assimilatie,

integratie en pluralisme aan de orde. Meestal nemen zij als theoretisch of normatief uitgangspunt dat die organisaties voertuigen voor politieke mobilisatie kunnen zijn. Belangrijke thema's in hun onderzoek vormen de vragen in hoeverre dat inderdaad het geval is en onder welke omstandigheden, welke overige functies eigen organisaties vervullen, met welke problemen zij kampen, en hoe het interne leiderschap geregeld is. Sommigen beperken zich tot het inventariseren van de bestaande organisaties (Schumacher 1979a; Apostolou 1985; Bano en Hoolt 1988) of pogen de organisatiegraad vast te stellen (Reubsaet, Kropman en Mulier 1982; Lindo 1988; Kemper 1989; Van Gelder en Sijtsma 1990). Doorgaans gaan onderzoekers een stapje verder. Zo noteert de Commissie Verwey-Jonker - in 1957 ingesteld om advies uit te brengen aan de regering over de "maatschappelijke vraagstukken" rond het verblijf van Ambonezen - dat Ambonezen zelden deelnemen aan Nederlandse vakbonden of oudercommissies, maar wel georganiseerd zijn in een betrekkelijk groot aantal verenigingen (Ambonezen 1959). Die verenigingen oriënteren zich slechts in beperkte mate op Nederland. Onder de Ambonezen leeft de wens een eigen republiek op te richten en heerst grote angst voor assimilatie in het Nederlandse 'milieu', hetgeen bijvoorbeeld tot uiting komt in de politieke eis gesegregeerd te kunnen blijven wonen. Contacten met de Nederlandse samenleving - hier hoofdzakelijk met de politiek of de ambtenarij - voltrekken zich doorgaans op het niveau van de leiders. Die leiders geven enerzijds blijk van een anti-regeringsgezindheid, maar worden anderzijds wel door de overheid bezoldigd. Dat wordt door de achterban niet altijd begrepen, schrijven Verwey-Jonker en de haren. Uit hun rapport valt trouwens op te maken dat de leiders hun gemeenschap flink in toom houden: afwijkende opvattingen hebben geen kans. Van Amersfoort (1970) schrijft over Hindostaanse Surinamers in Amsterdam. Ook bij hen leeft de vrees dat door het verblijf in Nederland tradities verloren gaan, hetgeen voor de leiders vooral verlies van (potentiële) achterban impliceert. De Nederlandse overheid heeft geen bemoeienis met deze Hindostaanse organisaties, die zich op hun beurt nauwelijks inlaten met de Nederlandse politiek, wel met de Surinaamse. Hierboven stipte ik al de publikaties aan van Van der Burg en Van der Veer (1982 en 1986) over het strategisch gebruik van traditionele culturele waarden in de strijd om het interne politiek leiderschap onder Hindoes en over de invloed van de Nederlandse samenleving (met name de overheid) op die processen.

Pieke (1988; zie ook Benton en Vermeulen 1987) onderzoekt dat proces bij Chinezen in Nederland. Hij is geïnteresseerd in Chinese organisaties voorzover die relevant zijn voor de participatie van Chinezen in de Nederlandse samenleving. Vroeger bestond hun sociale structuur uit een hiërarchie van sociale groepen op basis van identificaties uit het herkomstgebied waarbinnen de traditionele leiders konden rekenen op grote loyaliteit van hun volgelingen. Pieke signaleert vandaag de dag de opkomst van een nieuw type organisatie, te weten de talrijke stichtingen die maatschappelijk en cultureel werk doen en onderwijs verzorgen voor alle Chinezen binnen een bepaalde regio in Nederland. Zij onderscheiden zich bovendien van de traditionele organisaties, doordat zij financiële steun ontvangen van de overheid, maar ook doordat zij in verscheidene gevallen belangenbehartiging nadrukkelijk tot hun taak rekenen. De leiders van die organisaties ontleen hun macht vooral aan hun goede relaties met de Nederlandse overheid. Het mag geen verbazing wekken dat de roep om officiële erkenning van Chinezen als 'etnische minderheid' juist vanuit deze hoek het luidst klinkt. Pieke schrijft trouwens ook dat organisaties op basis van klasse wel gewenst zijn, maar dat pogingen daartoe door een Nederlandse vakbond faalden. Chinese werknemers lieten etnische loyaliteit en patronage prevaleren en identificeerden zich niet met de arbeidende klasse.

De idee van etnische organisatie als middel tot (collectieve) integratie, zoals bij de Chinese stichtingen kennelijk het geval is, komen we in meer studies tegen (Budike 1982; Oude Engberink 1984; Lucassen en Penninx 1985; Shadid 1988; Mangnoesingh 1990; Rath en Saggar 1991). Sommigen kennen daarbij aan processen van etnisering grote betekenis toe. Dat houdt in dat de groep in belangrijke mate haar eigen identiteit behoudt en die zelfs ontwikkelt en onderstreept in een proces van belangenbehartiging. Aldus worden gevoelens van frustratie omtrent de marginale positie in de samenleving gekanaliseerd in een vorm van verzet. Buiks (1983) beschrijft de oprichting van een 'zelforganisatie' van Surinaamse randgroepjongeren. De oprichters verkeerden in de overtuiging dat zij van de 'blanke' overheid en van de Surinaamse welzijnsstichtingen weinig heil te verwachten hadden en dat zij dus zelf het heft in handen moesten nemen. Die 'zelforganisatie' zou bijdragen aan hun eigen bewustzijn en aan positieverbetering. De gemeentelijke overheid verleende hiervoor subsidie en bevorderde de institutionalisering van deze organisatie. Niessen (1987) meent eveneens

dat de vorming van eigen organisaties van wezenlijk belang is voor het emancipatieproces van migranten. Zulke organisaties komen het meest tegemoet aan wat migranten van huis uit gewend zijn en hebben daarmee een streepje voor op andere instituties. Natuurlijk passen migranten zich ook aan de veranderde omstandigheden aan. Zo stelt Niessen dat het verzet in Marokko tegen imperialisme na de migratie transformeert in verzet tegen racisme. In zijn studie gaat hij vervolgens op zoek naar de factoren die zijns inziens de organisatie van migranten in eigen verenigingen en de vakbeweging belemmeren. Wat dat laatste betreft noemt hij onder andere het gebrek aan bereidheid van vakbondsleden om rekening te houden met de politieke cultuur van migranten. De Rooi et al. (1988) stellen daartegenover dat etniserende organisaties tot dusver nauwelijks tot machtsvorming zijn gekomen. Zij mogen dan wel op Nederland zijn georiënteerd en de emancipatiedoelstelling met de overheid delen, hun eigen opvattingen over het verloop van dat emancipatieproces en hun aandeel daarin, met name hun streven naar eigen identiteit, stroken niet altijd met de opvattingen van de overheid. Van Dijk en Schoenmakers (1990) brengen een vergelijkbaar standpunt over organisaties van Turkse arbeidsongeschikten naar voren. De Rooi et al. hebben het hier over etniserende organisaties, maar in veel gevallen is daarvan bij lange na geen sprake. Van Borselen (1985) constateert dat onder Marokkanen in feite geen processen van etnisering plaatsvinden, maar processen van etnisch isolationisme. Verdonk et al. (1987) concluderen eveneens dat organisaties van Spaanse migranten 'veilige havens' zijn van traditioneel Spanje. Met name voor migranten van de eerste generatie vormen zij plaatsen voor sociaal verkeer. Als zodanig dragen eigen organisaties bij aan de (re)constructie van hun identiteit. Dit sluit overigens niet uit dat zij vanuit zulke organisaties eisen stellen aan de landen van herkomst en vestiging. De tweede generatie voelt zich volgens Verdonk en de zijnen minder tot zulke organisaties aangetrokken, mede omdat zij hun buik vol hebben van de twisten en rivaliteiten tussen de leiders. De Rooi et al. (1988) merken op dat de betrokkenheid van niet op Nederland georiënteerde organisaties bij het emancipatiebeleid van de overheid vaak interne spanningen oproept.

Het is met name De Graaf (1983 en 1985; zie ook De Graaf, Penninx en Stoové 1988) die deze opvatting naar voren brengt. Op grond van zijn onderzoek komt hij tot de conclusie dat het gros van de organisaties van migranten zich wijdt aan sociaal-culturele en religieuze activiteiten. Voor

de leden vervullen zij bovenal de functie van toevluchtsoord, een eiland in een vreemde en soms vijandige gezinde samenleving. Zij bieden hun de gelegenheid om onder elkaar te zijn en om sociale relaties te onderhouden in de eigen spreektaal en met de vertrouwde omgangsvormen. Men mijmert over het geboorteland of houdt zich bezig met het lot van landgenoten, maar legt volgens De Graaf geen belangstelling aan de dag voor de Nederlandse samenleving. Van voorlichting en cursussen komt weinig terecht, meent De Graaf, en van belangenbehartiging al helemaal niet. De Nederlandse overheid - bevreesd als zij is voor etnisch isolement - verstrekt daar echter wel subsidie voor en oefent ook op andere wijze druk uit om aan het politieke proces deel te nemen. De ambitieuze zelfopgeworpen leiders, die het vertrouwen hebben van hun landgenoten, blijken niet in staat aan deze wensen te voldoen en dat vormt de aanleiding tot tal van conflicten. De Graaf veronderstelt dat daarvoor een ander type leider noodzakelijk is: één die tevens de Nederlandse taal machtig is en vaardig is in het onderhandelings spel met de Nederlandse overheid. Zolang zulke personen niet naar voren treden, spelen eigen organisaties geen politieke rol van betekenis. Hooguit dragen zij bij tot de ontwikkeling van etnische identiteit of vormen een onderkomen om even te ontsnappen aan de druk vanuit de hun omringende samenleving. Van Wijk (1985), Bertels (1987), en Bilgin et al. (1988) brengen min of meer hetzelfde gezichtspunt naar voren. Klijn (1986) stelt daarboven dat het culturele collectief bewustzijn en de bekendheid met collectieve acties sterk varieert per migrantengroep, en de mate waarin zij zich inlaten met het politieke proces dienovereenkomstig varieert.

Tenslotte is er een klein aantal studies waarin verschillende aspecten van het politieke leven van migranten aan de orde komen. Een heel enkele keer betreft dat de deelname van migranten aan *vakbonden*. Penninx (1989) stelt dat de organisatiegraad van Turken in de vakbeweging samenhangt met de ambivalente houding van de bonden en met de herkomst en houding van Turken. Pieke (1988) beschrijft de mislukte poging van het CNV om bij Chinezen voet aan de grond te krijgen. De betrokken Chinezen streven ernaar ooit zelf een eigen bedrijf te stichten en het perspectief van een werknemersorganisatie in hun eigen branche is klaarblijkelijk niet aantrekkelijk. Bovendien spelen etnische loyaliteiten ook een rol. Ast en Graf (1988 en 1989) inventariseren de positie,

problemen en verwachtingen van migranten binnen de bond. Migranten bekleden nauwelijks kaderfuncties, terwijl migranten zich zelden wenden tot de bond wanneer er iets aan de hand is. Volgens Ast en Graf zijn de kaderleden 'geïntegreerd' en hebben zij geen last van discriminatie. Huns inziens moeten deze kaderleden daarom optreden als intermediair tussen de bond en leden uit hun eigen taalgroep. Er bestaat echter nogal wat wantrouwen tegen die kaderleden omdat zij met de werkgever worden geassocieerd. Die barrière voor volwaardiger participatie is mede als gevolg van taalproblemen moeilijk te slechten.

In andere studies worden *acties* van migranten of de resultaten daarvan beschreven. De kapings- en gijzelingsacties van kleine groepjes Molukse jongeren komen aan de orde in Herman en Van der Laan Bouma (1981), Schmid et al. (1982) en Bartels (1986). De laatste gaat met name in op aspecten van de sociaal-culturele en etnische ontwikkeling van Molukkers vóór en na de acties. Urbanus (1983) inventariseert de reacties van een groot aantal maatschappelijke organisaties en instellingen - waaronder ook die van migranten - op de Ontwerp-Minderhedennota van het Ministerie van Binnenlandse Zaken. Kerkelijke en religieuze organisaties wijzen vooral op de beschermende functie van de eigen cultuur, terwijl men zich in kringen van welzijnsinstellingen vooral concentreert op de mobiliserende rol van de eigen identiteit in een collectief emancipatieproces.

Tot besluit noem ik enkele schrijvers die expliciet ingaan op het *cliëntelisme*. Volgens Halbertsma (1973), Rath (1981) en Kaufman en Schat (1982) kenmerkt dit verschijnsel de onderlinge politieke verhoudingen van migranten. Het maakt deel uit van de politiek culturele bagage waarmee migranten naar Nederland kwamen, maar eenmaal gearriveerd verandert het karakter. Taal- en communicatieproblemen en gebrekkig inzicht in het Nederlandse bureaucratische en politieke systeem werken het ontstaan van een informeel circuit in de hand waarin politieke entrepreneurs munt slaan uit hun toegang tot de Nederlandse samenleving.

Al deze studies heb ik gerangschikt binnen het etnische-groepenmodel. Obligatere verwijzingen naar racisme in de samenleving of de sociaal-economische positie van migranten doen daar weinig aan af. De

onderzoekers kiezen immers als uitgangspunt de premisse dat migranten etnische groepen vormen die zijn verwickeld in processen van assimilatie of etnisering. Daarbij vatten zij de deelname aan de Nederlandse politiek via Nederlandse politieke instituties respectievelijk via eigen instituties op als aanwijzing van een voortschrijdende assimilatie respectievelijk etnisering. De afwezigheid van migranten in de Nederlandse politiek interpreteren zij als achterstand en als aanwijzing voor het falen of (nog) niet volledig op gang zijn van dergelijke processen. Onderzoekers in Nederland besteden bovenal aandacht aan kenmerken en gedragingen van migranten zelf - onder andere de interne politieke structuur en het 'etnisch' leiderschap - en aan de problemen die zij hebben met hun participatie. De rol van reguliere politieke instellingen of de overheid komt slechts mondjesmaat aan de orde, en dan nog alleen maar voorzover het gaat om hun bijdrage aan die processen.

Het kastemodel

Er is mij geen onderzoek bekend over de politieke activiteiten van migranten dat binnen het kastemodel past.

Het koloniale model

De weinige onderzoekers die vanuit het koloniale model te werk gaan, houden zich niet echt bezig met de machtsvorming van migranten. Wel wijdt Loewenthal (1987) een paar regels aan de opkomst van een "zwarte" politieke identiteit die haars inziens is teweeg gebracht door de structurele achterstelling van migranten. De meeste onderzoekers geven hooguit vagelijk aan op welke wijze migranten politiek actief zouden moeten zijn. Volgens Zandwijken (1981) moeten Surinamers zich zelf organiseren om in de eerste plaats Suriname te bevrijden uit de ketenen van het neokolonialisme. Domingo (1982) meent dat koloniale immigranten bij uitstek in de positie zijn om de elite uit het 'moederland' met de neus te drukken op de contradicties in de sociale structuur waarvoor zij verantwoordelijk is. Essed (1982) en Loewenthal (1984) stellen dat zwarte vrouwen zowel ten strijde moeten trekken tegen 'racisme' als tegen sexismen. In hun artikelen pleiten zij vooral voor een 'zuivering' van het 'blanke' feminisme van 'racisme' en ethnocentrisme. Geen der onderzoekers onderbouwt zijn of haar tamelijk vage en normatieve uitspraken met empirisch materiaal. Niettemin brengen zij een interessant gezichtspunt naar voren over waar men de ultieme

verklaring voor de participatie van migranten zou moeten zoeken: in het systeem van 'neokoloniale en racistische onderdrukking'.

Het marxistische model

In een enkel onderzoek komen aspecten van de machtsvorming terloops aan de orde. Zo constateren Van de Velde en Van Velzen (1978) dat "buitenlanders" wel staken, maar dat zij nauwelijks betrokken zijn bij "typische stakingsactiviteiten", zoals het uitfluiten van werkwilligen. Hun deelname is niet gebaseerd op 'internationale arbeiderssolidariteit', maar op "gevoelens van afhankelijkheid van en angst jegens hun Nederlandse collega's". Zij oordelen dat de bonden zich flink wat meer moeite hadden mogen getroosten om buitenlanders bij hun strijd te betrekken. Voor zover ik kan overzien is dit de enige empirische studie - hoe beperkt ook - over vakbondswerk door migranten. Wel wijzen Marshall-Goldschvartz (1973), Feddema (1984), De Jongh, Van der Laan en Rath (1984), Penninx en Van Velzen (1977) en Van Twist (1977) met hen op het gebrek aan initiatieven van de vakbeweging om migranten te organiseren. In wisselende mate suggereren zij dat de vakbeweging zich van migranten heeft vervreemd vanwege haar passiviteit en soms zelfs haar keuze voor de belangen van inheemse Nederlanders. Daarentegen stellen De Jongh et al. ook vast dat bij de behandeling in 1982 van de FNV-nota *Samen beter dan apart* - waarin de FNV haar beleid jegens buitenlandse werknemers heeft neergelegd - buitenlandse leden relatief waren oververtegenwoordigd en ruimschoots de gelegenheid kregen hun commentaar te leveren. Deze betrokkenheid was volgens de schrijvers echter uitzonderlijk. Heemskerk (1971), Brummelhuis et al. (1975), Penninx en Van Velzen (1977) en Theunis (1979) gaan in op belangenbehartiging van de stichtingen voor buitenlandse werknemers. Zij concluderen dat migranten nauwelijks iets opschieten met die instituties, omdat die zich niet tot spreekbuis maken voor wat leeft onder de migranten. In een aantal plaatsen heeft dat tot conflicten met de 'achterban' geleid. Heemskerk met name is van mening dat deze instituties in de belangenstrijd van migranten nimmer enige rol van betekenis kunnen spelen. Hun functie is juist het wegslijpen van de scherpe kantjes van de "maatschappelijke wanorganisatie" en het verdoezelen van belangenconflicten. Brummelhuis, Theunis en Van Twist nemen voorts een serie 'zelforganisaties' onder de loep en de in de jaren zeventig roemruchte Utrechtse migrantenraad, De Boer (1982) bespreekt de rol van belangenorganisaties en Hisschemöller (1985) legt zijn

observaties binnen de CPN neer. Hun besprekingen hebben hoofdzakelijk een inventariserend karakter. Op een wat algemener niveau stelt Bovenkerk (1985: 276) dat "van politieke mobilisatie, althans gericht op Nederland, nog maar nauwelijks sprake [is]". Het optreden van de overheid komt in verschillende publikaties aan bod. Carchedi (1979) en Rath (1990c en 1991b) leggen een theoretisch verband tussen haar optreden en de politieke activiteiten van migranten. Carchedi stelt dat de overheid in het kielzog van de bourgeoisie slechts oog heeft voor migranten als economisch subject. Haar taak is het tijdelijk integreren van arbeidsmigranten op non-politieke basis en daartoe kan de overheid de migranten hun "normale bourgeois democratische rechten" onthouden. (Mijn eigen gezichtspunt stel ik verderop uitgebreid aan de orde). Volgens De Boer (Ibid.) beschouwt de overheid belangenorganisaties van migranten uitsluitend als middel om hen "cultureel gezien" zo soepel mogelijk in te passen zodat zij niet in een geïsoleerde positie terecht komen.

Alle onderzoekers binnen dit model - met uitzondering wellicht van De Boer (1982), Hisschemöller (1988b) en Rath (1990c en 1991b) - nemen a priori aan dat de positie van migranten en inheemsen identiek is, althans voorzover zij deel uitmaken van dezelfde klasse. Zij redeneren dat de klassieke' arbeidersorganisaties, zoals de vakbeweging en de arbeiderspartijen, onvoldoende rekening houden met de belangen van migranten of zelfs met opzet de belangen van het inheemse deel van de arbeidersklasse laten prevaleren. In de praktijk komt niets terecht van de ideologie van internationale solidariteit en blijft het proces van klasse-éénwording uit. De migranten worden bijgevolg tot subproletariaat gedegradeerd, verstoten en genegeerd als zij zijn door hun natuurlijke bondgenoten. Deze onderzoekers roepen een mistroostig beeld op. Migranten zijn slachtoffers van duistere en vijandige krachten en hebben nauwelijks actief deel aan de vorming van hun situatie. Binnen dit model gaat de aandacht in eerste instantie uit naar politieke instituties - bovenal de vakbeweging - en maar mondjesmaat naar migranten zelf. Instituties die speciaal voor hen zijn opgericht, zoals de welzijnsstichtingen of eigen organisaties, functioneren onvoldoende, mede door toedoen van de overheid. Het aandeel van de overheid in het politieke proces krijgt echter zelden aparte theoretische aandacht. De enkele keer dat zoiets wel gebeurt, wordt de overheid geportretteerd als de handlanger van de bourgeoisie, wiens taak het is om migranten te reduceren tot politieke

non-personen, of als bewaker van Neêrlands culturele eenheid. De ultieme verklaring voor hun participatie wordt gesitueerd in de werking van het economische proces. Laat ik vast vertellen dat ik een aanmerkelijk genuanceerder standpunt voorsta, waarover straks meer.

Samengevat maak ik uit dit overzicht op dat één model in het onderzoek naar de politieke participatie van migranten de overhand heeft: het etnische-groepenmodel. Het leeuwedeel van de onderzoekers schikt zich zonder morren in de hegemonie van dit model, aangezien geen van de andere modellen in dit specifieke terrein van onderzoek enige rol van betekenis (meer) speelt. Volgens het overheersende gezichtspunt is de deelname van migranten aan de politiek een onderdeel van het assimilatieproces. Naarmate migranten zich meer richten naar de situatie in het ontvangende land doen zij meer kennis op van het vigerende politieke systeem - van de democratische procedures tot en met de politieke verhoudingen - en de politieke mores en doen zij effectiever en volwaardiger aan het politieke spel mee. Hun participatie hangt ook samen met de mate waarin de samenleving dat toestaat, bijvoorbeeld door het (tijdelijk) instandhouden van speciale politieke instituties van en voor migranten. Instituties zoals eigen organisaties, speciale commissies of aparte mobiliseringscampagnes kunnen een 'sluisfunctie' vervullen, waardoor het assimilatieproces geleidelijker en soepeler verloopt. Sommige onderzoekers beschouwen dergelijke instituties als barrières voor participatie, met name wanneer de leiders hun volgelingen van interactie met de samenleving afhouden en die zelf monopoliseren en/of professionele belangen hebben bij de bestaande situatie. Anderen vatten ze echter op als uitdrukking van een etniseringsproces, al bevindt dat proces zich soms nog in een prematuur stadium.

2.4 COMMENTAAR

Over het 'minderhedenonderzoek' in Nederland concludeer ik het volgende. In de eerste plaats dat er uitzonderlijk veel onderzoek wordt verricht. In de tweede plaats dat, afgemeten aan de graad waarin deze studies een rol spelen in de algemene theorievorming van de sociale wetenschappen, het theoretische rendement gering is. Het meeste onderzoek is sterk beleidsgericht. In de derde plaats dat de overheid

geweldig veel invloed heeft c.q. wordt toegestaan. En in de vierde plaats dat bepaalde theoretische modellen hoegenaamd niet voorkomen. Nagenoeg alle onderzoeken passen binnen één specifiek model: het etnische-groepenmodel. Deze vier conclusies staan allerminst op zichzelf, maar hangen ten nauwste samen, en de bindende factor is gelegen in de specifieke rol van de overheid. De zorg van de overheid voor het wel en wee van 'etnische minderheden' heeft een *boom* in het 'minderhedenonderzoek' teweeg gebracht, wat vooral en in de eerste plaats heeft geresulteerd in de ontwikkeling van een type onderzoek vanuit één bepaald perspectief dat aansluit bij haar probleemstelling. De crisis van het 'minderhedenonderzoek', waarover ik in de inleiding sprak, bestaat niet zozeer uit de overmatige beleidsgerichtheid of het 'nationale' karakter, maar uit de uitsluiting van concurrerende theoretische modellen. Voor de goede orde: ik suggereer hier geen gouvernementeel complot. Maar de samenhang is onmiskenbaar.

Onder 'minderhedenonderzoekers' heerst een hoge mate van consensus over het geheel van theoretische uitgangspunten, waarden enzovoorts, zozeer zelfs dat ik zou willen spreken over een paradigma: in dit geval het minderhedenparadigma. De grote populariteit van dit paradigma en ook het *dédain* waarmee prominente onderzoekers andere gezichtspunten achteloos van de hand wijzen (in het volgende hoofdstuk geef ik daar enkele staaltjes van) zeggen op zichzelf nog weinig over zijn verklarende kracht. Ik meen dat er gegronde redenen zijn daaraan te twijfelen.

Mijn bezwaren tegen het minderhedenparadigma komen hier op neer. 'Minderhedenonderzoekers' kennen a priori betekenis toe aan culturele attributen van migranten, nemen vervolgens aan dat migranten verwickeld raken in assimilatieprocessen en gaan er daarbij van uit dat alleen die processen wezenlijk zijn voor de participatie van migranten. De grote nadruk hierop versluiert het zicht op andere kenmerken van migranten, zoals hun klassepositie, of op de rol van de omringende samenleving, inzonderheid de overheid. Zo ook wordt het zicht versluiert op belangrijke sociale verdelingsprocessen. Migrantengedrag, zo doen onderzoekers binnen het minderhedenparadigma voorkomen, zijn 'vreemde' wezens gearachtureerd in een betrekkelijk statische maatschappij zonder politiek, economie en geschiedenis.

De bezwaren tegen het minderhedenparadigma geven aanleiding tot twijfel aan zijn capaciteit om de wetenschappelijke problematiek rond de

'integratie' van 'etnische minderheden' op te lossen. Ik vind het hoog tijd om eens een ander paradigma uit te proberen, in ieder geval één die minder verweven is met het optreden van de overheid. Wellicht dat de neomarxistische beschouwingwijze uitkomst biedt.

3 PERSPECTIEVEN IN DE NEOMARXISTISCHE BESCHOUWINGSWIJZE

Met het in Nederland overheersende minderhedenparadigma zit ik op dood spoor. Ik moet het dus in een andere richting zoeken. Een blik over de grenzen leert mij dat elders moderne variaties van het marxistische paradigma met succes worden beproefd en het lijkt mij een aantrekkelijke gedachte een exercitie in die richting te ondernemen. Ik besef dat zo iets in Nederland tamelijk ongebruikelijk is. Vijfentwintig jaar geleden schreef Goudsblom (1967: 63) al dat Nederlandse sociologen weinig op hebben met klassenanalyses¹¹⁰. Het marxisme is nadien weliswaar kortstondig in de mode geweest, maar veel aanhangers zijn er niet meer. In het 'minderhedenonderzoek' is het precies zo gesteld. Na aanvankelijke belangstelling hebben 'minderhedenonderzoekers' zich nagenoeg volledig van deze theoretische stroming afgewend. Illustratief hiervoor is het proefschrift van W. de Jong (1986). In zijn tamelijk complete overzicht van theorieën over interetnische verhoudingen ontbreken marxistische theorieën volledig. Een handvol andere onderzoekers vermeldt deze stroming wel, maar is uitgesproken negatief.

In dit hoofdstuk vraag ik mij allereerst af waar de negatieve houding van sommige minderhedenonderzoekers ten opzichte van het marxisme op stoelt. Daarna ga ik na of hun bezwaren enige grond hebben. Vervolgens geef ik een impressie van hoe neomarxistische verklaringen voor de positie van migranten en voor hun deelname aan de politiek kunnen luiden. Tevens geef ik mijn eigen standpunt weer met betrekking tot enkele belangrijke thema's, zoals de rol van de staat en de analytische bruikbaarheid van sommige kernbegrippen. Ik eindig dit hoofdstuk met een bespreking van het hoe en waarom van distributieprocessen en het verband daarvan met de sociale constructie van 'probleemgroepen'. Hierbij presenteer ik een theorie voor racisme en soortgelijke verschijnselen.

110 In een latere publikatie beticht Goudsblom de marxistische sociologen van 'scholastiek' en stelt hij dat zij sterk neigen tot schoolvorming en verkettering (1974: 83-84).

3.1 EEN CATEGORISCHE AFWIJZING

In de jaren tachtig is éénmaal een poging gedaan om de neomarxistische beschouwingwijze binnen het gezichtsveld van 'minderhedenonderzoekers' te brengen. In een artikel getiteld 'Rassen of klassen?' stelt Bovenkerk (1984) vast dat de ontwikkeling van de politiek economische theorie over gastarbeid vrij plotseling werd afgebroken en wel precies op het moment dat de overheid onderzoekers binnen het ambtelijk apparaat incorporeerde en op grote schaal subsidies ging verstrekken voor beleidsrelevant onderzoek. Een treurige gang van zaken, oordeelt Bovenkerk, temeer daar de marxistische theorievorming juist nu een zeer interessante ontwikkeling doormaakt. Neem het werk van de Britse sociologen Miles en Phizacklea. Naar zijn mening behoren hun inzichten tot de meest geavanceerde die op dit terrein te vinden zijn. Kort samengevat stellen zij dat de politieke opstelling van migranten in Groot Brittannië niet wordt bepaald door hun 'ras', zoals velen denken, maar door hun positie in de veranderende kapitalistische produktieverhoudingen. Nadat Bovenkerk hun gezichtspunt summier heeft weergegeven, sluit hij zijn bijdrage af met de uitnodigende vraag: "Is het in Nederland anders?"

Het artikel is inmiddels enkele jaren oud, maar voorzover mij bekend, is nog niemand serieus op deze vraag ingegaan.¹¹¹ Ik zelf opperde kort geleden op empirische gronden dat migranten in Nederland geen geracialiseerde fractie van de arbeidersklasse vormen, dat zij maar in beperkte mate uiting geven aan klassesolidariteit, dat hun politieke opstelling geen gevolg is van racialisering, maar dat die samenhangt met etnische factoren (Rath 1985: 204; en 1988c). Achteraf ben ik minder gelukkig met deze globale uitspraken. De zaken liggen aanmerkelijk genuanceerder dan ik indertijd vermoedde, maar daarover straks meer.

Voorlopig gaat het hierom: in ons omringende landen wordt een levendig debat gevoerd over de verhouding tussen 'rassen' en klassen, maar 'minderhedenonderzoekers' in Nederland worden er niet warm of koud

111 De Lange (1990: 464-465) gebruikt wel elementen uit het gezichtspunt van Miles (1989), maar gaat niet in op de vraag die Bovenkerk stelde. Het valt mij trouwens op dat buiten de kring van 'minderhedenonderzoekers' heel wat serieuzer naar Miles' werk wordt gekeken (Cf. Hoetink 1984).

van. Slechts bij hoge uitzondering melden zij iets over het marxisme, wat doorgaans neerkomt op een categorische afwijzing. Niet de eerste de besten nemen zo'n negatief standpunt in: zo is daar Van Amersfoort (1974: 70-72) die meldt dat het klassebegrip "in het algemeen bij de analyse van 'minderheidssituaties' moeilijk te hanteren is". In zijn oratie (1987a: 20) is hij mogelijk nog stelliger: "(...) een marxistisch klassenmodel [is] op de situatie van immigranten in West Europa niet toe te passen, zelfs niet als men bereid is het model verregaand te modificeren." Van Doorn (1985: 80) heeft het smalend over het stratificatorische en historisch-materialistische reductionisme van sommige theoretische stromingen die etniciteit en etnische groepen niet als autonome verschijnselen erkennen. Entzinger stelt in zijn oratie (1987: 9) dat de aanhangers van, wat hij noemt, het antiracismemodel ten onrechte neigen "klassen- en rassentegenstellingen" te beschouwen "als van dezelfde orde" en "als resultaat (...) van uitbuiting". Bovendien zouden zij zich onledig houden met "moraliseren". Hoppe (1987: 11) verwijt de Nederlandse politicologie dat zij het thema van politisering van etniciteit schromelijk heeft veronachtzaamd, onder andere door etniciteit "weg te verklaren via subsumptie onder 'meer algemene' maatschappelijke ongelijkheden als klasse of sociaal-economische status". Penninx (1988a: 40-41) heeft tegenwoordig - anders dan in de jaren zeventig - weinig meer op met "de marxistische benadering", omdat "in verzorgingsstaten zoals de Nederlandse" "de kernbegrippen ervan niet nauwkeurig omschreven (kunnen) worden". Van Praag (1987: 170), tenslotte, verwijzend naar (neo)marxistische auteurs, haalt zijn neus op voor "stromingen in de Britse 'sociology of race-relations' waarin mensen nauwelijks meer doen dat de systeembehoeften van het kapitalisme belichamen".

Argumenten

Deze uitspraken zijn niet mis te verstaan. Zouden al degenen die schrijven in de traditie van het marxisme, zichzelf en anderen werkelijk een rad voor ogen draaien? Dat zou een opzienbarende conclusie zijn waar men in het buitenland zeker van zou opkijken. Laat ik eens kijken met welke argumenten deze auteurs hun wraking van het neomarxisme staven. Waaruit bestaat hun vernietigende kritiek?

Van Amersfoort (1987a: 19-20) onderzoekt in zijn oratie het

vestigingspatroon van migranten in Amsterdam en hij toetst daartoe de bruikbaarheid van verschillende "denkramen". Eén daarvan is het denkraam van "de stad als spiegel van fundamentele tegenstellingen". Een exponent van deze richting is de sociaal-geograaf Pahl (1970) die pleit voor een analyse vanuit de fundamentele conflicten tussen de *haves* en de *have-nots*. Van Amersfoort wast Pahl de oren omdat die niet precies aangeeft hoe die klassen moeten worden geoperationaliseerd. Misschien had Van Amersfoort zelf een poging kunnen wagen, maar hij verkiest zijn opvatting te herhalen dat een "marxistisch klassenmodel" niet van toepassing is op de situatie in Europa. In een noot verwijst hij de lezer naar de Engelse editie van zijn proefschrift 1982: 63-66; zie ook 1974: 70-72). Daar vinden we zijn kritiek op de ééndimensionaliteit van de marxistische traditie. Volgens hem erkennen de aanhangers van deze traditie slechts één "geldige" vorm van maatschappelijke ongelijkheid die alle mensen verdeelt in twee categorieën die tegenovergestelde posities innemen. Het fundamentele criterium daarbij is de arbeidsmarkt en wel het bezit van produktiemiddelen; alle overige vormen van ongelijkheid zijn daarvan afgeleid. De poging van Dahrendorf - die hij klaarblijkelijk als representant van het marxisme beschouwt - om de theorie te modificeren, door onder andere voor te stellen dat "het gehele personeel van moderne bureaucratieën" moet worden gerekend "tot de heersende klasse", is volgens Van Amersfoort geen verbetering. Diens voornaamste bezwaar is dat die scherpe tweedeling geen recht doet aan de situatie waarin 'minderheden' verkeren, omdat zij op grond van niet één maar diverse criteria een positie innemen in één of meer continue hiërarchieën. Vervolgens geeft hij de Amerikaanse marxistische auteur Cox de volle laag. Cox herleidde in 1948 (!) de verhouding tussen de blanken en zwarten in het zuiden van de Verenigde Staten volledig tot klassenstrijd en karakteriseerde 'rasvooroordeel' als "een manoeuvre van de blanke elite om de arme blanken ervan te weerhouden zich hun ware klassepositie bewust te worden". Voor Cox stond vast dat de klasseposities van "de negers dezelfde [is] als die van een deel der blanken". Van Amersfoort vindt het nogal knullig om het ontstaan en de continuering van de tegenstellingen binnen één klasse te verklaren als een truc van de heersende klik. Hij concludeert: "Zij behoren kennelijk tot het soort tegenstellingen die met het klassebegrip niet geanalyseerd kunnen worden."

Van Doorn (1985: 76-82) staft zijn veroordeling met een verwijzing naar Marx zelf die, volgens hem, de betekenis van nationaliteit en etniciteit negatief waardeerde. Waar onderscheid naar afstamming en lokale worteling zich voordoen, "zijn ze 'toevallig' en maken ze geen deel uit van de 'wezenlijke' problematiek: die van klassenmaatschappij". Eén en ander blijkt zonneklaar uit Marx' interpretatie van het Ierse vraagstuk. Marx was ervan overtuigd, weet Van Doorn, dat de problemen in Noord-Ierland van economische aard waren. Van Doorn verwerpt dit reductionisme.

Volgens Entzinger (1984: 249; zie ook 1986: 5-8) beweren (neo)marxisten dat de ondernemersklasse de immigratie te baat neemt om de eenheid van de arbeidersklasse te breken en daarmee haar verzet tegen de uitbuiting. De kapitalisten speculeren op latent racisme en houden zo de immigranten gescheiden als subproletariaat van het inheemse proletariaat. Het belang van het kapitalistische productiesysteem is ermee gediend dat de immigranten in een ondergeschikte, uitgebuite positie blijven. In Entzingers oratie (1987: 9) keert deze kenschets terug in een paragraaf waarin hij het 'antiracismemodel' bespreekt. Hij beweert daar dat marxisten klassen- en rassentegenstellingen laten samenvallen, terwijl zij eigenlijk op analytisch niveau van elkaar zouden moeten worden onderscheiden. Voorts laakt hij het determinisme in het marxisme. "Etnische verschillen zouden gedoemd zijn tot verdwijnen (...) doordat die verschillen worden overschaduwd door klassentegenstellingen."

Penninx' (1988: 38-41 en 249n) afwijzing van "de marxistische benadering" staat in een paragraaf over het achterstellingsperspectief, dat volgens hem één van de zeven perspectieven is van waaruit 'minderhedenonderzoekers' in Nederland werken. Hij betoogt dat dit perspectief zowel in Nederland als daarbuiten betrekkelijk nieuw is en in belangrijke mate ontwikkeld is in de kring van 'minderheden' zelf. Vermoedelijk slaat deze opmerking niet op het marxisme, maar uitsluitend op de theoretische gezichtspunten rond 'institutioneel racisme', die Penninx onder hetzelfde kopje behandelt. De aanhangers van één van de varianten van dit perspectief, zegt Penninx, verklaren "het ontstaan van het 'zwarte probleem' uit ontwikkelingen in het kapitalisme en benadrukken de bijzondere rol van de staat en overheid als uitvoerder en beschermer van de belangen van het kapitaal". Net als Van Amersfoort stelt Penninx dat de operationalisering van kernbegrippen uit de

marxistische benadering, zoals klasse, problematisch is, met name in verzorgingsstaten. Interessant genoeg heeft Penninx een extra argument in petto, maar die stopt hij ver weg in een noot. Daar, achter in zijn boek, maakt hij kenbaar dat de afwezigheid van het marxistische analysemodel in Nederland waarschijnlijk ook samenhangt met de sterke dominantie van beleidsgebonden onderzoek op het terrein van 'minderheden'.

Van Praag (1987: 168-173), ten slotte, verpakt zijn kritiek in een passage waarin hij de roep om theorie becommentarieert. Hij verwijst naar Groot Brittannië en stelt dat het "minderhedenonderzoek" daar nogal in het teken staat van "rivaliserende onderdrukkingstheorieën, die gelieerd lijken te zijn met ideologische posities". Het grondpatroon is een "klassiek marxistische structuuranalyse", die echter niet alle feiten kan verklaren. Welke feiten vermeldt Van Praag overigens niet. Verderop zet hij de assimilatietheorie van Esser tegenover de marxistische stromingen in, wat hij noemt, de Britse *sociology of race-relations*. Beide "doorgeschoten pogingen tot theorievorming" karakteriseert hij als reductionistisch. Zo zouden de marxisten mensen slechts beschouwen als pionnen van het kapitalisme.

Commentaar

Zijn deze argumenten, hoe summier soms ook, valide en degelijk genoeg om de categorische afwijzing van de (neo)marxistische theorie te schragen? Laat ik mijn commentaar beginnen met een klein, maar toch veelzeggend punt. In zijn kritiek op het Britse marxisme begaat Van Praag de gotspe Miles in te delen bij de *sociology of 'race relations'*, en hij verwijst naar Miles' (1982) boek *Racism and migrant labour*. Maar als er één auteur is die herhaaldelijk fel van leer trekt tegen die *sociology of 'race relations'* en zich ook consequent aan die categorisering onttrekt, dan is het deze Miles wel. Zoals Miles (Ibid.: 1-6; zie ook 1984a en 1989) in de introductie van het genoemde boek met de grootst mogelijke klem benadrukt, hebben noties als 'race' en 'race relations' geen enkele analytische waarde. De sociologie van 'race relations' is geobsedeerd door 'race' en verstoort daardoor systematisch ons begrip en analyse van de positie van migranten, aldus Miles. Kennelijk heeft Van Praag deze passage niet goed gelezen, en dat doet het ergste vrezes voor zijn kritiek op de rest van het boek. Er is een schrale troost. Zoals verderop zal blijken is hij niet de enige

die dit veel genoemde boek weinig zorgvuldig heeft bestudeerd.

Laat ik nu de inhoudelijke argumenten tegen het (neo)marxisme eens ontrafelen en stuk voor stuk op hun merites beoordelen. Een stevast terugkerend argument is de ééndimensionaliteit van marxisten. Zij zouden een sjablonerige visie op de samenleving hebben en alle maatschappelijke verschijnselen terugbrengen tot sociale klassen of hun functie in economische processen. Maar is het wel zo dat marxisten etnische of 'raciale' verhoudingen herleiden tot klassenverhoudingen of dat zij racisme beschouwen als functioneel element van het economische accumulatieproces? Van Amersfoort verwijst naar Cox als representatief voorbeeld daarvan, en Entzinger en Van Praag verwijzen naar Castles, Kosack en Miles. Het klopt inderdaad dat Cox en Castles en Kosack een tamelijk reductionistische en economistisch-deterministische visie op de werkelijkheid presenteren. Cox' *Caste, class and race* (1948) is echter meer dan veertig jaar oud en wordt in kringen van neomarxisten niet meer serieus genomen. Integendeel, de sporadische keren dat schrijvers ingaan op het oude en minder oude werk van Cox, stellen zij de eenzijdigheid en ontoereikendheid van deze "mechanische zienswijze" aan de kaak en doen zij die af als een produkt van haar tijd (zie bijvoorbeeld Gabriel en Ben-Tovim 1978; George 1984: 139-144; Miles 1980 en 1982: 81-87; Solomos 1986: 87-88). Solomos stelt vast dat Cox uitgaat van een marxistisch model gebaseerd op het conceptuele onderscheid tussen 'onderbouw' en 'bovenbouw' en op een instrumentele opvatting van de staat als de rentmeester van de kapitalistische klasse. Deze zienswijze staat echter haaks op de richting waarin marxistische analyses zich ontwikkelen. Marxisten hebben het klassieke onderbouw/bovenbouw model al enige tijd geleden als onhoudbaar van de hand gewezen. Zo verwijst Solomos naar Przeworski, die (in 1977) stelt dat de traditionele scheiding tussen enerzijds de economische en anderzijds de politieke en ideologische determinanten van klasseformatie ons ervan weerhouden de contradicties tussen en binnen klassen werkelijk te begrijpen. De 'objectieve' analyse van klasse is onmogelijk te scheiden van de totaliteit van economische, ideologische en politieke verhoudingen, zoals Cox doet. Solomos onderstreept bovendien dat het een misvatting is te veronderstellen dat moderne marxistische schrijverij over 'rassen' en klassen is afgeleid van Cox.

Solomos sluit hiermee onder andere aan bij Miles. Miles, die - zoals we

zoëven zagen - door Nederlandse auteurs economisch determinisme wordt verweten, heeft Cox meermalen scherp bekritiseerd vanwege diens... economisch determinisme. Hij stelt vast dat Cox slecht geïnformeerd en logisch inconsistent is en het fundamenteel bij het verkeerde eind heeft wanneer hij klasse en 'ras' beschouwt als twee specifieke typen van het hetzelfde verschijnsel. Miles (1980: 186) over Cox: "If that formulation is to be regarded as a work of Marxist scholarship (I tend to the view that it should not), then it is most certainly inadequate but (...) the fault lies not in some inherent aspect of Marxism but in Cox's formulation of the concepts of political class and ethnic system. Herein lies a double challenge to those who believe that, in demolishing Cox's analyses, they have proven that Marxist theory cannot 'cope' with race relations and to those Marxists who believe that Cox's analyses constitutes *the* Marxist analysis of an empirical epiphenomenon of the class struggle." Miles richt zich hierbij met name op Castles en Kosack die (in 1972) Cox' "superb work of Marxist scholarship" van harte aanbevelen (Castles and Kosack 1972: 16n).

De geschriften van Castles en Kosack zijn net zoals die van Cox gedateerd. Hun meest geciteerde publikatie is *Immigrant workers and class structure in Western Europe* uit 1973 over de effecten van arbeidsmigratie en de positie van de arbeidsmigranten zelf. Het is een klassieker die in kringen van neomarxisten ook wel lof oogst, althans voorzover de auteurs - anders dan meer conventionele auteurs - een verband leggen tussen de politieke, sociale en ideologische eisen van het kapitalisme en arbeidsmigratie (Cohen 1987: 138) en zij kritiek geven op studies die uitsluitend gaan over aanpassingsproblemen van individuele migranten (Miles en Satzewich 1990: 336). Dat laat de zware kritiek echter onverlet! Elf jaar na publikatie treedt Castles (1984) trouwens met een veel genuanceerder visie naar buiten, waaruit blijkt dat Castles zich iets van de kritiek op het met Kosack geschreven standaardwerk heeft aangetrokken. Entzinger (1987), die overigens als enige dit recentere boek noemt, is deze verschuiving kennelijk ontgaan, want hij baseert zijn afwijzing van het marxisme er wel op. Hij maakt het nog bonter door - evenals Van Praag - Castles en Kosack in één adem te noemen met Miles. Die zou de gewraakte stereotype marxistische opvattingen eveneens huldigen.

Dat is uiterst opmerkelijk, omdat Miles juist één van degenen is die tamelijk harde kritiek heeft gespuid op de visie die door auteurs als

Castles en Kosack naar voren is gebracht. Sterker, die kritiek was de aanzet voor de ontwikkeling van een geheel nieuw gezichtspunt. In *Racism and migrant labour* (1982; zie ook Miles en Satzewich 1990) wast Miles Castles en Kosack de oren. Net als Cox en schrijvers als Nikolinakos en Sivanandan, beweren Castles en Kosack dat arbeidsmigratie voor het kapitalisme een economische en sociaal-politieke functie vervult, te weten als nieuw reservoir van arbeidskrachten en als middel om de arbeidersklasse te verdelen. Verder lokaliseren zij de oorsprong van racisme eenzijdig in kapitalistische expansie. Miles (Ibid.: 81-87; 152-153; 165-166; zie ook 1989) verwerpt het functionalistische karakter van deze verklaring voor de oorsprong van racisme. Racisme komt volgens hem niet voort uit een complot van kapitalisten net zo min als racisme het voorrecht van de heersende klasse is. In de visie van Castles en Kosack zou *working class racism* geen autonomie bezitten maar slechts het produkt zijn van de verdeel-en-heers politiek van de bourgeoisie en haar handlanger, de staat. Maar Miles stelt daartegenover dat de heersende klasse niet is gebaat met conflicten binnen de arbeidersklasse en dat de kapitalisten net zomin als de staat enig belang hebben bij het aanwakkeren van racisme. Dat betekent trouwens ook dat de oorsprong van racisme niet moet worden gezocht in de gelijktijdige opkomst van kapitalisme en kolonialisme. Miles verzet zich voorts tegen de veronderstelling dat racisme zich sinds haar 'ontstaan' lineair heeft ontwikkeld. Racisme is een verre van homogeen verschijnsel en wie volhoudt dat dat wel het geval is, gaat voorbij aan het specifieke karakter dat racisme in verschillende situaties aanneemt. Bij Castles en Kosack komt dat, vervolgt Miles, omdat zij een economistische definitie van klassen hanteren en onvoldoende rekening houden met de invloed van de vigerende politieke en ideologische verhoudingen op het proces van klassevorming, de meer autonome rol van de overheid inclusief. Het resultaat is een nogal rechtlijnige conceptie van de klassenverhoudingen. In de visie van Castles en Kosack vormt de arbeidersklasse een homogeen blok tegenover de bourgeoisie, dat echter na de immigratie splitst in een inheems deel en een onderliggend deel bestaande uit arbeidsmigranten. Die splitsing gebeurt op grond van het feit dat inheemsen en migranten binnen de arbeidersklasse verschillende economische posities innemen. Miles wijst die visie af en betoogt dat de arbeidersklasse al lang vóór de immigratie gefragmenteerd was. Hiermee rond Miles de waslijst van voornaamste theoretische argumenten tegen het werk van Castles en

Kosack af. Ik realiseer mij dat de neomarxist Miles hier precies dezelfde argumenten (plus nog enkele andere) presenteert waarmee Entzinger en Van Praag fulmineren tegen "het marxisme". Hoe die twee toch tot zo'n negatief oordeel zijn gekomen over de marxistische benadering, en over Miles in het bijzonder, is mij een raadsel. Ze noemen Miles (1982) toch heus als hun bron.

Een ander argument tegen het marxisme is de operationalisering van het klassebegrip (Van Amersfoort 1987a; Penninx 1988a). De afgrenzing van klassen naar objectieve maatstaven is al problematisch, zegt Penninx, maar aan de hand van subjectieve criteria (klassebewustzijn) is ze helemaal nauwelijks op een zinvolle manier te maken, vooral niet in moderne verzorgingsstaten. Een bewijs hiervan of zelfs een begin van een toelichting levert Penninx niet, maar ik kan vermoeden waar de schoen wringt. Vóór de opkomst van de verzorgingsstaat lagen de zaken tamelijk simpel. In de negentiende eeuw - zeg maar in de tijd van Marx en Engels - waren de produktieverhoudingen eenvoudig te beschrijven. Wie produktiemiddelen bezat behoorde tot de ondernemersklasse en de overigen tot de arbeidersklasse. Arbeiders konden slechts op één manier inkomen genereren en dat was door hun arbeidskracht te verkopen aan de ondernemers. Die konden op hun beurt kapitaal genereren door de meerwaarde van die arbeid af te romen. De overheid speelde in dit proces geen rol van betekenis; het weinige dat zij deed, was het hoeden van de belangen van het kapitaal. Met de opkomst van de sociaal- of christendemocratische verzorgingsstaat in de loop van de twintigste eeuw is dit beeld spectaculair veranderd. Thans grijpt de overheid in het economische, sociale, politieke en zelfs particuliere leven van haar burgers in op een nog niet eerder vertoonde wijze. Zij investeert op grote schaal, redistribueert financiële middelen en verschaft een aanzienlijk deel van de bevolking een inkomen, hetzij door mensen als arbeidskracht in dienst te nemen (de overheid is de grootste werkgever), hetzij door instellingen gedeeltelijk of volledig te subsidiëren, hetzij door mensen direct een uitkering te verschaffen. Bovendien neemt zij talrijke maatregelen die het economische accumulatieproces beïnvloeden, maar ook de sociale en politieke verhoudingen en de heersende ideologie. Mede of misschien vooral doordat de overheid zo'n geweldige stempel op de maatschappij drukt en niet meer uitsluitend fungeert als steunbeer van het kapitaal, voldoen de simpele, negentiende-eeuwse concepten van arbeidersklasse

en bourgeoisie niet langer om de huidige werkelijkheid te beschrijven. Als dit de bezwaren zijn tegen de toepassing van het neomarxisme op het 'minderhedenvraagstuk', dan overtuigen ze mij allerminst, omdat dit nu juist de zaken zijn waar veel marxisten zich heden ten dage mee bezighouden. Hoe is de postindustriële produktiewijze, hoe voltrekt zich het proces van klassevorming en wat is de rol van de staat daarin? Daar gaat de moderne literatuur over. Van Amersfoort parafraseert Dahrendorf die beweert dat de staatsbureaucratie de facto deel uitmaakt van de heersende klasse of in ieder geval optreedt als de handlanger van het kapitaal. Diens poging om het klassebegrip onder andere hiermee van zijn historische context te ontdoen, vindt geen genade in de ogen van Van Amersfoort. Maar zou Dahrendorfs opvatting werkelijk exemplarisch zijn voor het moderne marxisme? Verre van dat. Hiermee zeg ik overigens niet dat de operationalisering zonder problemen is.¹¹² Maar waar het hier om gaat is dat Van Amersfoort en Penninx het probleem van de operationalisering naar voren schuiven zonder zich serieus te hebben verdiept in wat marxisten daar vandaag de dag over te berde brengen. Hun kritiek berust op toevallige kennis van enkele verouderde bronnen, maar beslist niet op een overzicht van de moderne marxistische theorie.

Samengevat concludeer ik dat de categorische afwijzing van prominente Nederlandse 'minderhedenonderzoekers' van de (neo)marxistische theorie niet stoelt op houdbare argumenten. Verschillende critici baseren hun afwijzing op een enkele hopeloos gedateerde studie die zij ten onrechte representatief houden voor "de marxistische benadering". De kritiek van neomarxisten zelf daarop is hun volledig ontgaan, in enkele gevallen zelfs na bestudering (?) van desbetreffende publikaties. Daarnaast blijken zij niet op de hoogte van de vraagstukken waar moderne marxisten zich mee bezig houden. Hun veroordeling zegt derhalve meer over hun gebrekkige inzicht in de moderne literatuur dan over het marxisme zelf. Wat behelst het moderne marxisme dan wel?

112 Het conceptualiseringsprobleem is allerminst uniek voor de politieke economie. Wat te denken van concepten als 'etnische groepe(ringe)n', 'etnische minderheden' of 'integratie'? In een recente publikatie wijst Van Amersfoort (1990: 263) daar op, maar hij gaat ditmaal niet zover om een volledige theoretische stroming af te wijzen.

3.2 VARIANTEN

Overeenkomsten

Anders dan sommige autoriteiten op het gebied van het 'minderhedenonderzoek' ons graag doen geloven, is het hedendaagse marxisme alleszins de moeite van kennisname waard. Het marxisme heeft een lange traditie, maar juist de laatste jaren hebben zich onder invloed van theoretici zoals Althusser, Foucault, Gramsci en Poulantzas interessante vernieuwingen voltrokken. Neomarxisten hebben afgerekend met het starre en reductionistische economisme en huldigen tegenwoordig het standpunt dat sociale verschijnselen de uitkomst zijn van *het samenspel van economische met politieke en ideologische processen*. Sociale verschijnselen hebben zogezegd een zekere mate van 'autonomie', en dat geldt a fortiori voor de politieke en ideologische processen zelf. Een ideologie zoals racisme bijvoorbeeld hoeft niet per se een materiële basis te hebben. *De appreciatie van de rol van de staat* is een andere interessante theoretische vernieuwing. De overheid speelt vandaag de dag een uiterst belangrijke rol in het toedelen van sociale, politieke en economische goederen en diensten. Zij interenieert in verdelingsprocessen en bemoeit zich met allerlei maatschappelijke sectoren op een manier die zonder weerga is. De overheid treedt hierbij niet zonder meer op als hoedster van een duidelijk te identificeren heersende klasse, maar is haar optreden het gevolg van de strijd tussen verschillende personen, belangengroepen en instellingen, soms zelfs binnen het overheidsapparaat zelf. Deze personen en instellingen hebben vanzelfsprekend bepaalde objectief te beredeneren klassebelangen, maar ze hebben ook andere belangen die hun strijd beïnvloeden.

De theoretische ontwikkeling binnen dit paradigma is met name in Groot Brittannië ver gevorderd. Daar houdt men zich intensief en op abstract niveau bezig met vragen als hoe de aanwezigheid van bepaalde categorieën migranten gepresenteerd is gaan worden als een 'rasprobleem' en hoe de verhouding tussen 'ras', 'staat' en 'klasse' geconceptualiseerd kan worden. Anderen gaan specifiek in op de vraag hoe één en ander zich verhoudt tot *gender divisions* (Anthias en Yuval-Davis 1983; Anthias 1990b). Om enkele voorbeelden van meer empirische studies te noemen: Hall et al. (1978) en Solomos (1988) analyseren de

ontwikkeling van een discours over 'zwarte jongeren' als zijnde actief betrokken bij *mugging* (straatoverrij) en andere openbare-ordeverstoringen, alsmede de beleidsmatige definiëring van het 'probleem' van de 'zwarte jeugd' in Engeland. Miles (1984b) vraagt zich af hoe het komt dat de onlusten in Nottingham en Notting Hill in 1958 de geschiedenis zijn ingegaan als voorbeelden van conflicten veroorzaakt door de aanwezigheid van 'zwarten', terwijl daar 'blanken' de aanstichters van het geweld waren. Green en Carter (1988) geven een historisch overzicht van de problematisering van 'zwarten'. Er zijn ook studies over de machtsvorming van migranten, maar daarover straks meer.

Naast overeenkomsten zijn er ook interessante theoretische verschillen. Deze verschillen hebben met name betrekking op de vraag in hoeverre sociale verschijnselen autonoom zijn ten opzichte van economische verhoudingen, in hoeverre 'ras' een analytisch concept is, en hoe etniciteit kan worden opgevat. Solomos (1986) geeft een excellent en kritisch overzicht van de verschillende gezichtspunten die hieromtrent in Groot Brittannië te vinden zijn. Hij onderscheidt drie benaderingen van de verhouding tussen 'ras', 'klasse' en de 'staat', te weten het *relatieve-autonomiemodel*, het *autonomiemodel* en het *arbeidsmigrantenmodel*. Hieronder geef ik de belangrijkste kenmerken van elk van de benaderingen weer alsmede de manier waarop daarbinnen de machtsvorming van migranten wordt verklaard.¹¹³ Vervolgens bespreek ik de onderlinge theoretische verschillen. Ik ga zo uitgebreid op deze varianten in om te laten zien dat het neomarxistische paradigma niet monolithisch is. Er zijn verschillende manieren om een verschijnsel als de machtsvorming van migranten te begrijpen en verklaren. Ik doe dit tevens om mijn eigen theoretische positie nader te kunnen bepalen in het debat dat neomarxisten onderling voeren.

Het relatieve-autonomiemodel

113 Ik ga hier slechts in op enkele exemplarische studies die passen binnen één van de politiek economische benaderingen. Dit is dus geen uitputtend overzicht van het wetenschappelijke onderzoek naar de deelname van migranten aan de Britse politiek. Enkele andere prominente publikaties zijn Anwar (1986), FitzGerald (1984), Jacobs (1986), Pearson (1981), en Saggar (1990).

Tot dit model rekent Solomos de gezichtspunten van (ex-)medewerkers van het Centre for Contemporary Cultural Studies te Birmingham (Hall et al. 1978; CCCS 1982), met name Hall (1980a, 1980b en 1981) en Gilroy (1987). Zij redeneren dat racisme¹¹⁴ 'relatief autonoom' is, wat betekent dat racisme niet direct of noodzakelijk aan het economische proces is verbonden. Daarnaast verwerpen zij de veronderstelling dat 'ras' en klasse deel uitmaken van een dichotomie. Zij menen dat in een 'raciaal' gestructureerde samenleving er juist sprake is van een wisselwerking tussen beide. Zoals Hall et al. (1978: 394) het uitdrukken: "Race is the modality in which class is lived. It is also the medium in which class relations are experienced."

Een voorbeeld om dit te verduidelijken. In *There ain't no black in the Union Jack* schrijft Gilroy (1987) over de politieke betekenis van culturele uitingen van 'zwarten' in Groot Brittannië. Hij zet zich af tegen de marxisten die menen dat de klassenstrijd - dat wil zeggen de strijd tussen bezitters en niet-bezitters om de produktiemiddelen - de meest fundamentele strijd is.¹¹⁵ Er zijn nieuwe sociale bewegingen naar voren getreden die zich niet langer concentreren op hun aandeel in de produktiemiddelen, maar die (ook) andere politieke eisen hebben. Sommige gaan zelfs zover politieke solidariteit te creëren over klassengrenzen heen uit naam van hun 'race' of *community*, stelt Gilroy. Ofschoon klassefactoren zeker wel aanwezig zijn, is het politieke activisme daartoe niet reduceerbaar. Hij (Ibid.: 38-40) verklaart dat 'ras' een sociale en politieke constructie is, gelokaliseerd in - maar niet gedetermineerd door - de ontwikkeling van het kapitalisme. Dit historisch specifieke proces van racialisering heeft tot gevolg dat 'ras' een kenmerk wordt van institutionele structuren en individuele interactie. Net als dat bij de vorming van klassen het geval is, vervolgt Gilroy, kan de constructie van 'rassen' leiden tot identificatie met en organisatie rond de notie van 'ras' als ware er sprake van 'rassenverhoudingen'. Gilroy signaleert inderdaad dat *black Britain* er vandaag de dag een heel repertoire van betrekkelijk vage en steeds veranderende (culturele) symbolen op na houdt waarmee het uitdrukking geeft aan zijn 'ras'. Maar omdat de 'zwarten' een heterogene gemeenschap vormen varieert dat

114 Hall en de zijnen erkennen overigens dat racisme niet één vaststaande gedaante heeft, maar talrijke verschillende al naargelang de economische, politieke en ideologische context.

115 Gilroy (1987: 20-21) bekritiseert trouwens ook de Weberiaanse klasse-benadering.

proces en is het soms onderwerp van strijd. Desalniettemin kunnen allen zich vinden in de *colour black*, het medium dat hun gemeenschappelijke ervaring van uitsluiting van *Britain and Britishness* uitdrukt, stelt Gilroy. De 'kleur zwart' is dus een negatief symbool, maar wel één van centrale betekenis voor acties van sociale bewegingen rond het thema 'ras'. Het is op deze wijze dat culturele uitingen een politieke dimensie krijgen. Gilroy constateert dat 'zwarten' vooral op plaatselijk niveau actief zijn. Dit komt deels doordat zij zich identificeren met een bepaalde buurt of andere ruimtelijke eenheid;¹¹⁶ deels ook omdat zij vooral op dit niveau zich te weer stellen tegen stedelijke politieke beheersingssystemen en gemeentelijke instellingen. Gilroy beschouwt hun activiteiten als onderdeel van een nieuwe stedelijke sociale beweging met 'race' als *marker*. Die beweging is niet een collectiviteit als zodanig, maar een groep mensen die een bepaalde politieke ideologie delen - in casu hun verzet tegen de euvelen van racialisering - en een stelsel van waarden en normen voor het leven van alledag.

Het autonomiemodel

Solomos verwijst hierbij naar Ben-Tovim en Gabriel (1979; zie ook 1986a; 1986b; en Gabriel en Ben-Tovim 1978). Deze auteurs onderzoeken al enige jaren aspecten van de politieke participatie van 'zwarten' in het kader van de plaatselijke strijd voor 'raciale' gelijkheid. Zij hebben hun bevindingen neergelegd in een reeks van publikaties, waarvan de meest belangrijke *The local politics of race* is (Ben-Tovim et al. 1986a; zie ook 1986b). Daarin verklaren zij dat een analyse van het economische proces als zodanig weinig verklaringskracht biedt, tenzij de economie wordt gezien als een politieke arena waarin besluiten worden genomen over investeringen en werkgelegenheid die 'raciale' ongelijkheid kunnen versterken (Ibid.: 98-99). Dergelijke besluiten staan tegenover de krachten binnen de arbeidersbeweging of 'antiracismebeweging' die erop uit zijn die ongelijkheden te redresseren. Bij politiek denken Ben-Tovim en de zijnen niet uitsluitend aan formele overheidsinstellingen, al speelt de overheid wel een prominente rol, maar aan institutionele structuren en relaties in het algemeen. De overheid vatten zij op als een stelsel van publieke

116 In dat ruimtelijke aspect onderkent Gilroy trouwens een klassecomponent: wonen zwarten niet in 'typische' arbeidersbuurten?

instellingen, waaronder de landelijke, regionale en plaatselijke besturen en hun ambtelijk apparaat (Ben-Tovim et al. 1986a: 23). Volgens Ben-Tovim en de zijnen moet de overheid worden gezien als een veld van strijd over de verhoudingen van publieke instellingen met organisaties buiten de formele grenzen van de overheid, zoals politieke partijen, antiracisme-organisaties en migrantenorganisaties. Wat die organisaties in de ogen van Ben-Tovim et al. (1986a: 28) zo belangrijk maakt, is dat zij de voertuigen zijn waarmee individuen en groepen zich toegang verschaffen tot de overheid, ook al maken al die organisaties zelf geen deel uit van het overheidsapparaat. Hun strategieën zijn het produkt van een politieke proces. Zij opereren immers in een context van voortdurende 'raciale' ongelijkheid, een situatie die in belangrijke mate wordt gestructureerd door politieke interventies en praktijken. Het is een context waarin elk nieuw beleidsinitiatief niet alleen de uitkomst is van strijd, maar ook de bron voor nieuwe strijd. De strategieën van de organisaties zijn ook het produkt van een ideologisch proces. Binnen die organisaties moet men zich namelijk keer op keer afvragen wat wenselijk, legitiem en effectief is. De posities die zij kiezen, hangen onder andere af van de politieke en (algemene) ideologische situatie. In *The local politics of race* onderscheiden Ben-Tovim en de zijnen een aantal strategieën waarmee 'antiracistische' krachten en hun opponenten de strijd aanbinden. Een weinig bemoedigende strijd blijktbaar, want volgens de auteurs worden *race issues* stelselmatig gemarginaliseerd. Ze stellen dat alleen kwesties met negatieve associaties, zoals het politiebeleid jegens migranten, in de *mainstream* van de Britse politiek worden afgehandeld, maar andere kwesties worden gedelegeerd naar lagere, minder invloedrijke echelons. Lagere overheden nemen die neiging over en delegeren verantwoordelijkheden naar vrijwilligersorganisaties. Zo krijgen migranten en hun zaakwaarnemers de verantwoordelijkheid toevertrouwd om marginaal beleid in hoofdbeleid om te zetten, terwijl zij nauwelijks in een positie verkeren om dat met goed resultaat te volbrengen.

Het gezichtspunt van Eade (1987) staat dichtbij dat van Ben-Tovim en de zijnen. Deze verklaart dat de ontwikkeling van klasse- of etnische solidariteit wordt beïnvloed door krachten die hun oorsprong hebben in het politieke proces. Eade erkent het bestaan van klasse- of etnische banden, maar veronderstelt dat de eisen die groepen aan het politieke systeem stellen, hoofdzakelijk vorm krijgen door de politieke strategieën

en praktijken binnen een politieke arena. Zo constateert Eade dat in de politieke arena bepaalde sociale collectiviteiten als het ware worden geconstrueerd. Leden van plaatselijke gemeenschappen worden aangemoedigd zichzelf te zien als gebruikers van overheidshulpbronnen die door het kiezen van politieke vertegenwoordigers invloed kunnen uitoefenen op de verdeling van hulpbronnen. Politici appelleren daarbij aan 'gemeenschappen' van 'etnische minderheden' die zij echter zelf hebben gecreëerd met steun van de plaatselijke overheid en in samenwerking met 'opbouwwerkers'.

Het arbeidsmigrantenmodel

Solomos verbindt dit model met de namen van Miles en Phizacklea. Deze onderscheiden zich door hun radicale verwerping van het uitgangspunt dat de positie van zwarte migranten is te analyseren in termen van 'race'. In hun ogen is 'race' geen ontologische categorie waaraan handelingsbekwaamheid kan worden toegedicht, maar slechts een wetenschappelijk achterhaalde ideologische constructie. De analyse moet daarom primair gaan over dat ideologische proces van 'raciale' categorisering of racialisering. Dit proces speelt een belangrijke rol bij de plaatsbepaling van arbeidsmigranten in de produktieverhoudingen, en heeft belangrijke gevolgen voor hun toegang tot sociale goederen en diensten. Miles heeft inmiddels een omvangrijk oeuvre op zijn naam staan, ten dele geschreven met anderen, met name Phizacklea (de belangrijkste zijn Miles 1982 en 1989; Miles en Phizacklea 1984). In enkele publikatie komen de politieke activiteiten van migranten expliciet aan de orde (Miles en Phizacklea 1977, 1979 en 1984; Phizacklea en Miles 1980). In hun eerste publikatie over dit onderwerp verklaren Miles en Phizacklea (1977) dat migranten zich niet organiseren op basis van gemeenschappelijke 'zwarte' belangen en dat - gezien de grote onderlinge verschillen - in de nabije toekomst zo iets ook niet te verwachten is. Zij stellen vast dat migranten zich primair langs klasselijnen organiseren. Zij steunen immers politieke partijen overeenkomstig hun klassebelang, en arbeiders onder hen sluiten zich aan bij de vakbeweging. Soms echter vindt politieke actie langs etnische lijnen plaats, maar dat moet volgens Miles en Phizacklea worden gezien als reactie op hun geracialeerde uitsluiting die hun bij de instituties van de arbeidersklasse ten deel valt. In *Labour and racism* (1980) en later in *White man's country* (1984) komen

Miles en Phizacklea met een minder rechtlijnige verklaring. Bovendien analyseren zij het proces van klassevorming en de rol van 'racisme' daarin zorgvuldiger. Zij constateren dat de meeste migranten afkomstig uit het Caribische gebied en het Zuidaziatische subcontinent deel uitmaken van verschillende fracties van de arbeidersklasse; een minderheid maakt deel uit van de ondernemersklasse. Deze verscheidenheid doorkruist de politieke activiteiten van migranten, simpelweg omdat de belangen van de subcategorieën niet volledig samenvallen. De specifieke klassevorming is niet alleen het produkt van het economische proces, maar ook van het ideologische proces van racialisering. Voorzover 'zwarte' migranten deel uitmaken van de arbeidersklasse veroorzaakt dit een nieuwe fragmentatie van de arbeidersklasse. Dit doorkruist eveneens hun politieke activiteiten. In de praktijk organiseren deze migranten zich in eigen gemeenschappen of organisaties, maar de mate waarin varieert per subcategorie. Sommige migranten vallen terug op min of meer traditionele vormen van culturele lotsverbondenheid, die zij nieuw leven inblazen. Die culturele organisaties krijgen aldus een politieke lading en dat zou bij Aziaten meer het geval zijn dan bij Westindiërs. De wijze waarop hun culturen zich ontwikkelen en zij zich politiek uiten heeft al met al in de eerste plaats te maken met de manier waarop de omringende samenleving reageert en hen classificeert.

Verschillen

Tot zover drie varianten van het neomarxistische paradigma. Niettegenstaande de grote mate van overeenstemming, zijn er opvallende verschillen. Die verschillen geven aanleiding tot heftig debat en felle polemiek, zoals onder andere blijkt uit de publikaties van Anthias (1990a en 1990b), Cole (1989), Miles (met name 1984a, 1988 en 1989) en Solomos (1986 en 1988). Scherpelijpers met interesse in de details verwijs ik naar deze literatuur. Hier beperk ik mij tot enkele hoofdpunten.

Ten eerste, *de relatie met de economie*. Gilroy (1987: 23-25) beschuldigt Miles van dogmatisme. Deze laatste zou beweren dat verschijnselen als racisme geworteld zijn in en gereproduceerd worden door specifieke vormen van klassenstrijd. Voorts zou hij de positie van 'zwarten' primair analyseren in termen van hun klassepositie, wat volgens Gilroy in feite neerkomt op het aanwijzen van verschillen tussen de belangen van arbeiders en de kleine

burgerij. Gilroy is van mening dat de 'substantie' 'race' niet opgelost kan worden in klasse. Hij wijst daarbij op het bestaan van *the Black Community* die een geheel eigen politieke positie inneemt dwars door klasseposities heen. Aan de andere kant gispt Miles (1984a en 1988) het werk van auteurs als Gilroy en Ben-Tovim en diens collega's vanwege het feit dat zij in hun verklaringen het primaat niet bij het economische proces leggen. Zelf ben ik er niet van overtuigd dat sociale verschijnselen per se gerelateerd zijn aan het economische proces. De oplossing van sommige neomarxisten dat sociale verschijnselen 'in laatste instantie' terugvoerbaar zijn op de economie, dus dat er geen noodzakelijk of wetmatig verband is, spreekt mij op zichzelf wel aan, maar laat sommige verschijnselen onverklaard. Zo is de etnische identiteit - gesteld dat hiervan sprake is - onder bijvoorbeeld Turkse arbeidsmigranten in Nederland niet noodzakelijk geworteld in het economische proces. Ze zou best kunnen voortkomen uit de emotionele herkenning van iets dat men van vroeger kent of uit het feit dat men dezelfde taal verstaat. Desondanks geloof ik niet dat de specifieke ontwikkeling ervan volledig begrepen en verklaard kan worden zonder hun economische positie in acht te nemen. Hetzelfde geldt mutatis mutandis voor de politieke activiteiten van deze arbeidsmigranten. Daarom heb ik bezwaar tegen redeneringen als die van Ben-Tovim cum suis die suggereren dat politieke processen op zichzelf staan oftewel zuiver autonoom zijn. Hun redenering verschilt in feite niet wezenlijk van die van theoretici over pluralisme (Cf. Solomos 1986: 105).

Ten tweede, 'race' als analytische categorie. Miles blijft erop hameren dat begrippen als 'ras' en 'rassenverhoudingen' verwijzen naar ideologische constructies. Het zijn *common sense* begrippen zonder wetenschappelijk analytische betekenis. Dus wanneer - naar analogie met klassen - 'Rassen-an-sich' al niet bestaan, kunnen 'Rassen-für-sich' helemaal niet bestaan, laat staan dat zij tot politieke actie kunnen komen, zoals Ben-Tovim et al. en vooral Gilroy beweren. Miles vindt het tegenstrijdig om ten strijde te trekken tegen racisme met handhaving van het gewraakte begrip 'race'. Miles erkent wel dat processen van racialisering interfereren in de politieke activiteiten van geracialiseerden. Gilroy (1987) daarentegen stelt dat 'race' een politieke categorie is. Hoewel 'race' op zichzelf geen objectieve basis heeft, kan het onder een bepaald economisch gesternte wel een ideologische en politieke werkelijkheid worden. Net als tussen klassen, kan logischerwijs ook strijd plaatsvinden tussen 'rassen', en het

spreekt voor zichzelf dat beiderlei strijd onderling zijn verweven. Volgens Miles (1984a: 232) kiest Gilroy slechts echter voor deze aanpak omdat deze sympathiseert met een bepaalde vorm van politieke actie. Op deze manier namelijk kan hij bevolkingsgroepen samensmeden die in cultureel en historisch opzicht uiterst heterogeen zijn en uiteenlopende klasseposities innemen.

Anthias (1990a: 5) voert een ander argument aan tegen het standpunt van Miles. Wanneer 'race' geen analytische categorie is, betoogt zij, dan zou logischerwijs ook het begrip 'ethnic' verworpen moeten worden. Dat verwijst immers evenzeer naar een ideologische constructie. Daar zit wat in. Het is mijzelf opgevallen dat Miles ernaar neigt het concept 'staat' te reïficeren, terwijl de staat volgens hemzelf ook een constructie is. Wellicht vindt hij dat de 'staat' een grotere werkelijkheidswaarde heeft en de institutie 'staat' handelingsbekwaamheid bezit. Ook daar zit wat in. Maar hoe zit het met al diegenen die veronderstellen - ten onrechte wellicht, zou Miles zeggen, maar toch - dat 'race' een werkelijkheid representeert en die vervolgens daarnaar handelen? Een zeer consequente indruk maakt het niet. Ikzelf ben van oordeel dat ook een geconstrueerde werkelijkheid een werkelijkheid is, dus dat concepten als 'race' in beperkte zin als analytische concepten bruikbaar zijn. We moeten ons echter blijven afvragen hoe en waarom het komt dat mensen denken en handelen in termen van 'race', dus hoe processen van racialisering zich voltrekken.

Ten derde, *reductie van etniciteit*. Gilroy (1987: 217-219) merkt over cultuur op dat het geen gefixeerd en ondoordringbaar kenmerk van sociale relaties is. Culturen veranderen en ontwikkelen in een historisch proces, waarbij culturele elementen van hun oorsprong losraken en nieuwe betekenis krijgen. De culturen van *black Britons* - dit begrip verdoezelt trouwens de culturele heterogeniteit van deze categorie - zijn bijgevolg syncretisch van aard, komen voort uit verschillende en tegengestelde elementen. Gilroy situeert het proces van cultuurverandering in het krachtenveld tussen de polen van onder- en overontwikkeling, periferie en centrum. Centraal in zijn analyse staat het repertoire van culturele elementen dat wordt aangewend ter versterking van onderlinge solidariteit en als middel bij de politieke organisatie tegen 'raciale' uitsluiting. De categorieën waar het hierbij om gaat, vat hij samen onder

de noemer *black community*.¹¹⁷ Dit is een tamelijk vage, slecht gedefinieerde aanduiding voor een in etnisch opzicht heterogene collectiviteit. Gilroy besteedt met opzet weinig aandacht aan specifieke etnische factoren, omdat hij wil vermijden de politieke definities en het verklarende kader van de *new right* te ondersteunen. Hoe problematisch deze strategie echter is blijkt onder andere uit de scherpe kritiek van Modood (1988) op de reductie van 'Aziatische etniciteit' tot 'zwarte identiteit'.¹¹⁸

Ben-Tovim et al. leggen een ietwat ander accent, maar hun benadering komt in grote lijnen neer op die van Gilroy. Zij signaleren in de beleidsvorming een neiging om de 'etnische cultuur' te benadrukken, met name de veronderstelde curieuze, exotische, vreemde en pathologische kenmerken ervan (1986: 57-61). Daar percipieert men 'raciale minderheden' als 'etnische minderheden' met *colour* als één dimensie van etniciteit. Voor Ben-Tovim et al. zijn niet de eventuele culturele verschillen zelf relevant, maar de manier waarop de omringende samenleving ermee om gaat. Kortom, zowel Gilroy als Ben Tovim et al. zijn in feite uitsluitend geïnteresseerd in de ontwikkeling en betekenis van etniciteit voorzover dat een produkt is van processen in de Britse samenleving.

In verschillende publikaties wekken Miles et al. eveneens de indruk etniciteit te willen reduceren tot een produkt van externe factoren (Miles en Phizacklea 1984: 167-168; zie ook Phizacklea en Miles 1980). Indiërs en Pakistani kwamen naar Groot Britannië met sterke, positief gewaardeerde culturen die het Britse kolonialisme konden weerstaan. Miles en Phizacklea benadrukken dat deze culturen een traditie van opstand tegen het kolonialisme bevatten. 'Racisme' en discriminatie hebben die culturen zo beïnvloed dat zij bases zijn geworden voor positieve individuele en collectieve identiteiten, en voor politiek en cultureel verzet.

Zij en andere schrijvers signaleren dus continuïteit in de etnische ontwikkeling van migranten in het land van herkomst en in Groot Britannië. Op zichzelf is dit juist. Ik vind het wel wat beperkt en eenzijdig om die ontwikkeling uitsluitend te situeren in landen die onder een

117 Cole (1989: 127) doet dit op vrijwel identieke wijze.

118 Dit herinnert aan de bezwaren die bijvoorbeeld van Turkse of Joegoslavische zijde in Nederland worden aangevoerd tegen de politieke inlijving in de categorie van 'zwarten'.

koloniaal regime hebben geleden en ze te interpreteren als onderdeel van politiek verzet. Niet alle migranten komen uit voormalige koloniale gebieden; sommigen zijn afkomstig uit landen die zelf een koloniaal verleden hebben.¹¹⁹ Bovendien is het zeer de vraag of in die koloniale gebieden altijd sprake was van één of andere vorm van verzet. Er waren ook onderdanen die zich schikten naar de koloniale omstandigheden of zelfs uitermate loyaal aan de overheerser waren. In *Racism and migrant labour* is Miles (1982: 44-71) genuanceerder. Hij verzet zich tegen degenen die etnische groepen uitsluitend definiëren als produkt van processen van zelfidentificatie. Steunend op inzichten van cultureel antropologen zoals Wallman stelt hij dat etniciteit een reactie is op de sociale omgeving. Vervolgens pleit hij voor opwaardering van de notie van 'etnische groep',¹²⁰ althans voorzover het gaat om de erkenning van het bestaan van een gevoel van identiteit onder een groep mensen die hun culturele verschillen met anderen blijvend willen erkennen. Een dergelijke etnische-groepsvorming beïnvloedt politiek en ideologisch de manier waarop klassenconflicten worden uitgevochten. Miles staat niet afwijzend tegenover een *sociology of ethnic relations*, mits die etnische verhoudingen niet worden geplaatst tegenover klassenverhoudingen. Dat gebeurt al te vaak wel, zoals onder andere blijkt uit het invloedrijke boek *Ethnicity* van de pluralisten pur sang Glazer en Moynihan (1975).¹²¹ Hoe precies de aard van de relatie is tussen klasse en etniciteit vormt voor Miles een programma van onderzoek. Dit gezichtspunt spreekt mij wel aan, al wil ik ervoor waken etniciteit een zuiver instrumenteel karakter te geven en ze te ontdoen van emotionele en affectieve aspecten.

119 In de Nederlandse context kunnen we daarbij onder andere denken aan Turkije, of althans aan diens voorganger: het Ottomaanse rijk.

120 Voor de goede orde: Miles vat etnische groep niet op als equivalent van 'raciale' groep. Wel erkent hij dat etnische en 'raciale' categorisering gelijktijdig kunnen plaatsvinden.

121 In de Nederlandstalige literatuur is Roosens (1982) een goed voorbeeld. Hij beschouwt de vorming van etnische groepen echt als een *alternatief* voor de vorming van klassen.

De hier besproken theoretici pretenderen uitspraken te doen van algemene geldigheid. Hun theoretische inzichten zijn echter ontwikkeld op basis van één specifiek empirische voorbeeld, te weten Groot-Brittannië. Dat blijkt onder andere uit hun aandacht voor processen van racialisering, de reïficatie van 'ras', enzovoorts. In een eerdere publikatie wees ik al op deze *bias* (Rath 1988c). Nederland heeft evenwel een andere geschiedenis, kent andere immigratieprocessen, is politiek anders gestructureerd, kenmerkt zich door de afwezigheid en zelfs afkeer van discussie over 'rassen', en nog meer. Kortom, er doen zich in Nederland - tot op zekere hoogte - andere politieke, economische en ideologische processen voor. De consequentie is verstrekkend. Deze gezichtspunten kunnen niet klakkeloos op de situatie in Nederland worden toegepast. Geen van de hier besproken schrijvers toont zich bewust van de specificiteit - en bijgevolg van de beperktheid - van hun gezichtspunt, met uitzondering van Hall (1980a) en Miles (1989: 111-121; zie ook Miles en Dunlop 1986 en 1987; Miles en Muirhead 1986). Vermoedelijk hechten zij geen vreselijk groot belang aan het zoeken naar verklaringen voor processen in andere sociale formaties dan de Britse. Dat is echter wel mijn doel.

3.3 VERDELINGSPROCESSEN EN DE CONSTRUCTIE VAN PROBLEMGROEPEN

De dialectiek van algemene en specifieke processen

Laat ik wat dieper ingaan op de universaliteit van bepaalde sociale processen. De verschillende Westeuropese landen vertonen veel overeenkomsten. In alle landen domineert ongeveer dezelfde produktiewijze en vindt een min of meer vergelijkbare strijd plaats over de verdeling van goederen en diensten. Met de ontwikkeling van de verzorgingsstaat is die verdeling van schaarse bronnen niet meer een zaak van het 'particuliere initiatief' alleen, maar vooral ook een van de overheid. In alle landen is zij doorgedrongen in het maatschappelijke leven op een schaal die eerder in de geschiedenis van vrije democratieën niet is voorgekomen. Mede met het doel de kapitalistische produktiewijze te continueren, stuurt en structureert de overheid maatschappelijke ontwikkelingen. Dat blijkt bijvoorbeeld uit haar interventies met betrekking tot de naoorlogse immigratie en de gevolgen daarvan (Cf. Hammar 1985). Overal in West-Europa vond op grote schaal immigratie plaats, vooral - maar niet uitsluitend (Cf. Miles en Satzewich 1990: 339-347) - van (arbeids)migranten uit voormalige koloniale gebieden en uit mediterrane landen. De overheid had hierin vaak een actief - dat wil zeggen: wervend en regulerend - aandeel direct ten dienste van het bedrijfsleven. De dominante produktiewijze stond onder druk en kon slechts worden beveiligd door de inpassing van arbeidsmigranten in specifieke economische posities, met name dáár waar tekorten waren. Later, toen de conjunctuur terugliep en bleek dat deze arbeidsmigranten van structureel belang waren voor de economie en toen bovendien bleek dat degenen die desondanks economisch overtollig waren, niet terugkeerden, herzagen de respectievelijke overheden hun verhouding met deze migranten: zij verheven de specifieke categorieën tot doelgroepen van nieuw beleid.¹²² Nieuwe politieke actoren en bewegingen deden voorts hun intrede in de politiek en nieuwe issues doken op, en wederom intervenueerde de overheid (Cf. Layton-Henry 1990). Tot de maatregelen bedoeld om de plaats van migranten in het politieke besluitvormingsproces aan te duiden en te structureren, horen het verlenen van kiesrecht aan migranten die wel ingezetenen zijn maar geen staatsburgers, en het creëren van speciale adviesorganen. Aan de andere kant veranderde de politieke arena ook doordat racistische of xenofobe partijen zich toegang verschafften of dat dreigden te doen. Deze ontwikkelingen zijn in elk West Europees land terug te vinden.

De vele overeenkomsten suggereren dat er algemene processen in het spel zijn, die algemene theoretische verklaringen behoeven. Maar het beeld is niet compleet. Er zijn ook belangrijke verschillen, vooral bij de specifieke uitwerking van deze algemene processen. Zo varieert de respons van de gevestigde partijen op de opkomst van racistische of xenofobe bewegingen. In Engeland trachtten met name de Tories het National Front de wind uit de zeilen te nemen door in hun programma politieke punten op te nemen die met de eisen van het NF overeenkomstig vertoonden (Van Donselaar en Van Praag 1983: 20-25). In Nederland waren 'fatsoenlijke' partijen wat dit betreft wat terughoudender. Zo ook varieert de behandeling van migranten als politiek subject. Zweden verleende al in 1975, na een parlementaire procedure die ongeveer één jaar duurde, het actieve en passieve kiesrecht op plaatselijk en regionaal niveau aan niet-Zweden; Nederland verleende eind 1985 alleen het plaatselijk kiesrecht aan niet-Nederlanders en wel na een tien jaar durende procedure; België, Frankrijk of Duitsland voeren nog steeds debat over deze kwestie, hoewel het politieke klimaat tamelijk restrictief is; en Groot-Brittannië, tenslotte, doet het tegenovergestelde: veel migranten hadden als *British subjects* reeds het kiesrecht maar door hun aanspraak op het Britse staatsburgerschap te verkleinen heeft dit land bepaalde categorieën migranten de facto het kiesrecht ontnomen (Rath 1990e). Een ander voorbeeld: Nederland heeft de afgelopen twee decennia de vorming van eigen organisaties aangemoedigd, onder andere door subsidiëring, terwijl Frankrijk en Duitsland in vrijwel dezelfde periode de vorming van zulke organisaties ontmoedigen.¹²³ De bundel van Layton-Henry (1990) en de zijnen biedt op dit punt een meer volledig overzicht. Zoveel is duidelijk: de grote mate van overeenstemming ten spijt, varieert de reactie op de aanwezigheid van migranten naar tijdstip, inhoud en betekenis.

Dit is een belangrijke constatering. De consequentie is namelijk dat een alomvattende, algemene theorie niet volstaat om te begrijpen en te

van uit dat arbeidsmigranten slechts tijdelijk in het land verblijven, namelijk zolang hun aanwezigheid functioneel is voor het economische proces. Pas heel recent komt hierin (althans in Duitsland) een kentering.

123 Het beleid in deze landen is de laatste jaren wel wat versoepeld.

verklaren wat er in een bepaald land aan de hand is. Ik moet dus, uitgaande van zo'n algemene theorie, op zoek gaan naar historisch specifieke verklaringen. Auteurs zoals Hall (1980a; zie ook 1989: 917), Miles (1989) en Bovenkerk, Miles en Verbunt (1990) wijzen met nadruk op de samenhang of dialectiek tussen algemene en specifieke factoren en processen. Zij verwijzen hierbij naar de inleiding van de *Grundrisse* van Marx (1973: 85), geschreven in 1857-1858. Een ingewikkeld stuk, maar volgens de exegeten bedoelde Marx dat in alle produktiewijzen en bijbehorende sociale formaties dezelfde maatschappelijke verhoudingen en processen terug zijn te vinden, met dien verstande dat die verhoudingen en processen zich in een steeds andere, historisch specifieke vorm manifesteren. Het is die specificiteit die ons werkelijk iets leert over maatschappelijke verhoudingen. Hall (1989: 917) zegt het op zijn eigen manier aan de hand van een concreet voorbeeld. Volgens hem bestaat er niet één racisme, maar vele modaliteiten daarvan: "Maar steeds wanneer we racisme aantreffen, ontdekken we dat het historisch specifiek is en wel voor de periode, de cultuur en het maatschappijtype waarin het voorkomt. *Dit* onderscheid, specifiek voor het moment, moet men analyseren. Als we het over de concrete maatschappelijke werkelijkheid hebben, dienen we dus niet te spreken over racisme, maar over racismen."¹²⁴ In dit boek probeer ik iets te weten te komen over de situatie in één specifieke sociale formatie: Nederland. Wat zijn de algemene processen die in de Nederlandse samenleving tot uitdrukking komen? Laat ik de theorie stap voor stap uiteenzetten.

Politieke en ideologische processen van insluiting en uitsluiting

Volgens de marxistische theorie ligt de verdeling van produktiemiddelen ten grondslag aan het proces van klassevorming. Een kenmerk van de kapitalistische produktiewijze is dat de produktiemiddelen ongelijk verdeeld zijn: een beperkt deel van de bevolking heeft toegang tot die produktiemiddelen, terwijl de rest op verschillende manieren is uitgesloten. De vorming van een klassendichotomie van 'bezitters' en

124 Hall en Miles verschillen van mening over de vraag wat de reikwijdte is van dit soort beweringen. Hall rekent tevens vormen van 'neoracisme', dus ook categorisering op grond van culturele kenmerken, tot de modaliteiten van racisme. Miles (1989: 64-65) opteert, mijns inziens terecht, voor een beperkter definitie. Verderop in deze paragraaf ga ik hier dieper op in.

'niet-bezitters' ligt in de rede, maar hedendaagse marxisten wijzen zo'n conceptie als simplistisch van de hand (zie Bovenkerk et al. 1990: 484; Hall 1980a: 312-313); ze is hooguit in abstracte zin bruikbaar. Elke sociale formatie kent immers uiteenlopende klasseposities: 'grote' en kleine' kapitalisten, geschoolde en ongeschoolde arbeiders, loonarbeiders, het 'reserveleger' van werkloze arbeiders, enzovoort. *Welke* posities er zijn, volgt uit het productieproces; maar *wie* die posities innemen - of anders gezegd wie tot welke positie toegang heeft - is een kwestie van sociale verdeling. Die verdeling is uiteraard afhankelijk van de beschikbaarheid van posities aan de ene kant en individuele kwaliteiten aan de andere kant. In de praktijk echter zijn die individuele kwaliteiten (zoals niveau van onderwijs) maatschappelijk begrensd. Er zijn bovendien nog talrijke andere dimensies van menselijk onderscheid die het distributieproces doorkruisen. Zo beschouwen velen geslacht als belangrijk onderscheidend criterium, met als gevolg dat mannen en vrouwen verschillende toegang hebben tot economische posities en zelfs dat er 'typische' mannen- en vrouwenberoepen zijn aan te wijzen. Er bestaan dus zonneklaar onderscheidingen die het niveau van het individu overstijgen en die een rol spelen bij de toedeling van sociale goederen en diensten.

Het verdelingsproces valt analytisch uiteen in de deelprocessen van *insluiting* en *uitsluiting*. Daarvan is sprake wanneer bepaalde sociale groepen ongelijke toegang hebben tot sociale goederen en diensten of wanneer bepaalde groepen ongelijk in de klassenhiërarchie zijn vertegenwoordigd (Miles 1989: 77-78). Let wel, het gaat hier om ideaaltypisch tegengestelde processen. In de praktijk zijn allerlei tussenvormen denkbaar. De processen van in- en uitsluiting spelen zich niet alleen af op *materieel niveau*, maar ook op *ideologisch niveau*. Bij ideologieën gaat het om de manier waarop mensen zich een beeld vormen van de wereld om zich heen en de gebeurtenissen daarin. Een belangrijk onderdeel van dat proces is het maken van onderscheid tussen individuen. Door zulk onderscheid te maken brengen mensen individuen in categorieën onder die in een bepaalde verhouding tot elkaar staan. Op die manier construeren mensen ideologisch een sociale hiërarchie van onderscheidbare collectiviteiten die een verschillende mate van toegang hebben tot schaarse goederen en diensten. Dit ideologische proces interfereert in de praktijk van in- en uitsluiting en dus ook in de verdeling

van produktiemiddelen. Het oefent daarom invloed uit op de vorming en reproductie van klassenverhoudingen en de reproductie van de kapitalistische produktiewijze. Ik beweer overigens niet dat er een monocausale relatie bestaat tussen ideologische processen en processen van in- en uitsluiting. Er zijn meer determinanten die de praktijk van sociale verdeling bepalen. Evenmin beweer ik dat intenties wezenlijk zijn. Het is zeer goed denkbaar dat ogenschijnlijk insluitende maatregelen door hun exclusiviteit een uitsluitende werking hebben. In al deze processen is de rol van de overheid van eminente betekenis, zoals met name Bovenkerk, Miles en Verbunt (1990) en Miles (1989: 111 e.v.) naar voren brengen. Ik zal dit toelichten.

De rol van de overheid en de constructie van de imaginaire gemeenschap

Binnen de kapitalistische produktiewijze heeft de vorming van klassen historisch plaatsgevonden binnen afgrensbare ruimtelijke en politieke eenheden: natie-staten. De vorming van natie-staten komt voort uit het streven een bevolking die ideologisch als cultureel onderscheidbare van andere wordt voorgesteld, af te grenzen van andere in een bepaald territorium onder een overkoepelend gezag. Dat wordt bereikt door geweldsuitoefening of door onderhandelingen met evenknieën en gaat gepaard met de creatie van mythen over de historische oorsprong en traditie om de insluiting van die bevolking te rechtvaardigen. In zulke natie-staten vertegenwoordigt de overheid het overkoepelende gezag. Deze ontwikkelt strategieën om de continuering van de produktiewijze te garanderen en om het territorium van de natie-staat te verdedigen. Zij neemt daarbij de taak op zich om te bemiddelen in klassenconflicten en om de grenzen van de natie te beschermen, wat mede mogelijk is door haar monopolie over geweld, zoals tot uitdrukking komt in instituties zoals het rechtssysteem, het leger en de politie.

Onder welke ideologische vlag gebeurt dat? In elke natie-staat bestaat een bepaalde mate van nationaal bewustzijn en een streven naar politieke soevereiniteit. In sommige gevallen manifesteren die zich in extreme vormen van chauvinisme, maar dat is niet noodzakelijk. Wel ervaart men overal een gevoel van lotsverbondenheid en gemeenschap met en toebehoren aan een collectiviteit van beperkte omvang. Op zichzelf is

deze lotsverbondenheid opmerkelijk, omdat men onmogelijk *face-to-face* contacten kan hebben met alle leden van de natie, laat staan dat men persoonlijke relaties kan onderhouden met allen. Anderson (1983) spreekt in dit verband daarom van een *imagined community*, een imaginaire of verbeelde gemeenschap. De ontwikkeling van zo'n imaginaire gemeenschap en een daarmee onlosmakelijk verbonden nationalistische ideologie zijn volgens hem gerelateerd aan - maar niet gedetermineerd door - de opkomst van het kapitalisme, in het bijzonder de opkomst van wat hij noemt *print-capitalism*, dat is de grootschalige verspreiding van drukwerk in de eigen taal. Revolutionaire economische veranderingen, met name de koloniale expansie, sociale en wetenschappelijke ontdekkingen en de ontwikkeling van snelle communicatiesystemen stimuleerden mensen om te reflecteren over zichzelf en anderen.¹²⁵ In dat proces gaf men aan bepaalde culturele kenmerken, zoals taal, religie of anderszins, betekenis als zijnde attributen onlosmakelijk aan de eigen 'natie' verbonden. Deze identificatie werd gesanctioneerd door de oprichting van de natie-staat met eigen vormen van burgerschap, politieke representatie en (overheids)instellingen. De constructie van een imaginaire gemeenschap - politiek tot leven geroepen door de oprichting van de natie-staat - is in zoverre curieus dat de leden van *alle* sociale klassen de opvatting delen dezelfde identiteit en dezelfde belangen te hebben. De leden van de arbeidersklasse delen iets met leden van de bourgeoisie en gaan zelfs zover zich in bepaald opzicht met hen te vereenzelvigen. De gedachte komt tot leven dat de natie-staat een belangengemeenschap is. Volgens Miles (1989: 115) zijn deze processen veelal in het voordeel van de dominante klasse. Ik sluit dat niet uit, maar maak wel bezwaar tegen de suggestie dat de constructie van een imaginaire gemeenschap uitsluitend uit die klasse voortkomt.

125 Anderson (1983) beredeneert dat met name de commerciële exploitatie van de boekdrukkunst een aantal fundamentele culturele concepties op losse schroeven zette. Een groeiende groep mensen kreeg immers de mogelijkheid om gedachten over henzelf en hun relatie met anderen uit te wisselen. De behoefte om dat te doen groeide naarmate men als gevolg van kapitalistische expansie meer contacten kreeg met anderen en binnen Europa nationalistische bewegingen opkwamen die ijverden voor politieke souvereiniteit. In de tweede helft van de negentiende eeuw hebben vooral leden van nieuwe bourgeoisie geprofiteerd van de "filologisch-lexicografische revolutie". Door in te spelen op nationalistische sentimenten creëerden zij een ideologie van eenheid en lotsverbondenheid: de *imagined community*. Zo maakten zij de weg vrij om hun eigen economische belangen maximaal te dienen.

Hoe is de toegang tot die imaginaire gemeenschap geregeld? Welnu, mensen markeren grenzen tussen degenen die wel en niet behoren tot de imaginaire gemeenschap door betekenis te geven aan bepaalde menselijke kenmerken. In onze wereld van natie-staten is bijvoorbeeld grote betekenis gegeven aan de juridische status van 'staatsburger'. Het staatsburgerschap is een uniek en schaars goed dat men automatisch verwerft bij geboorte, en dat toegang geeft tot bevoorrechte posities, zoals die van participant in het politieke systeem van de betreffende staat.¹²⁶ Het staatsburgerschap is evenwel meer dan een juridisch attribuut, zoals blijkt uit de procedure van een 'vreemdeling' die zich wil laten naturaliseren. Hij of zij zal niet alleen moeten voldoen aan een reeks van technische vereisten (zoals leges), maar zal vooral indicaties moeten geven van zijn of haar 'inburgering'. De gevestigde leden van de natie-staat (in casu de overheid) bepalen daarvoor eenzijdig de criteria en laten zich hierbij leiden door de mate waarin zij hun natie willen afschermen. In Nederland wordt de 'inburgering' vagelijk getoetst aan de hand van iemands vaardigheid in de Nederlandse taal (Heijs 1989). Elders is men soms soepeler, maar meestal aanmerkelijk strenger (zie De Rham 1990). In het leven van alledag leggen 'gewone' burgers op hun eigen manier criteria aan om te bepalen wie 'echt' tot de imaginaire gemeenschap behoort. Hoe betrekkelijk het juridisch lidmaatschap van de staat dan is, bleek uit een tragisch incident in april 1983. Een tot Nederlander genaturaliseerde Turk schoot zijn pistool leeg op de bezoekers van een Delfts café, nadat die hem in een woordenwisseling hadden toegevoegd dat hij weliswaar *Nederlander* was, maar nog geen *Hollander*. De imaginaire gemeenschap heeft, kortom, zoals Miles (1989: 114) het uitdrukt, verschillende centrale *signifiers* en *unifiers*.¹²⁷ Niet alleen

126 Voor de goede orde: ik heb het hier nog steeds over moderne Westeuropese staten. Hoewel niet-staatsburgers talrijke rechten hebben en van allerlei voorzieningen kunnen profiteren blijven niettemin essentiële verschillen bestaan tussen staatsburgers en niet-staatsburgers. In Nederland is dat voor wat betreft de wet- en regelgeving gedetailleerd uitgezocht door Beune en Hessels (1983) en Clermonts, Groenendijk en Havinga (1990).

127 Er zijn in de Nederlandse natie-staat dus tenminste vier verschillende ideaaltypische categorieën mensen aan te wijzen. Ten eerste, de categorie mensen die het Nederlandse staatsburgerschap hebben en beschouwd worden als lid van de verbeelde gemeenschap van de Nederlandse natie: inheemse Nederlanders. Ten tweede, degenen die Nederlands staatsburger zijn, maar desondanks niet automatisch worden beschouwd als lid van de gemeenschap: wellicht

juridische kenmerken fungeren als zodanig, maar ook culturele kenmerken zoals taal, religie of gedragingen, of - zoals in sommige gevallen - fenotypische kenmerken.¹²⁸ De constructie van de imaginaire gemeenschap en ipso facto ook van categorieën die daarbuiten vallen, verloopt niet volgens een vaststaand stramien: inhoud en intensiteit veranderen tot op zekere hoogte voortdurend.

Neem het voorbeeld van de internationale arbeidsmigratie (Cf. Miles *ibid.*: 116 e.v.). Ofschoon de verschillende sociale klassen bestaan binnen de context van een specifieke natie-staat, bewegen kapitaal en arbeid zich in toenemende mate internationaal. De nationale grenzen vormen obstakels voor die mobiliteit. Dat blijkt met name wanneer de kapitaalsaccumulatie binnen een bepaalde natie-staat dreigt te stagneren door een tekort aan bepaalde arbeidskrachten. Mobiliteit wordt dan wenselijk, ja zelfs noodzakelijk geacht. In zo'n geval komt de overheid voor de vraag te staan in hoeverre en op welke manier zij het tijdelijke of permanente verblijf van arbeidskrachten uit andere natie-staten zou moeten reguleren. In feite gebeurde dit in de jaren vijftig en zestig, toen de Nederland overheid zich actief ging bemoeien met de werving van 'gastarbeiders'. De vraag of 'gastarbeiders' deel uitmaakten van de imaginaire gemeenschap kwam destijds hooguit zijdelings aan de orde; ze gingen immers toch weer terug. Toen in de loop van de jaren zeventig de 'lege plekken' aan de onderkant van de arbeidsmarkt meer dan gevuld waren, en er een overschot aan ongeschoolde arbeidskrachten dreigde, werd de handelwijze van de overheid contradictoer. Toen kwam ook duidelijker aan het licht dat 'gastarbeiders' niet a priori werden gezien als leden van de imaginaire gemeenschap. Later zou de overheid een samenhangend 'integratiebeleid' ontwikkelen, maar in eerste instantie legde ze de immigratie aan banden. In 1973 zette ze de wervingsprogramma's stop en in 1979 stelde ze de *Wet arbeid buitenlandse werknemers* in werking die de uitsluiting van arbeidskrachten uit vreemde natie-staten effectueert. Krachtens deze wet worden zij slechts dan (tot de

Surinamers en Antillianen. Ten derde, degenen die weliswaar geen Nederlands staatsburger zijn, maar wel worden beschouwd als lid van de gemeenschap (tot het tegendeel wordt aangetoond); wellicht Belgen of Amerikanen. En ten vierde, degenen die noch Nederlands staatsburger zijn noch worden beschouwd als lid van de gemeenschap: de rest van de wereld.

128 Heijs bereidt een proefschrift voor waarin hij in detail analyseert welke kenmerken in Nederland bij naturalisatie die grensmarkerende betekenis hebben gekregen.

arbeidsmarkt) toegelaten wanneer het productieproces - naar het oordeel van de overheid en werkgevers - hun tewerkstelling vergt. Hier geldt iemands staatsrechtelijke status als *signifier* voor zijn of haar in- of uitsluiting van de Nederlandse arbeidsmarkt en indirect het Nederlandse grondgebied. De overheid vervult deze regulerende rol niet altijd overeenkomstig de korte-termijnbelangen van de werkgevers, getuige de vergeefse pogingen in 1989 om nieuwe wervingsprogramma's van Spaanse en Portugese vaklieden op te zetten. Eén van de redenen in dit specifieke geval waarom de overheid geen gehoor gaf aan de verzoeken van werkgevers, was de vrees het 'minderhedenvraagstuk' te compliceren.¹²⁹ Er waren klaarblijkelijk nog andere *signifiers* in het geding die specifiek betrekking hebben op 'etnische minderheden'. Uit dit historische voorbeeld komt zonneklaar naar voren hoezeer de overheid binnen de natie-staat intervineert in de toewijzing van klasseposities en dat zij zich daarbij laat leiden door economische, politieke en ideologische overwegingen. Verderop ga ik hier uitgebreid op in.

Bij de categorie van arbeidsmigranten kan de overheid tamelijk direct en dwingend hun plaats in het economische proces reguleren. Bij andere categorieën zijn die mogelijkheden kleiner en is bijgevolg het risico groter dat contradicties ontstaan met het economische proces. Dat op zichzelf weerhoudt de overheid niet om eventuele interventies te overwegen of zelfs uit te voeren, zoals blijkt uit de voorbeelden van de immigratie van Indische Nederlanders, Surinamers en Antillianen. Deze onderdanen van het Koninkrijk der Nederlanden kwamen naar Nederland om overwegend familiale of politieke redenen of om te studeren. Rijdsijk (1985a en 1985b) toont aan dat de Nederlandse overheid probeerde 'inheems gewortelde' Indische Nederlanders van migratie af te houden. Van Amersfoort (1987b: 481) laat zien hoe de Nederlandse overheid serieus overwoog om het staatsburgerschap van Surinamers te devalueren om zo hun migratie te voorkómen. Koot (1986: 15) schrijft dat meer recent de VVD en klein rechts wettelijke maatregelen eisten om de immigratie van Antillianen tegen te gaan. In de laatste twee gevallen zijn de overwegingen zeer waarschijnlijk mede ingegeven door de neergang van de conjunctuur. Ofschoon deze gevallen nader zouden moeten

129 Recentelijk gaf de regering wel toestemming voor de tijdelijke tewerkstelling van Joegoslavische metaalarbeiders.

worden onderzocht,¹³⁰ lijkt de conclusie voorlopig gewettigd dat deze migranten niet automatisch deel uit maken van de imaginaire gemeenschap van de Nederlandse natie. Dit ideologische standpunt gaf aanleiding hun komst politiek te betwisten, al naargelang de (gepercipieerde) economische belangen.

Ik heb het tot dusver alleen gehad over de mogelijkheid tot vestiging in Nederland. Maar gevestigde migranten zijn evenzeer voorwerp van dit soort processen, al verandert de aard ervan. Het gaat bij hen immers niet zozeer om de vraag of zij moeten worden toegelaten tot het grondgebied van de gemeenschap en zo ja op welke voorwaarden, maar om de vraag welke plaats zij zouden moeten innemen in de samenleving en hoe dit moet worden bereikt. Het hoeft nauwelijks betoog dat de overheid ook in dit verdelingsproces intervenueert.

Wanneer ik het hier heb over de 'overheid', of de 'staat', bedoel ik een institutioneel complex dat tenminste omvat het openbare bestuur (inclusief vertegenwoordigende organen), het ambtelijk apparaat, de rechterlijke macht, politie en leger (Bovenkerk et al. 1990: 479-480). Dit complex vertegenwoordigt in de natie-staat het overkoepelende gezag en verkeert in de positie om in belangrijke mate richting te geven aan sociale processen. Ik maak hierbij drie opmerkingen.

Ten eerste, dat de overheid geen monolitisch apparaat is, een moloch die heerst en waakt over haar onderdanen. Integendeel, de ambtenarij en het parlement bestaan uit mensen uit allerlei geledingen van de bevolking die de meest uiteenlopende banden onderhouden met diezelfde bevolking. Binnen dit grote apparaat kunnen zich contradicties voordoen, soms parallel aan de eerder genoemde contradicties tussen het optreden van de overheid en de ontwikkeling van de economie, soms onafhankelijk daarvan. Sommige contradicties zijn als het ware in het bureaucratische systeem ingebakken, bijvoorbeeld doordat verschillende departementen verschillende belangen dienen; andere worden door het optreden van ambtenaren of belangengroepen in het leven geroepen. Het overheidsbeleid is bijgevolg vaak het resultaat van interne strijd en

130 Schuster gaat in zijn proefschrift uitgebreid in op de rol van de overheid bij de immigratie van ex-koloniale migranten (Indische Nederlanders, Surinamers en Antillianen) en arbeidsmigranten.

compromisvorming. Een ander gevolg is dat de overheid soms tegenstrijdige beslissingen neemt en niet altijd met een eenduidig standpunt naar buiten treedt. Het spreekt voor zichzelf dat dit repercussies heeft voor het verloop van politieke en ideologische processen.

Ten tweede, dat de overheid dergelijke processen niet determineert. Jazeker, de overheid kan door de mogelijkheden die zij heeft - wetten, maatregelen, subsidies, straffen - de uitkomsten in belangrijke mate structureren, maar daar is alles mee gezegd. Individuen of groepen kunnen zich aan de bemoeienis van de overheid onttrekken, of - wat vaker gebeurt - de strijd aangaan om een andere politieke of ideologische uitkomst te bewerkstelligen. De overheid en de samenleving staan zozegged tot elkaar in dialectische verhouding.

Ten derde, zoals ik in paragraaf 3.2 al vaststelde, heeft de overheid een grote mate van 'autonomie'. Net zomin als de 'heersende klasse' de uitkomst van politieke en ideologische processen determineert, is de overheid de hoedster van het kapitaal. In een westerse democratie kunnen ook de andere klassen invloed uitoefenen op de politieke agenda.

Een voorbeeld daarvan zijn de zogeheten 'Turkenrellen' in augustus 1972 in de Rotterdamse Afrikaanderwijk. Inheems Nederlandse buurtbewoners vonden dat hun imaginaire gemeenschap werd ontregeld door de 'massale' komst van vreemdelingen. Naar aanleiding van de rellen verbeterde de gemeentelijke overheid de huisvesting van 'gastarbeiders' drastisch - iets waar hun belangenorganisaties jaren vergeefs voor hadden gepleit. Door het voornemen om 'gastarbeiders' te spreiden sanctioneerde de gemeente echter ook het idee dat zij 'probleemgroepen' zijn. Dat het problematiseren van migranten niet noodzakelijk in het belang is van 'het kapitaal' blijkt ook uit de reacties van werkgevers op de rellen tussen Twentenaren en Italianen en Spanjaarden in 1961, een periode van ongebreidelde economische expansie. Toen probeerden de werkgevers een bemiddelende rol te spelen. Groenendijk (1990: 74) vermoedt dat de opvallend gematigde houding van de werkgevers is ingegeven door "hun nijpende behoefte aan arbeidskrachten en door de angst dat de rellen verdere werving negatief zouden beïnvloeden".

De ideologische constructie van probleemgroepen

Dan wil ik nu nader ingaan op de werking van ideologische processen en op samenhang daarvan met politieke processen. Sociale verhoudingen, zoals die tussen en binnen klassen, komen tot leven door middel van het proces van *ideologische representatie*. Dat proces verwijst naar de manier waarop mensen zich de sociale wereld en de sociale processen daarin voorstellen en hoe zij zich een gevoel eigen maken van hoe de dingen 'werkelijk' zijn (Miles 1989: 70). Het heeft een tegenhanger in de vorm van *politieke representatie*, die betrekking heeft op de praktijken en instituties waarin klassenverhoudingen en ideologische verhoudingen zich manifesteren. Het bestaan van allerlei praktijken en instituties beïnvloedt trouwens op zijn beurt weer het ideologische proces. Wanneer over migranten wordt gesproken als mensen die eigenlijk in de politiek zouden moeten participeren, maar wier 'andere' cultuur moeilijk is te verenigen met die van inheemsen, en men tevens van mening is dat die 'eigenheid' moet worden gerespecteerd, dan ligt de oprichting van aparte politieke instellingen min of meer voor de hand. Het bestaan van zulke instellingen vloeit voort uit de ideologische voorstellingen en tegelijkertijd bevestigt het die. Dat heeft weer implicaties voor het verdere verloop van het ideologische proces, enzovoorts. De complexiteit van het verschijnsel indachtig, concentreer ik mij thans op het "ideologische strijdveld" (Hall 1981: 31).

Hall (Ibid.) gebruikt de term ideologie voor "die beelden, concepten en vooronderstellingen die het kader verschaffen waardoor wij sommige aspecten van het sociale bestaan kunnen begrijpen, zingeven, interpreteren en representeren". Via het medium taal geven mensen uitdrukking aan ideologieën. De neerslag van ideologieën in geschreven en gesproken taal vormt het discours.

Hoezeer die taal van belang is, blijkt wanneer we het discours over migranten in de verschillende Westeuropese landen onder de loep nemen. In al deze landen is hun aanwezigheid onderwerp van politiek debat geworden. Nu eens is dat debat racistisch of xenofob getoonzet, dan weer cultureel-relativistisch of anders. In alle gevallen - ongeacht de richting waarin het opgaat - wordt de aanwezigheid van bepaalde migranten geproblematiseerd. In het ene geval kennelijk met de bedoeling hem van maatschappelijke posities uit te sluiten en in het andere om zijn 'problematische' inpassing in de samenleving te versoepelen. In alle gevallen - en dat is wezenlijk - geeft men betekenis aan kenmerken van migranten, zij het met wisselende intentie en waardering. De ene keer

gaat het om fenotypische kenmerken, de andere keer om juridische kenmerken, culturele kenmerken, om hun sociale achterstand of wat dan ook. De termen uit de respectievelijke discoursen geven daarvan een indicatie en brengen dus interessante verschillen aan het licht: de Angelsaksische term *black* duidt aan dat betekenis wordt gegeven aan geracialiseerde kenmerken; de Duitse term *Gastarbeiter* refereert aan de arbeidskracht en de tijdelijkheid; het Franse *immigré* heeft betrekking op het migratie-kenmerk; de Nederlandse term *etnische minderheid* verwijst vooral naar culturele kenmerken en marginaliteit; ongeveer net als in Vlaanderen waar de term *buitenlandse minderheid* opgang doet, zulks ter onderscheid van inheemse minderheden. Aan de termen kleef een baaierd van connotaties die verder reiken dan de letterlijke betekenis en die iets onthullen van de specifieke ideologische wereld waarin ze worden gebruikt.

Hall (Ibid.: 31-33) noemt drie belangrijke kenmerken van ideologieën. Ten eerste, ideologieën bestaan niet uit geïsoleerde en aparte concepten, maar komen voort uit samenvoeging (articulatie) van verschillende elementen in een onderscheidbaar en uniek stelsel van betekenissen. Ten tweede, ofschoon individuen ideologische uitspraken doen, zijn ideologieën niet het produkt van individueel bewustzijn of individuele intentie. Dat neemt niet weg dat intenties vaak wel een ideologische lading hebben, maar mensen zijn zich hiervan niet altijd bewust. Hall merkt op dat ideologieën snel de vorm aannemen van de "taken-for-granted 'naturalized' world of common sense". Ten derde, ideologieën werken zo dat ze voor degenen die ze uitdrukt, een authentiek karakter bezitten. Dat houdt overigens nog niet in dat ideologieën vaststaande entiteiten zijn: ze veranderen voortdurend, worden uitgewerkt, opnieuw geformuleerd en mengen zich met andere, mede onder invloed van politieke en economische verhoudingen.

Ik ga nu in op de manier waarop ideologieën zich manifesteren. Centraal hierin staat het proces van *betekenisgeving* (*signification*). In zijn boek *Racism* gaat Miles (1989: 69-98) uitgebreid op dat proces in, zij het met een specifieke bedoeling: hij wil een nieuw gezichtspunt op het verschijnsel racisme naar voren brengen. Hoewel ik een iets ander doel nastreef, kan ik zijn theoretisch analysemodel uitstekend gebruiken. Bij de uiteenzetting daarvan in deze paragraaf houd ik wel aan zijn specifieke

invalshoek vast. Aan de ene kant heb ik zo een duidelijk concreet voorbeeld bij de hand. Aan de andere kant kan ik het verderop gebruiken als beschrijving van één specifiek empirisch geval: Groot Brittannië.

Welnu, Miles vat betekenisgeving op als "het proces van representatie waardoor aan bepaalde objecten, kenmerken en processen zin (*meaning*) worden gegeven, op zo'n manier dat ze speciale betekenis (*significance*) krijgen en worden beladen met een stelsel van aanvullende kenmerken" (Ibid.: 70). Betekenisgeving impliceert daarom selectie: slechts aan bepaalde objecten, kenmerken of processen wordt betekenis toegekend. "Door die objecten, kenmerken of processen op die manier te behandelen worden ze een teken (*sign*) van het bestaan van één of andere veronderstelde of reële werkelijkheid." Let wel: die objecten, kenmerken of processen zelf zijn niet zo van belang; het gaat om de erkenning van mensen dát ze van belang zijn (Cf. Miles ibid. 118).

Miles geeft als voorbeeld het discours rond de term '*race*'. In het desbetreffende proces van betekenisgeving zijn twee niveaus van selectie te onderkennen. Ten eerste, in het algemeen de selectie van fenotypische kenmerken als een middel om te categoriseren. En ten tweede, de selectie uit een scala van beschikbare fenotypische kenmerken van *die* kenmerken die geacht worden relevant te zijn voor veronderstelde verschillen tussen mensen. *Niet* iemands gewicht of lengte wordt zulke betekenis gegeven, hoewel de mensheid op deze punten geweldig veel variatie vertoont. Het kenmerk huidskleur echter krijgt zo'n betekenis wel. De betekenisgeving van dat kenmerk leidt tot groepering van de mensheid in 'rassen'. Die 'rassen' worden vervolgens verondersteld additionele sociale of culturele kenmerken te bezitten. Dit proces geschiedt op een tamelijk deterministische wijze, zodat het beeld ontstaat dat degenen die bepaalde fenotypische kenmerken hebben, ook die aanvullende culturele kenmerken bezitten. Niemand kan aan dit proces ontsnappen: is de betekenisgeving van 'fenotypische' kenmerken eenmaal daar, dan wordt automatisch elk mens bij een 'ras' ingedeeld. "Het feit dat slechts bepaalde fysieke kenmerken betekenis wordt toegekend om 'rassen' te definiëren (...) wijst niet op een gegeven, natuurlijke verdeling van de wereldbevolking," concludeert Miles (Ibid.: 71), maar wel dat we te doen hebben "met de toepassing van historisch en cultureel specifieke betekenissen op het totaal van menselijke fysiologische variatie". Met

andere woorden: 'rassen' zijn geen biologische realiteiten, maar sociaal verbeelde realiteiten. Voor de goede orde: het staat buiten kijf dat er somatische en genetische verschillen zijn tussen mensen, maar - nogmaals - op zichzelf zijn die niet relevant. De eventuele relevantie ervan is zuiver een gevolg van het feit dat mensen de werkelijkheid ideologisch hebben geconstrueerd (zie ook Hall 1989).¹³¹

Het geven van betekenis aan fenotypische kenmerken is geen doel op zichzelf. Mensen ontlenen er in de praktijk de mogelijkheid aan om iets te begrijpen van het sociale bestaan of daaraan zin te geven. Tevens verschaft het mensen die daartoe de macht bezitten, de mogelijkheid om praktijken van in- en uitsluiting te bewerkstelligen. Dit impliceert dat het proces van betekenisgeving belangrijke materiële consequenties kan hebben.

Miles (1989: 69-98) onderkent in het proces van betekenisgeving vier deelprocessen. Het gaat om (1) het in beschrijvende zin selecteren en betekenis geven aan bepaalde menselijke kenmerken; (2) het toevoegen van evaluatieve elementen aan die kenmerken; (3) het insluiten van verborgen vormen van selectie- en waarderingsprocessen; en (4) het koppelen van deze ideologische voorstellingen aan andere ideologische voorstellingen. Dit lijkt allemaal razend ingewikkeld en abstract, maar één en ander wordt vanzelf duidelijker wanneer de processen concreet worden ingevuld. Miles, die in zijn boek een discours rond de term '*race*' beschrijft en analyseert, onderscheidt de processen aan de hand van de vier sleutelconcepten *racialisering*, *racisme*, *institutioneel racisme* en *ideologische articulatie*.

Ten eerste, *racialisering*. Er is sprake van racialisering in alle gevallen waarin sociale relaties worden gestructureerd door betekenis te geven aan menselijke fenotypische eigenschappen. Door dit te doen definiëren en construeren mensen onderscheidbare sociale collectiviteiten ('rassen'), al hoeven mensen zich daarvan niet bewust te zijn. Racialisering kan plaatsvinden zonder dat dit de constructie van een hiërarchie van 'rassen'

131 Miles (1982 en 1984a) trekt hieruit de uiterste consequentie, namelijk dat er geen wetenschappelijke grond bestaat om de *common sense* termen '*race*' of '*race relations*' te gebruiken. Ikzelf meen dat dat wel mogelijk is, mits '*race*' als geconstrueerd sociaal feit wordt opgevat.

tot gevolg heeft. Het is immers in wezen een beschrijvend proces. Het geven van betekenis aan werkelijke of vermeende kenmerken van de Ander impliceert ipso facto een definitie van het Zelf aan de hand van dezelfde criteria. Dus wie bijvoorbeeld spreekt over het 'zwarte ras', veronderstelt dat er ook een 'blank ras' is, en andersom. De Ander kan dit discours overnemen en legitimeren, zelfs wanneer hij er een andere betekenis aan geeft.¹³² Voor de goede orde: 'racialisering' is een ideologisch proces, zij het wel verweven met politieke en economische processen. Het hoeft niet uitsluitend betrekking te hebben op individuen. Ook de processen en structuren die mensen voortbrengen en/of waaraan mensen deelnemen, kunnen geracialiseerd zijn.

Ten tweede, *racisme*. Er is sprake van racisme als de geracialiseerde categorie - dat wil zeggen de categorie die als 'ras' is geïdentificeerd - aanvullende, negatieve kenmerken worden toegeschreven en/of wordt voorgesteld als categorie wier aanwezigheid negatieve consequenties voor anderen teweegbrengt. Als gevolg hiervan wordt de aanwezigheid van zulke categorieën voorgesteld als problematisch. Het proces van racisme is dus vooral evaluatief van aard en heeft als consequentie de constructie van een hiërarchie van 'rassen'. Dit is mede mogelijk doordat de negatieve kenmerken van de Ander de positieve van het Zelf weerspiegelen. Racisme is hier gedefinieerd als een ideologisch verschijnsel, analytisch te onderscheiden van uitsluitingspraktijken. Die ideologie kan zich manifesteren in de vorm van een coherente theorie, maar even goed in de vorm van een losse verzameling stereotypen, beelden en verklaringen. In alle gevallen geeft ze richting aan het denken over bepaalde verschijnselen, biedt ze er een logische verklaring voor, en helpt ze bij het zoeken naar oplossingen voor gepercipieerde problemen. Het is daarom beter niet te spreken van 'vals bewustzijn', omdat deze ideologie voor de betrokkenen een realiteit is, een manier om vat te krijgen op het leven van alledag (zie ook Hall 1980a: 334, die verwijst naar Althusser en Gramsci). Juist omdat racisme "praktisch adequaat" is, hangt de inhoud ervan ten dele samen met de klassepositie van de betrokkene. Overigens geeft het concept racisme geen uitsluitel over een historisch specifieke inhoud. Het geeft 'slechts' de algemene kenmerken waaraan

132 De slogan *black is beautiful* bijvoorbeeld is een reactie op racialisering en racisme, maar paradoxaal genoeg legitimeert zo'n slogan het vermaledijde 'rassen' discours.

een racistisch discours moet voldoen. We hebben namelijk niet te doen met een enkelvoudige, statische ideologie, maar met een ideologisch kader waarbinnen talrijke variaties (racismen) mogelijk zijn.

Ten derde, *institutioneel racisme*. Er is sprake van institutioneel racisme wanneer de ideologie van racisme aanwezig is in praktijken van uitsluiting of in discoursen, zonder dat er expliciet naar wordt verwezen. De praktijken en discoursen zijn dus ogenschijnlijk niet racistisch maar spruiten wel voort uit een racistische voorstelling van zaken en gebeurtenissen. Het kan bijvoorbeeld voorkomen dat een expliciet racistisch discours wordt vervangen door een discours waarin andere kenmerken (elementen) betekenis wordt toegekend. Zo is het niet meer bon ton om te spreken over de onverenigbaarheid van 'rassen', maar wel - althans in sommige kringen - over de onverenigbaarheid van verschillende culturen. Men vermijdt op die manier een racistisch discours, maar bedoelt hetzelfde. Dit betekent overigens niet dat in elk geval van uitsluiting sprake is van institutioneel racisme. Zoiets moet empirisch worden aangetoond.

Ten vierde, *ideologische articulatie*. Er is sprake van ideologische articulatie wanneer verschillende ideologische voorstellingen in elkaar overvloeien en samensmelten tot één nieuwe voorstelling. De verschillende voorstellingen kunnen in elkaar verweven raken doordat ze gemeenschappelijke elementen bezitten of betrekking hebben op hetzelfde object. Een centraal element uit de ideologie van racisme is de vooronderstelling dat de mensheid een natuurlijke onderverdeling kent. Dit element deelt ze met de ideologieën van sexisme en nationalisme. Er is wat dat betreft een voedingsbodem voor samensmelting van de verschillende ideologieën, dus voor ideologische articulatie. Door hiermee rekening te houden is de historische continuïteit van racisme in haar vele gedaanten en van andere, aanverwante ideologieën beter te begrijpen.

Deze vier sleutelconcepten maken te zamen deel uit van het proces van betekenisgeving. Een bezwaar is dat Miles hier één specifiek discursief proces analyseert, één dat uitsluitend betrekking heeft op het Britse empirische voorbeeld. Ik bracht dit bezwaar al in paragraaf 3.2 naar voren. Het valt te bezien of de *specifieke* invulling wel op Nederland van toepassing is. Een ander bezwaar is dat Miles vrijwel uitsluitend ingaat op

de manier waarop inheemse 'blanke' Westeuropeanen c.q. Britten de Ander representeren, terwijl het tegenovergestelde proces ook voorkomt, waarbij 'anderen' de Ander zijn: voor nieuwkomers zijn dat immers de 'inheemse Britten'. Op zichzelf past deze keuze in zijn theoretische interesse om de ontvangende samenleving en in het bijzonder de overheid te problematiseren. Miles zou hier wellicht tegenwerpen dat het proces van ideologische representatie van migranten in belangrijke mate wordt gestructureerd door de manier waarop dat proces zich voltrekt in de veel machtiger omringende samenleving. Ik bestrijd dat niet, maar vind dat meer recht zou moeten worden gedaan aan de ervaringen van de Ander de dialectische relatie daarvan met processen uit de omringende samenleving. Mijn bezwaren tegen de reductie van etnische identiteit, waarover ik in paragraaf 3.2 sprak, moeten in dit licht worden gezien. Een laatste bezwaar is de benoeming van het concept institutioneel racisme en, daarmee samenhangend, de conceptie van ideologische articulatie als articulatie van racisme, nationalisme, seksisme enzovoort. Als ik het wel heb, zijn de deelprocessen van racialisering, nationalisering en *genderisation* de meest centrale processen; die beschrijven immers de parameters van het ideologische proces. Alle andere deelprocessen zoals racisme en seksisme zijn daarvan afgeleid. Volgens mij ligt het dan voor de hand om niet te spreken van institutioneel racisme, maar van institutionele racialisering. Mutatis mutandis ligt het meer in de rede om te spreken van ideologische articulatie van processen van racialisering enzovoort.

Afgezien van deze bezwaren vind ik het analysemodel buitengewoon bruikbaar. De kracht is dat de verschillende aspecten scherp worden gedefinieerd en onderscheiden. Dat geldt met name voor het onderscheid tussen racialisering en racisme, en voor de erkenning van het verschijnsel van ideologische articulatie. Het stelt ons in staat om een veel genuanceerder beeld van de zo complexe en steeds veranderende werkelijkheid te geven. Sommige auteurs zouden het concept racisme zo willen oprekken dat ook praktijken erbij worden inbegrepen (Cf. Essed 1984). Een bezwaar daartegen is dat ideologie en praktijk niet altijd sporen en soms zelfs tegengesteld zijn. Daarom geef ik de voorkeur aan een conceptie als door Miles voorgesteld. Weer andere auteurs rekken het concept racisme zover op dat het ook etnische en culturele elementen bevat (Cf. Anthias 1990a). Zij stellen discriminatie van etnische groepen

ook als een vorm van racisme voor. Ik heb hier (met Miles) ernstige bezwaren tegen, niet in de laatste plaats omdat zo'n brede definitie mij niet meer goed in staat stelt om specifieke verschillen in discoursen op te sporen. Zoals ik verderop zal aantonen wijkt het Britse discours in termen van 'race' af van het in Nederland dominante discours. Dat zou mij nooit duidelijk geworden zijn wanneer ik alle verschijnselen in de container van racialisering of racisme zou moeten werpen.

Tot besluit

Hoe kan ik met dit theoretische gezichtspunt zoiets praktisch als het proces van politieke machtsvorming van migranten verklaren? Welnu, dat is te verklaren uit de wisselwerking tussen economische, ideologische en politieke processen. Machtsvorming is een kwestie van verdeling van de schaarse hulpbron macht. Bij de analyse daarvan zou ik het accent leggen op politieke en ideologische processen, zonder overigens het economische te veronachtzamen. In het recente verleden bijvoorbeeld werden 'gastarbeiders' vrijwel uitsluitend lage klasseposities toegewezen. Hun oververtegenwoordiging in sectoren van de arbeidsmarkt die in tijden van economische herstructurering kwetsbaar bleek, verklaart voor een deel hun uitsluiting van de arbeidsmarkt. Dit heeft weer belangrijke gevolgen voor de wijze waarop zij zich politiek opstellen. Het gaat hierbij om processen die niet direct zijn gerelateerd aan processen binnen de politieke arena.¹³³ In de Britse literatuur wordt de deelname van migranten aan de politiek aldaar vooral verklaard vanuit de ideologische constructie van migranten als 'races'. Processen van racialisering en racisme hebben de ontwikkeling van een politiek klimaat tot gevolg waarin weinig plek wordt ingeruimd voor degenen die niet 'horen' tot 'the British race'. Het effect is dat migranten zich politiek organiseren in eigen enclaves. Is dat in Nederland ook het geval? Om dat na te gaan moet ik eerst onderzoeken hoe het discours in Nederland verloopt om vervolgens na te gaan hoe dit interfereert in het politieke proces.

133 Hooguit indirect, namelijk wanneer we de toewijzing van lage klasseposities aan bepaalde (buitenlandse) arbeiders zien als uitkomst van het politieke proces.

4 DE CONSTRUCTIE VAN 'ETNISCHE MINDERHEDEN'

In dit hoofdstuk ga ik na hoe migranten in Nederland ideologisch worden voorgesteld, dus hoe de categorie 'etnische minderheden' wordt geconstrueerd. Is hier ook sprake van een geracialiseerd discours zoals in Groot Brittannië? Worden zij ook gerepresenteerd als 'rassen'? Of is het anders? Nog niet veel onderzoekers hebben zich grondig en systematisch in het Nederlandse discours verdiept.¹³⁴ Abraham-Van der Mark (1985) tekent de verhalen op van bewoners uit Amsterdamse arbeidersbuurten over 'etnische minderheden'. Van Dijk (onder andere 1987a, 1987b en 1987c) analyseert de reproductie van racisme in gesprekken en schoolboeken. Essed (1987) speurt naar het academische racisme. Hak (1985) geeft een aanzet om de propaganda van de Centruumpartij te verklaren als een "discursieve productiviteit". Haleber (1989) gaat in op het discours met betrekking tot Marokkanen. De Jongh, Van der Laan en Rath (1984) geven weer hoe leden van FNV-vakbonden praten over buitenlandse werknemers. Köbben (1986) zet de lusten en lasten van de term 'etnische minderheden' op een rij. Loewenthal (1987) ontrafelt het Nederlandse beleidsdiscours. De Sterk (1986) onderzoekt het beeld van immigranten in kinderboeken. Strijp (1990) merkt één en ander op over de representatie van moslims in wetenschappelijke publikaties. En Van der Zwaard (1989), tenslotte, bespreekt op welke punten en hoe migranten als anders dan Nederlanders worden beschreven in enkele wetenschappelijke 'standaardwerken' over migranten. De meeste van deze studies hebben een tamelijk beperkte reikwijdte en zijn nogal inductief van aard. Dat geldt overigens niet voor Van Dijk (1987a) en Essed (1987), maar hun studies handelen 'slechts' over één bepaald discours, te weten het racistische. Daarbij vatten zij racisme tamelijk breed op, wat mijns inziens het zicht op mogelijke andere discourses belemmert.

134 Een zeer brede aanpak, maar niet specifiek handelend over Nederland, vinden we bij Nederveen Pieterse (1990), die de beelden van Afrika en 'zwarten' in de "westerse populaire cultuur" analyseert.

4.1 RACIALISERING?

Speelt in Nederland de gedachte dat de mensensoort is in te delen in verschillende 'rassen'? Ziet men migranten als categorieën die zich in fenotypisch opzicht onderscheiden van de rest van de bevolking? Hoewel sedert de oorlog het groeperen van mensen in 'rassen' in onbruik is geraakt,¹³⁵ komt het toch voor dat migranten worden aangeduid in geracialiseerde termen.

Zo schrijven Brunt en Van Dijk (1981: 34) in de *Haagse Post* dat de "klopartijen" in de Rotterdamse Afrikaanderwijk in 1972 bekend staan als "de eerste heuse rassenrel in ons land", "een illustratie van virulente rassenhaat". Let wel: zij schrijven over het volksoproer tegen *Turkse 'gastarbeiders'*. In het blaadje *Vast en Zeker* (winter 1989: 10-13) verkondigt de juist benoemde minister van onderwijs, J. Ritzen, dat het "blanke ras" op de zeer lange termijn zal uitsterven. Hij zal er niet om treuren. "Eeuwenlang zijn wij verrijkt door buitenlanders. Ik zie geen enkele reden om tegen de blanken te zeggen: vermenigvuldig u, om uw ras te handhaven." In 1989 speelde het 'Nederlands' elftal - bij gelegenheid uitsluitend bestaande uit 'blanke', inheemse voetballers - een benefietwedstrijd tegen het 'kleurrijk Nederlands' elftal, voor het grootste deel bestaand uit Creoolse Surinamers. Al deze voorbeelden lijken te duiden op een geracialiseerde voorstelling van migranten.

Verschillende beoefenaren der wetenschap bedienen zich eveneens van de term 'ras' of van derivaties daarvan, ofschoon niemand met zoveel woorden spreekt over het Spaanse, Turkse, of Nederlandse 'ras'. Verwey-Jonker (1973: 119) houdt haar lezers voor dat zich een "algemeen antagonisme" ontwikkelt tussen "'de Nederlanders' en 'de vreemdelingen' of de 'kleurlingen'", terwijl de "bijna traditionele botsingen tussen Nederlandse en Molukse jeugd" volgens haar tot onderdeel van de "rassenstrijd" zijn gemaakt. Ellemers (1976) bespreekt in een artikel de "rassenrelaties in Nederland", terwijl Bovenkerk (1978) kort daarop een bundel redigeert over "patronen van rasdiscriminatie". With (1981) en

135 Volgens Köbben (1989a) roept elke vorm van biologisme in de hedendaagse sociale wetenschappen een geweldig verzet op. Hij spreekt zelfs van een taboe. Zie over de periode van vóór de Tweede Wereldoorlog Biervliet et al. (1978).

Mungra (1990) presenteren de resultaten van hun onderzoek naar "rassenvoorkeur" bij de partnerkeuze respectievelijk de wederwaardigheden van "interraciaal huwelijken". Bartels (1989: 386) merkt op dat huwelijken tussen Molukkers en Nederlanders spectaculaire gevolgen hebben voor de samenstelling van de "gene pool" van de Molukse gemeenschap, waardoor de "racial make-up" van die gemeenschap verandert. In een studie over emancipatie van 'minderheden' in Nederland stellen Mullard, Nimako en Willemsen (1988: 28) dat "de meeste blanke etnische groepen (Belgen, Amerikanen, Engelsen) (...) min of meer geruisloos werden geïntegreerd". Verderop (Ibid.: 35) spreken zij over "de totstandkoming van een in raciaal en etnisch opzicht, harmonieuze en gelijkwaardige samenleving". Entzinger (1987: 8) filosofeert over "rassentegenstellingen", waarvan het bestaan volgens hem "niet te ontkennen valt". Couwenberg vraagt zich in een opstel over de "Nederlandse cultuurnatie" af of "we bijv. op grond van multiraciale tolerantie bepaalde afwijkende zeden van de islamitische religie en levenswijze [moeten] erkennen" (1981: 12). Het jaar daarop geeft hij het startschot voor de zogenoemde 'Couwenberg-discussie' door de vraag op te werpen hoeveel vreemdelingen elk "Europees cultuurvolk" kan verdragen zonder zijn identiteit te verliezen. Op "historische en culturele grond" vindt hij het goed verdedigbaar dat "blanke immigranten" gemakkelijker toegang krijgen tot Nederland dan "personen met een andere huidskleur" (Couwenberg 1982: 170-171). En tenslotte is daar Bruyn (1965: 24), het wetenschappelijk bureau van de Centruumpartij in persoon, die in *Het recht op apartheid* beweert dat cultuurbezit erfelijk is. Hij waarschuwt tegen "rasvermenging" omdat daardoor "onherroepelijk waarden en niveaus" teloorgaan (Ibid.: 38).

Ik stel vast dat een aantal beoefenaren der wetenschap - hoe verschillend ook van aard en standpunt - zonder enig voorbehoud de situatie in Nederland duidt in termen van 'ras' en 'rassenrelaties'. Sommigen vermijden overigens de term zelf en bezigen ter aanduiding van de bedoelde categorieën van de bevolking liever termen zoals 'zwart', 'wit' of 'gekleurd'. Deze termen zijn echter - zeker in oorsprong - gerelateerd aan fenotypische kenmerken als huidskleur. Van der Pennen en Wuertz (1985) hebben het in hun rapport getiteld *Bouwen voor de kleurrijke buurt* niet over de tint van deuren en kozijnen. En Essed (1982: 40) schrijft expliciet dat het uiterlijk van 'witte' mensen die 'zwarten' onderdrukken, "roze of

vaalbleek" is respectievelijk "(donker)bruin, goudkleurig en beige" (sic).

Hoe serieus sommigen te werk gaan blijkt uit Aalberts' studie naar de wijze waarop de Nederlandse politie operationeel toezicht uitoefent op vreemdelingen. Ten behoeve van haar onderzoek construeert zij een gedetailleerde typologie van zes mensensoorten: het *europide*, *mongolide*, *mediterraan*, *noordafrikaans*, *turks*, *oriëntalide* en *negride* type (Aalberts 1989: 34). Aalberts komt hiertoe door betekenis te geven aan combinaties van kenmerken als huidskleur, haarkleur, haartype en nationaliteit c.q. land van geboorte. Zo onderscheidt zij het europide type. Daartoe rekent zij mensen met een "blanke huidskleur, (donker)blond tot bruin/zwart haar, afkomstig uit (Noord-)Amerika of (Noord-)Europa". Alle overige typen zijn afkomstig van buiten Europa en hebben geen blanke huidskleur. Zij sluit dus bij voorbaat uit dat mensen met een donkere huidskleur afkomstig kunnen zijn uit Europa, ook al is dat tegenwoordig wel realiteit. Aalberts presenteert hier niets anders dan een moderne variant van een negentiende-eeuwse 'rassenindeling', met dien verstande dat de 'rassen' (typen) worden gedefinieerd op grond van fenotypische en etnische kenmerken samen.

Hoezeer racialisering ook de praktijk structureert, blijkt bijvoorbeeld uit de ervaringen van donker gekleurde sportmensen. Sommige toeschouwers gaan zelfs zover bananen in het veld te werpen of zogenaamde 'oerwoudgeluiden' uit te stoten wanneer die aan de bal zijn. In tal van plaatsen buigen beleidsvoerders zich over de 'problematiek van de zwarte en witte scholen'. De 'onevenwichtige' samenstelling van het leerlingenkorps zou onder andere in de hand zijn gewerkt door de *white flight*, de 'vlucht' van 'blanke' Nederlanders voor 'zwarten'. Dramatischer is het historische voorbeeld van de deportatie van Chinezen. In 1922 hield de Amsterdamse politie razzia's om werkloze Chinezen te kunnen deporteren. De 'overtolligen' werden geselecteerd louter op basis van geracialiseerde kenmerken (Wubben 1986: 69-71). Dit voorbeeld staat niet op zichzelf. Een dergelijk onderscheid naar 'ras' is zelfs in de wet verankerd. Groenendijk (1987a) somt in een doorwrocht artikel over de rechtspositie van Chinezen een groot aantal regels uit de Nederlandse wetgeving op die expliciet gelden voor "vreemdelingen van Chinese landaard". Sommige van die regels gelden inmiddels niet meer, maar andere zijn nog steeds van kracht. Zo golden onder de Wet arbeid

buitenlandse werknemers uit 1979 strengere normen voor Chinees-restaurantpersoneel; deze regels, die in een circulaire van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid waren opgenomen, werden in 1984 trouwens zodanig veranderd, dat op dit punt van aparte behandeling geen sprake meer is. Wel voorziet de Nederlandse wetgeving nog steeds in een slechtere behandeling van Aziatisch personeel op Nederlandse zeeschepen. Voor "Chinees en Indisch personeel" en het "overig Aziatisch personeel" gelden aparte, lagere bedragen als schadevergoeding wegens verlies van goederen bij een scheepsramp.

Al deze voorbeelden, nogmaals, duiden ontegenzeggelijk op racialisering. Maar in hoeverre zeggen ze iets over het bestaan van een geracialiseerd discours in Nederland, althans als de dominante voorstelling van migranten? Ofschoon de opsomming hierboven misschien anders doet vermoeden, representeert ze de dominante zienswijze niet. Ik ontken niet dat racialisering in Nederland voorkomt - de voorbeelden bewijzen dat onloochenbaar - maar mijns inziens gaat het om een ondergeschikt discours. Zoals ik verderop zal aantonen draait het dominante discours om andere zaken. Ik heb twee extra argumenten die op zijn minst het bestaan van zoiets als een geracialiseerd discours relativeren.

In de eerste plaats is er een *ongereflecteerde overname van het Angelsaksische en met name Amerikaanse discours*. Menigeen put er gretig en klakkeloos uit zonder echter de historisch specifieke context ervan in acht te nemen. De termen 'zwart' en 'wit' bijvoorbeeld zijn - om met Köbben (1986) te spreken - "met huid en haar" van de Amerikaanse samenleving overgenomen. Groot Brittannië en de Verenigde Staten zijn bij uitstek landen waarin de situatie wordt gedefinieerd in termen van '*race*', '*race relations*' en *racism*. Kennelijk veronderstelt men dat zoiets ook in Nederland het geval is. Het gemak of de lichtvaardigheid waarmee men de term 'raciaal' afwisselt met de termen 'etnisch' of 'cultureel' - alsof het om hetzelfde gaat - ondersteunt mijn argument, en wel omdat in de meeste gevallen de associatie tussen fenotypische en culturele of morele kenmerken afwezig is. En dát is juist het criterium van racialisering. Er is veeleer sprake van een weinig doordachte woordkeus en een vrijblijvend gebruik van populaire termen.

De Emancipatieraad zet zich bijvoorbeeld in voor de arbeidsmarktpositie van "zwarte en migrantenvrouwen". In een rapport daarover gebruikt de raad de aanduidingen "zwarte en

migrantenvrouwen", "vrouwen uit etnische minderheden" en "allochtone vrouwen" door elkaar als synoniemen (Emancipatieraad 1988). Op p. 17 expliciteert de raad welke categorieën hij op het oog heeft: Turkse, Marokkaanse, Molukse, Surinaamse, Antilliaanse, Kaapverdiaanse, Spaanse, Griekse, Italiaanse en Joegoslavische vrouwen, kortom vrouwen uit de doelgroepen van het Minderhedenbeleid. Het gaat de raad dus niet om 'rassen', maar om 'etnische minderheden'. Mijn indruk is dat de Emancipatieraad simpelweg tegemoet wil komen aan wat leeft in kringen van spraakmakende activisten, maar zonder afstand te nemen van de standaarddefinities van de overheid.

In de tweede plaats gebruiken sommigen termen als 'zwart' en 'wit' als *politieke termen*. Neem Essed (1982: 40) in wier werk de Amerikaanse invloed duidelijk merkbaar is. De term 'mensen van kleur',¹³⁶ zo verklaart ze, moet net als de term 'zwart' de onderdrukking van "niet-witten door de witte ideologie van 'raszuiverheid'" symboliseren en tegelijkertijd "(donker)bruine, goudkleurige en beige kleurige mensen solidariseren". De termen geven bij Essed niet in de laatste plaats verschillen in macht en politieke strijdbaarheid weer, wat zo zijn voordelen heeft. Een vergelijkbaar gezichtspunt vinden we bij Prast (1986: 29n), die zwaar leunt op de inzichten van de Britse socioloog Mullard,¹³⁷ Er is geen sprake van racialisering waar de auteurs stellen dat 'zwarten' of 'mensen van kleur' slechts een categorie vormen omdat zij door anderen worden geracialiseerd. Wel, zoals bij Essed, waar die racialisering wordt gelokaliseerd bij de "witten" met hun "witte ideologie", suggererend dat mensen met een "roze" of "vaalbleke" huidskleur bepaalde gedragskenmerken hebben.

In kringen van strijders tegen racisme wil een dergelijk discours in goede aarde vallen. Interessant genoeg blijken daar in de loop der tijd allerlei nuanceringen plaats te vinden. Werd enkele jaren geleden nog uitsluitend over 'zwarten' gesproken, nu is een bredere aanduiding in zwang: 'zwarten en migranten'. De reden van deze nuancing is dat sommige Turken en Marokkanen weinig gelukkig zijn met het *label*

136 Essed geeft overigens - in overeenstemming met de laatste ontwikkelingen in het Angelsaksische discours - de voorkeur aan de term 'mensen van kleur' boven de term 'zwart', omdat de laatste term vooral met "Afro-Amerikanen" wordt geassocieerd.

137 Zie ook Nederveen Pieterse (1990: 8-9).

'zwart'. Onder Surinamers en Antillianen - vooral onder de kindskinderen van Afrikaanse slaven - zijn er evenwel bij die zich met die term blijven vereenzelvigen.¹³⁸

Ik concludeer het volgende. Er zijn mensen die de situatie in Nederland kenschetsen in geracialiseerde termen, maar zij representeren niet het overheersende discours. Ofschoon racialisering voorkomt in alle geledingen van de samenleving, valt mij vooral op hoezeer ze *en vogue* is in kringen van migranten uit voormalige koloniale gebieden. Ik heb daarvoor drie veronderstellingen. Ten eerste, dat deze migranten reageren op een voor hen nog levende ervaring van koloniale, geracialiseerde verhoudingen. 'Blanke', inheemse Nederlanders hebben die ervaring niet. Ten tweede, dat zij putten uit bepaalde kritische theorieën over racisme, met name uit de Verenigde Staten waar die een belangrijke politieke inhoud hebben; dat spreekt hen aan. Ten derde, dat 'zwarten' zelf racialiseren omdat zij reageren op 'blanke' racialisering; hun handelwijze is dus een dialectische afgeleide van hun ervaringen van 'blanke', racistische suprematie. De meeste mensen echter kopiëren zonder na te denken het Angelsaksische '*race*' discours. Niet zelden heeft men 'gewoon' de 'etnische minderheden' op het oog en hanteert de definitie dus in andere zin dan in Groot Brittannië of de Verenigde Staten gebruikelijk is. Feit blijft overigens dat iedereen die redeneert in geracialiseerde termen - ongeacht zijn of haar intenties - een geracialiseerd discours bestendigt. Zij geven er immers wetenschappelijke of politieke legitimiteit aan en dragen ertoe bij dat fenotypische eigenschappen als sociale feiten worden beschouwd.

Met het concept van racialisering kan ik het dominante discours niet in volle omvang beschrijven. Wat de achtergrond hiervan ook is, in Nederland betaamt het niet om de mensensoort onverbloemd in 'rassen' op te delen. In een artikel over registratie naar 'ras' signaleert Entzinger (1980) dat 'ras' in Nederland geen betrouwbare graadmeter is voor

138 Deze verandering is opmerkelijk omdat in Brittannië exact dezelfde discussie wordt gevoerd. De Aziatische schrijver Modood (1988) zet zich af tegen de term *black* omdat die - naar zijn zeggen - in navolging van het Amerikaanse voorbeeld in de praktijk alleen wordt toegepast op *Afro-Britons* afkomstig uit de Caraïben. Banton (1984) uitte trouwens eerder kritiek op het klakkeloos overnemen van het Amerikaanse discours.

iemands sociaal-economische positie, met name niet voor sommige 'etnische minderheidsgroepen'.¹³⁹ Hij brengt bovendien het argument naar voren dat sinds de Tweede Wereldoorlog registratie naar 'ras' of etnische herkomst er zeer gevoelig ligt, een argument dat ik ook bij Vuijsje (1986) tegenkom. Bovenkerk (1984) wijst in een ander verband erop dat de Engelse term '*race*' een veel bredere betekenis heeft dan de Nederlandse term 'ras'. De laatste term heeft uitsluitend biologische connotaties, terwijl zijn Engelse 'equivalent' tevens culturele en politieke connotaties heeft. Uit Bovenkerks opmerkingen valt echter ook op te maken dat de verschillen tussen het Britse en Nederlandse discours niet tot een louter technische of semantische kwestie kunnen worden teruggebracht. De verschillen zijn fundamenteeler. Essed (1987: 17-18) wijst dat van de hand. Zij suggereert dat die terminologische verschillen worden gebruikt als excuus om het verschijnsel racisme niet serieus te nemen.

4.2 MINORISERING

Tolerantie en (morele) drang tot conformiteit

Als ik beweer dat 'fenotypische' kenmerken niet de parameters zijn van de dominante ideologische representatie van migranten in Nederland, welke kenmerken zijn dat dan wel? Hagendoorn en Hraba (1987) suggereren dat in Nederland met name de (veronderstelde) mate van enculturatie van 'minderheidsgroepen' telt alsmede hun positie in de klassenhiërarchie. In een latere publikatie stellen Hagendoorn en Hraba (1989) dat in Nederland sociale stereotypen (die bijvoorbeeld betrekking hebben op asociaal gedrag of afzijdigheid) als meer acceptabele criteria gelden voor de instandhouding van sociale afstand tot 'etnische minderheidsgroepen', dan culturele stereotypen. Hun bevindingen zijn interessant. Moet ik het inderdaad in die richting zoeken?

Om daar achter te komen lijkt het mij geen onaardige gedachte eens te kijken naar wat verschillende buitenlandse schrijvers over Nederland en Nederlanders te berde brengen. Zij die van elders komen, staan wellicht het meest open voor al die dingen die kenmerkend zijn voor de Nederlandse samenleving, maar die voor de meeste Nederlanders

139
118

Het concept 'ras' als zodanig stelt hij niet ter discussie.

misschien zo gewoon en 'natuurlijk' zijn dat ze hun nauwelijks meer opvallen. Een bloemlezing.

De Tsechoslowaak Bina (1986: 5-9) verwondert zich over het vermogen van de Nederlandse samenleving "tot opname van een schier onbeperkt aantal vreemdsoortige cultuurelementen, gewoonten en leefpatronen". Het valt hem echter ook op dat het in Nederland geen *usance* is zich te laten voorstaan op afkomst, opvoeding of opleiding. "Wie zich op dergelijke verschillen - of op zijn eigen prestaties - wil voorstaan, wordt al gauw het mikpunt van spottende opmerkingen, meestal onder het motto: 'Doe maar gewoon, dan doe je al gek genoeg'."

De Hongaar Kardon (1984: 9-11) kenschetst een Nederlander als een mens met een levensopvatting van "tevreden monotonie". "Zijn filosofie luidt: de manier waarop ik leef, is de enige juiste en de rest moet het zelf maar weten. (...) De kleinste kans grijpt hij aan om ons allen te vertellen wat wij moeten doen, hoe wij het moeten doen, wat wij daarbij moeten denken en zelfs hoe wij ons daarbij moeten voelen." (...) Zijn merkwaardige tolerantie functioneert zo wisselvallig als de seizoenen. De ene keer laait dit op en later ebt die gewoon weg. Vaak slaat dit zelfs om in overdreven tolerantie. (...) Wel vindt een Nederlander behoorlijk snel dat een ander, wie ook, eigenlijk maar een rare is. Maar oh jee als ik aan hem vraag wat hij precies bedoelt met 'rare'. Zijn kribbige antwoord luidt dan: nou, hij is anders. Dit zegt hij ook even snel van zijn landgenoten (...) Moet je nagaan wat hij vindt van een buitenlander. Dat moet zoiets zijn als een rare met een accent."

De Marokkaan Nasr (s.a.: 12-15) zegt "Tolerantie bij de Nederlander kent gauw haar benauwde grenzen, want alles wordt geaccepteerd (...) want een Nederlander is nu eenmaal breed van denken en opvatting wanneer hij alleen is en geen steun heeft. Hij accepteert dan alles, maar zodra hij thuis is werpt hij alles weer weg. (...) Het barst van de meedenkende mensen in Nederland. Het duurt dan ook niet lang of iedereen krijgt een maatschappelijk werker toegewezen om hem naar bed te brengen."

De Amerikaan Phillips (1985: 29) schrijft hoezeer Nederlanders conflicten uit de weg gaan. "Aangezien de groep en de waarden en normen daarvan als enige relevante maatstaf worden aanvaard voor de toetsing van daden en standpunten, zouden de meeste mensen het niet eens in hun hoofd halen om te proberen de andere leden van de groep

ervan te overtuigen dat zij een heel ander stelsel van waarden en normen dienen te accepteren. Zo openlijk tegen de rest van de groep ingaan (...) betekent de orde van het collectief verstoren. En, zoals Goudsblom heeft opgemerkt, wanneer de norm 'orde' in de Nederlandse samenleving wordt aangetast wordt 'uiteenlopen' tot 'afwijken'."

De Portugees Rentes de Carvalho (1988) velt een hard oordeel. "Het lijdt geen twijfel dat een groot aantal Nederlanders een oprechte afkeer heeft van alles wat naar racisme en discriminatie zweemt - wat echter niet wegneemt dat een ander, eveneens groot aantal (...) elke buitenlander, neger, jood, vrolijk nawijst als zijnde verschillend en *dus* inferieur, incapabel. (...) Dat wat vreemd is, anders, ongewoon, afkomstig van buiten dit hoekje in Europa dat de Nederlander, zoals men zegt, zelf gemaakt heeft, waar hij zich genesteld heeft, waar hij in geborgenheid geboren wordt, leeft en sterft - maakt hem bang" (Ibid.: 29). Over Nederlanders: "Maar soms, zonder aanwijsbare reden, komt het voor dat deze mensen die hartelijk en vriendelijk kunnen zijn, lompe reacties hebben, tot in het absurde toe, wat des te verontrustender is omdat ze in niets overdreven zijn, tenzij - o paradox! - in het middelmatige. Wat een goede eigenschap zou moeten en kunnen zijn wordt dan een gevaarlijk, tweesnijdend mes, want middelmaat op z'n Hollands is niet het wijze evenwicht van een gulden middenweg, maar veeleer de obsessie om alles te vernietigen wat buiten de gangbare normen valt, de afwijzing van elke vorm van avontuur, ook van de geest, de ontkenning a priori van de verdiensten van hen die zich, door op te vallen, boven de massa plaatsen. Wee hen!" (Ibid.: 37-38). Rentes de Carvalho laakt de "meedogenloze manie om te willen zijn als de anderen, niet uit de toon te willen vallen" en merkt op dat die gewoonte "liefdevol" wordt aangemoedigd door de regering, de industrie, het bedrijfsleven en de kerken. Hij ontwaart in "bijna elke Nederlander" een "diepgewortelde zendingsgeest", "wat hem in de omgang soms minder aangenaam, om niet te zeggen onuitstaanbaar maakt". Het streven om het lot van de medemens te verbeteren evenwel staat voor Rentes de Carvalho buiten kijf (Ibid.: 97).

Kousbroek (1987: 41) tenslotte, in zijn rol als Indische Nederlander, schrijft over die middelmatigheid: "Er is een gevoel van *dankbaarheid* verbonden aan dat middelmatige, en van ressentiment tegen alles wat eraan ontsnapt." Nederlanders manifesteren dit ressentiment gaarne vanuit een positie van "onaantastbare morele superioriteit". Gezien vanuit het gezichtspunt van de 'zedelijk' verheven Nederlander wordt een

normovertreding een immorele daad (Ibid.: 23-25).

Deze schrijvers valt een opmerkelijke paradox op. Nederlanders leggen betrekkelijk grote tolerantie aan de dag, maar tegelijkertijd hebben zij weinig op met alles wat niet conform de heersende mores is. Zij hebben een grote drang naar orde en regelmaat en koesteren "middelpuntzoekende krachten" (Kousbroek 1987: 41). Hun streven naar conformiteit is sterk en uit zich gemakkelijk in paternalistische bemoeizucht. Daarnaast hebben Nederlanders, volgens deze schrijvers, een morele drang om uitbundige rijkdom en machtsconcentratie te bestrijden. Deze voorstelling van zaken is daarom zo interessant, omdat ze wordt gedeeld door mensen met totaal verschillende achtergronden. Hun observaties, zo blijkt, zijn opmerkelijk consistent!

Maar ik neem hiermee nog geen genoegen. Ik wil nog meer bewijzen dat het Nederlandse discours draait om sociaal-culturele (non-)conformiteit. Ik zoek één en ander meer systematisch uit aan de hand van de inzichten van Bagley en Zahn, twee academisch geschoolde buitenstaanders die zich omstandig hebben verdiept in de Nederlandse sociale verhoudingen.

De Britse socioloog Bagley (1971 en 1973) bestudeerde in 1969 de Nederlandse '*race relations*', met het eigenlijke doel het beleid van de Britse overheid met betrekking tot 'zwarte' migranten aan de kaak te stellen. De Nederlandse samenleving, zo stelt hij vast, is aanmerkelijk toleranter dan de Britse wanneer het gaat om vreemdelingen. 'Indonesische' en 'Westindische' migranten worden door de Nederlandse ontvangende bevolking zonder al te veel problemen geaccepteerd, terwijl ze een eigen culturele identiteit en sociale organisatie kunnen handhaven (Ibid. 1971: 30-32). Vijandigheden ten opzichte van migranten doen zich slechts voor wanneer migranten de heersende mores niet begrijpen en zich er niet aan conformeren. Ergo, de houding ten opzichte van groeperingen uit de bevolking wordt niet bepaald door het geven van betekenis aan fenotypische kenmerken, maar door het geven van betekenis aan 'sociale' kenmerken, inzonderheid de mate van conformiteit. Dat verklaart waarom een Nederlandse 'hippie' een heel wat slechtere behandeling ten deel valt dan een 'zwarte' Surinamer in een net pak (Ibid. 1971: 28). Volgens Bagley houdt één en ander verband met de koloniale tradities. Nederlanders hebben in tegenstelling tot de Britten, zo

zegt hij, in hun koloniale beleid al een zekere mate van tolerantie ten opzichte van 'gekleurde' mensen aan de dag gelegd. Deze houding komt volgens Bagley echter bovenal voort uit de in de Nederlandse samenleving ingewortelde religieuze ideologie. Diepe sociale en religieuze verschillen zijn immers een potentiële bron van conflicten, maar een manier bij uitstek om die conflicten te temperen is een strakke sociale orde waarin ieder zijn plaats kent. In zo'n sociaal systeem wordt degene die een duidelijke onbekendheid tentoonspreidt met de linguïstische en culturele normen, dus degene die zichtbaar buitenlands is, gezien als een bedreiging (Ibid. 1973: 248). Vandaar dat hij of zij terstond wordt onderworpen aan strenge sociale pressie om zich te conformeren aan de mores en leefstijl. Hierbij is het streven niet om van de bevolking een eenheidsworst te maken. De traditie van verzuiling laat zien hoezeer een zekere mate van verscheidenheid wel wordt getolereerd, zolang het systeem als geheel maar in stand blijft.

In navolging van Goudsblom stelt Bagley (Ibid.: 20) dat die tolerantie gepaard gaat met ordentelijkheid: ieder wordt verwacht zijn of haar plaats te kennen en het benodigde fatsoen aan de dag te leggen. Die notie van ordentelijkheid - of fatsoenlijkheid of beschaving (*civility*) - die de sociale verhoudingen beheerst en bijdraagt aan de totstandkoming van een 'nationale geïntegreerde sociale structuur' (Cf. Goudsblom 1967: 30), is extra interessant, omdat ze een klassecomponent bevat. Bagley betoogt namelijk dat ze het produkt is van eeuwenlang overwicht van de burgerlijke elite over de bevolking. De gehele bevolking, de lagere sociale klassen inclusief, werd geacht zich aan het 'hegemonische' burgerlijke gedrag te spiegelen en de burgerlijke normen voor wat betaamt te internaliseren. In een situatie als deze waarin de burgerlijke klasse de norm bepaalt, is non-conformiteit logischerwijs in de eerste plaats gelokaliseerd bij de lagere sociale klassen.

Bagley (Ibid.: 253) spreekt verderop over de "uitzonderlijke moeite" die de Nederlandse samenleving zich heeft getroost om een basis te leggen voor de integratie van migranten van diverse komaf. Met name het aandeel van de overheid springt hem in het oog. De overheid gaat er van uit dat migranten betere burgers worden als zij over voldoende eigenwaarde beschikken en trots zijn om een Surinamer, een Spanjaard of een Turk te zijn. "Zo'n persoon wordt eerder een goede arbeider en een goede burger dan iemand die vervreemd is, noodlijdend, en van zijn stuk gebracht door slechte huisvesting, gebrek aan kennis van het gastland, en

ervaringen van discriminatie in huisvesting en arbeid."

Het werk van Bagley is inmiddels van verschillende kanten bekritiseerd. Zijn voorstelling van het Nederlandse koloniale beleid als zijnde gespeend van 'geracialiseerde' of 'racistische' trekken is nogal naïef. Bovendien valt de tolerantie tegen, die Bagley meende te hebben aangetroffen; slechts *in vergelijking met* andere landen is ze groot (Bovenkerk 1978: 12). In zijn slothoofdstuk stelt Bagley dat de sociale organisatie in godsdienstige blokken de Nederlandse klassenverhoudingen schemerig heeft gemaakt en de "revolutionaire energie" van het proletariaat heeft opgeslokt (Ibid.: 248). De ontwikkeling van een ideologie van "sociaal chauvinisme", bedoeld om de vorming van een krachtige, zelfstandige arbeidersklasse te voorkomen, zijn in Nederland niet nodig gebleken, beweert hij. Dáárom treffen we er geen geïnstitutionaliseerd racisme ("*racialism*") aan. Dit is een simplistische verklaring die bovendien uitgaat van de gedateerde veronderstelling dat racisme een produkt is van de heersende klasse en uitsluitend is gelokaliseerd bij de lagere klassen (zie paragraaf 3.1).¹⁴⁰ Echter, Bagleys conclusie dat men in Nederland vooral let op conformiteit en non-conformiteit is nergens aangevochten, integendeel.¹⁴¹ Ik ben met dit concept de essentie van het Nederlandse discours op het spoor.

De socioloog Zahn (1984) verbaast zich in *Das unbekannte Holland* eveneens over het betrekkelijk hoge tolerantieniveau van de Nederlandse samenleving. Hij roept zelfs uit dat in Nederland: "het non-conformisme niet alleen wordt geduld, maar wordt gerespecteerd" (Ibid.: 21). Net als Bagley stelt Zahn dat die tolerantie slechts bestaat bij de gratie van conformiteit aan algemene sociale normen: in de Nederlandse traditie dient men zich te houden aan de algemeen geldende spelregels. Wie zich hieraan onttrekt of ervan wordt verdacht zich hieraan te onttrekken, staat bloot aan zware sociale druk. De gebruikelijke oplossing, volgens Zahn, zowel om conflicten te voorkomen als om conflicten te reguleren, is het isoleren van bepaalde bevolkingscategorieën. In eigen kring mag men

140 Zijn conclusie dat de verzuiling de arbeidsverhoudingen heeft 'vertroebeeld', is niet omstreden (cf. Stuurman 1983).

141 Illustratief is wat dit betreft de titel van de bundel over discriminatie in Nederland *Omdat zij anders zijn* (Bovenkerk 1978).

doen wat men wil, maar daarbuiten dient men zich terdege te conformeren: repressieve tolerantie ten voeten uit. Zahn (Ibid.: 34) daarover: "De idee van de orde moet net zoals die van de vrijheid worden gerespecteerd. Tolerantie - hier wordt ze loyaliteit." De paradoxale consequentie van tolerantie is integratie, en dus aantasting van afwijkende opvattingen en gedragingen. Op die manier gaan Nederlanders non-conformiteit te lijf en maken ze die onschadelijk. In de ogen van Zahn is deze tolerantie met dubbele bodem geen 'nationale deugd', maar praktische noodzaak. De verklaring voor dit gedrag zoekt hij, evenals Bagley, in de invloed van religie op de Nederlandse samenleving. In het land van dominees en kooplieden gaan moralisme en pragmatisme hand in hand. De manier waarop men 'minderheidsgroepen' benadert, zou tekenend zijn. Zoals ooit missionarissen en zendelingen op pad gingen om hun opvatting over de moraal en de inrichting van het leven aan exotische volkeren over te dragen, zo waaieren tegenwoordig 'sociale missionarissen' over het eigen land uit. Hun zendingsijver richt zich op sociaal zwakkeren, op heterogene categorieën van mensen die zich niet kunnen of willen organiseren, zoals de 'etnisch-culturele minderheden'. Zahn neemt het mediabeleid als voorbeeld. De omroepen worden vanwege de overheid verplicht om uitzendingen voor 'etnisch-culturele minderheden' te verzorgen. Zij moeten dat onder elkaar regelen. Om de behoeften van de betreffende groepen te peilen leggen zij contacten met 'representatieve organisaties'. "Gastarbeiders, Surinamers, Molukkers en anderen worden aangemoedigd, ja wordt zelfs *opgedrongen*, deze gelegenheid te baat te nemen" (Ibid.: 173; cursivering van mij - JR), waardoor zij deel gaan uitmaken van het sociale systeem. Zo openbaart zich de bereidheid van de Nederlandse samenleving - niet geheel vrij van moralisme of paternalisme - om nieuwkomers op te nemen. In wezen is dit een strategie voor sociale integratie en het opheffen van achterstand, een strategie met belangrijke emancipatorische momenten (Ibid.: 40). Nederlanders zijn daar dol op, meent Zahn. Ze identificeren zich graag met de onderdrukten en machtelozen, vermoedelijk omdat hun eigen geschiedenis doorspekt is van verzet tegen overheersing en streven naar gelijkberechtiging.¹⁴² Zo heeft de emancipatiestrijd van Nederlanders niet

142 Zahn wijst op het saillante feit dat in het nationale volkslied, het Wilhelmus, de strijd tegen de tirannie tot recht, neen, tot plicht is verheven.

zozeer de vorm aangenomen van strijd tussen sociale klassen, zoals in verschillende andere landen, maar van strijd tussen religieuze en levensbeschouwelijke groepen van de bevolking (Ibid.: 158). In het geval van de 'etnisch-culturele minderheden' zien we iets soortgelijks. Wat feitelijk gebeurt is adoptie van het 'integratiemodel' waarmee religieuze of levensbeschouwelijke categorieën van de bevolking - met tussenkomst van de overheid - indertijd de onderlinge verhoudingen regelden.

Het komt mij voor dat Zahn een nogal rooskleurig beeld geeft van de Nederlandse samenleving. Feit is wel dat conflicten zelden op het scherpst van de snede worden uitgevochten en men in voorkomende gevallen snel geneigd is te zoeken naar een operationele *modus vivendi*, daarbij rekening houdend met allerlei gevoeligheden van de tegenpartij. Niettemin legt Zahn scherp één van de meest fundamentele aspecten van het Nederlandse sociale leven bloot: de mate waarin mensen zich conformeren aan de algemene mores, is de maatstaf volgens welke de menselijke waarde wordt bepaald. Ook bij hem zie ik duidelijk de verwevenheid van enerzijds de spanning tussen non-conformisme en tolerantie, en anderzijds de spanning tussen het hegemonisme van de burgerlijke klasse en de strijd daartegen.

Uit de observaties van al deze buitenstaanders dringt ontegenzeggelijk en zeer consistent één conclusie op: in Nederland is (non-)conformiteit het sleutelconcept. Nu wordt mij ook duidelijk waarom men in Nederland zo geobsedeerd is door de cultuur van migranten. De één vindt dat migranten zich moeten aanpassen, de ander dat zij die cultuur juist in enigerlei vorm moeten bewaren, maar in beide gevallen stellen zij migranten ten principale voor als mensen met een levenswijze en mentaliteit die afwijkt van de Nederlandse standaard. Nu ook wordt mij duidelijker waarom men zo geobsedeerd is door de achterstand van bepaalde migranten. Hun (uitheemse) culturele non-conformiteit wordt geproblematiseerd omdat zij wordt geassocieerd met achterstand, ja zelfs wordt gezien als indicatie van achterstand.

Een concreet voorbeeld: FNV'ers aan het woord over buitenlandse werknemers

Ik heb tot dusver de kern van het Nederlandse dominante discours vrij abstract weergegeven. Alvorens deze aan nadere analyse te onderwerpen, wil ik er eerst een voorbeeld uit de praktijk geven. Wie zich een indruk wil vormen van wat zo'n representatie *in concreto* voorstelt, luistert naar willekeurige personen uit de bevolking. Samen met mijn toenmalige collega's De Jongh en Van der Laan heb ik enkele jaren terug een aantal leden van FNV-vakbonden over migranten aan het woord gelaten en uit hun verhalen doemen de contouren van dit discours op. Deze bondsleden troffen wij indertijd aan op vergaderingen over het 'minderhedenbeleid' van de FNV-centrale. De FNV raadpleegde toen haar achterban over de beleidsnota 'Samen, beter dan apart'. Die nota handelt overigens voornamelijk over 'gastarbeiders' en hun nazaten, naar wie wordt verwezen als 'buitenlanders' (FNV 1982). In de inleiding maakt de FNV echter duidelijk dat haar pretenties verder strekken, getuige de uitspraak: "De oplossing van problemen verbonden aan de veranderingen in de Nederlandse gemeenschap tengevolge van de aanwezigheid van verschillende *etnische en culturele minderheden* vraagt om inzet van zowel Nederlanders als buitenlanders" (cursivering van mij - JR). Uit het relaas van de bondsleden en uit hun discussie met andere bondsleden construeerden wij het volgende beeld van 'buitenlanders' (De Jongh, Van der Laan en Rath, 1984). Voor de goede orde: ik streef hier geen uitputtendheid na, maar wil slechts enkele contouren schetsen. Daarbij doet het niet ter zake of deze representatie de migranten (of de inheemse meerderheid) correct en waarheidsgetrouw weergeeft. We hebben hier immers te doen met een ideologische voorstelling, niet een objectieve verslaglegging door bondsleden.

Die representatie gaat als volgt. 'Buitenlanders' hebben zich na de Tweede Wereldoorlog in groten getale in Nederland gevestigd. Zij kwamen veelal uit arme en onderontwikkelde gebieden om een graantje te kunnen meepikken van de Westerse welvaart. Ging het aanvankelijk hoofdzakelijk om mannen, tegenwoordig verblijven ook hun vrouwen en kinderen in Nederland. Op tal van maatschappelijke terreinen verkeren 'buitenlanders' in een achterstandspositie: zij zijn veelal slechter gehuisvest dan inheemse Nederlanders, zijn vaker en langer werkloos,

hebben doorgaans minder opleiding genoten en kennen bovendien nog onvoldoende Nederlands. Het één hangt met het ander samen.

'Buitenlanders' wonen tot op zekere hoogte gesegregeerd van de inheemse Nederlanders. We vinden ze geconcentreerd met name in de oudere wijken van de grotere steden, waarin volop goedkopere en - zeker vóór de stadsvernieuwing - kwalitatief minder goede woningen staan. Daar treffen we ook hun eigen infrastructuur aan van winkels, bedrijfjes en gebedshuizen. Andere buurten of stadjes worden in veel mindere mate door hen bevolkt, pogingen van de plaatselijke autoriteiten om hen te spreiden ten spijt. Dit komt mede door hun onbekendheid met de huisvestingssector en hun bijzondere woonwensen. Een niet gering deel van de 'buitenlandse' bevolking heeft geen betaalde baan en leeft van een sociale uitkering. Degenen die wel een baan hebben, verrichten hoofdzakelijk werkzaamheden waar geen of weinig scholing voor nodig is. Gezien de toenemende vraag naar geschoold personeel is hun perspectief op de arbeidsmarkt somber. De verschillende her- en bijscholingsprogramma's bieden 'buitenlanders' vooralsnog weinig soelaas. Hun gebrekkige beheersing van de Nederlandse taal en houding ten opzichte van scholing doorkruisen de programma's. Het reguliere onderwijs biedt evenmin gunstige perspectieven. 'Buitenlandse' kinderen volgen vooral de lagere typen van voortgezet onderwijs en het gebeurt nogal eens dat zij die scholen zonder diploma verlaten, soms - zoals bij meisjes - omdat de ouders daarvoor kiezen. Degenen die op school blijven, hebben de grootste moeite om tot goede prestaties te komen. Dit komt mede doordat hun cultuur op gespannen voet staat met de vigerende schoolcultuur.

Hun levenswijze en mentaliteit wijkt sterk af van de Nederlandse en dat doorkruist gestadig hun sociale participatie. Bij een belangrijk aantal 'buitenlanders' wordt het cultuurpatroon bepaald door hun godsdienst, de islam. In de manier waarop zij met elkaar omgaan is één en ander merkbaar. De verhouding tussen ouders en kinderen is veelal meer autoritair. In voorkomende gevallen worden kinderen - meestal meisjes - taken van volwassenen opgedragen, bijvoorbeeld de verzorging van kleinere kinderen of zieken, of een deel van het huishouden. Mede als gevolg van de verschillende contacten die ouders en kinderen met inheemse Nederlanders onderhouden en van de daaruit voortvloeiende verschillende mate van aanpassing aan de Nederlandse leefwijze, doen zich generatieconflicten voor. De ouders hebben vaak weinig op met de

moderne, vrije Nederlandse cultuur, koesteren hun eigen traditionele cultuur en willen dat hun kinderen die voortzetten. Die worden echter aangetrokken door de Nederlandse leefwijze en dreigen daardoor tussen wal en schip te vallen. Vrouwen nemen in het gezin een aparte, vooral ondergeschikte positie in. Mannen neigen ertoe hen af te houden van contacten met de buitenwereld - met name met andere mannen - en dientengevolge zijn bijvoorbeeld de eigen koffiehuisen en cafés overwegend door mannen bevolkt. Dat zijn dus niet de plekken waar mannen en vrouwen elkaar normaliter ontmoeten; dat gebeurt voornamelijk in familieverband. Huwelijken komen dan ook op geheel eigen wijze tot stand, niet zelden als gevolg van arrangementen. 'Buitenlanders' hebben meestal grote gezinnen, niet alleen omdat zij een groter aantal kinderen hebben, maar ook omdat zij familieleden in de tweede of derde graad tot het gezin rekenen. De familieband en ook de saamhorigheid binnen de eigen nationale groep is zeer sterk. De gastvrijheid en het onderlinge hulpbetoon lijken nauwelijks grenzen te kennen, evenals de sociale controle die 'buitenlanders' op elkaar uitoefenen. Zij regelen veel zaken via hun eigen formele en informele netwerken. Slechts weinigen zijn aangesloten bij Nederlandse belangenorganisaties als de vakbeweging. Contacten met Nederlanders en Nederlandse instellingen komen, mede door de gebrekkige kennis van het Nederlands en de talrijke culturele verschillen, *sowieso* uitermate moeizaam tot stand.

'Buitenlanders' nemen anders aan het democratische politieke proces deel dan inheemse Nederlanders. Dat houdt niet alleen verband met hun zwakkere rechtspositie als vreemdeling, maar ook met hun politieke socialisatie. Hun politieke cultuur is meer personalistisch en instrumentalistisch en niet altijd betreden zij de gebruikelijke paden om hun doel te bereiken. Bovendien doorkruist hun gebrekkige kennis van Nederlandse politieke tradities hun participatie. Via aparte instituties, zoals welzijnsinstellingen en inspraakorganen, proberen zij hun belangen te behartigen.

Al met al gaat het om een categorie mensen die marginaal participeert in de kerninstituties van de samenleving. Die situatie is voor de betrokkenen ongewenst, maar niet in het minst ook voor de samenleving als geheel: op den duur kan ze die ontwrichten. Gezien de grote sociale en culturele afstand tot de inheemse Nederlanders is het met name aan de Nederlanders om initiatieven te nemen, teneinde 'buitenlanders' in het

juiste spoor te leiden, al mag ook van de 'buitenlanders' zelf het nodige worden verwacht. De meeste FNV'ers met wie wij spraken, betonen zich voorstander van maatregelen om de positie van 'buitenlanders' te verbeteren, vooral maatregelen op het gebied van voorlichting en scholing. Als voorwaarde stellen zij daartegenover dat 'buitenlanders' zich meer dan tot dusver aan de Nederlandse levenswijze moeten aanpassen en zich moeten voegen in het Nederlandse sociale leven. Enkele vakbondsleden menen bovendien dat 'buitenlanders' zich moeten laten naturaliseren, zeker wanneer zij door middel van verkiezingen aan de Nederlandse formele politiek willen deelnemen. Niettemin staan verreweg de meeste bondsleden hun wel toe in de beslotenheid van de eigen kring hun cultuur te koesteren, althans voorzover dat niet indruist tegen grondwaarden van de Nederlandse samenleving, zoals waarden omtrent de positie van de vrouw, onderwijskansen voor kinderen of dierenbescherming. Een minderheid van de bondsleden laat het respect voor de eigen culturele identiteit van buitenlanders prevaleren en pleit voor meer eigen voorzieningen. Allen stellen zich scherp teweer tegen discriminatie en vooroordeel.

Tot zover in een notedop het beeld van 'buitenlanders' zoals dat bij FNV'ers naar voren kwam. Het zal niemand enige moeite kosten in deze representatie de 'etnische minderheden' te herkennen. Het gaat hier overigens om een collectieve voorstelling van zaken; individuen kunnen hun eigen accenten leggen. Zo benadrukt de één het lage arbeidstempo van de 'buitenlanders', terwijl de ander juist hun hoge arbeidstempo opvalt. De overeenkomst tussen beide opvattingen ligt hierin dat beiden deze kenmerken relateren aan de cultuur van migranten en dat beiden hen definiëren als anders dan inheemse Nederlanders. De uitdrukking "zo is hun cultuur" lag menig FNV'er voor in de mond. Overigens hebben we hier niet te doen met een gefixeerde voorstelling; in de loop der tijd kunnen personen andere accenten leggen. Het sociale bestaan van mensen is nu eenmaal gedurig aan verandering onderhevig. Daarom is het juister om uit te gaan van een stelsel van verwante representaties met specifieke variaties naar gelang de specifieke omstandigheden, maar met een eensluidend grondpatroon.

Minorisering

Ik weet nu dat het Nederlandse discours draait rondom noties van (non-)conformiteit. Aanstands analyseer ik stap voor stap hoe één en ander precies in zijn werk gaat. Ik doe dit aan de hand van het model van Miles. In paragraaf 3.3. zette ik uiteen hoe Miles het Britse discours ontrafelde aan de hand van een reeks van processen: racialisering, racisme, institutioneel racisme en ideologische articulatie. Omdat migranten in Nederland niet zozeer als 'ras' worden geproblematiseerd - zoals bleek in paragraaf 4.1 - kan ik deze specifieke processen niet blindelings toepassen. Ik presenteer daarom vier equivalenten.

Ten eerste, *het proces van betekenisgeving*. Welnu, in Nederland wordt vooral en in de eerste plaats betekenis gegeven aan sociaal-culturele kenmerken, inzonderheid de mate van overeenstemming met of afwijking van de geldende standaard. Het gaat daarbij bovenal om de kenmerken die men relevant vindt voor de participatie in de meer publieke instituties - zoals arbeidsmarkt, onderwijs, politiek enzovoort - en die interfereren in processen van opwaartse of neerwaartse sociale mobiliteit. In het geval van migranten wordt hun (veronderstelde) non-conformiteit vooral geassocieerd met hun herkomst. Dit proces duid ik aan met de term *etnische minorisering*, afgekort *minorisering*. Inherent aan de betekenisgeving van sociaal-culturele kenmerken is de definitie en constructie van specifieke sociale collectiviteiten; in dit geval zijn dat *etnische minderheden*. Inherent aan de constructie van 'minderheden' is de constructie van een 'meerderheid' aan de hand van dezelfde criteria. Let wel: deze verdeling van de bevolking in 'etnische minderheden' en een 'etnische meerderheid' is geen natuurlijke verdeling, maar een ideologische constructie van de sociale werkelijkheid. Die verdeling is tot stand gekomen louter als gevolg van de *selectie* van bepaalde sociale en culturele kenmerken als zijnde significant. Als zodanig weerspiegelt die selectie een bepaalde norm waaraan alle leden van de Nederlandse imaginaire gemeenschap dienen te voldoen. Zo bezien is ze een essentieel onderdeel van de constructie van die imaginaire gemeenschap.

Voor de goede orde: minorisering hoeft niet per se betrekking te hebben op migranten. Ook inheemse Nederlanders kunnen als gevolg van minorisering tot bijzondere categorieën worden gedefinieerd, in welk geval de specifieke term '*etnische minorisering*' minder voor de hand ligt. Er is sprake van minorisering in alle gevallen waarin de sociale verhoudingen tussen mensen worden gestructureerd door betekenis te

geven aan sociaal-culturele non-conformiteit, en daarom heeft minorisering ook betrekking op de beslissingen, structuren en instituties die voortkomen uit (de toepassing van) dit ideologische proces. Overigens geeft minorisering zelf geen uitsluitel over de praktische consequenties. Het proces duidt immers slechts de centrale componenten van het discours aan en is daarom *au fond* neutraal. Minorisering gaat vóór praktijken van in- en uitsluiting, en moet derhalve daarvan analytisch worden gescheiden.

Ten tweede, *het evaluatieve proces*, logisch volgend op het beschrijvende proces van minorisering. Aan de 'minderheden' of de 'meerderheid' worden aanvullende waarderende kenmerken verbonden en/of zij worden gepresenteerd als veroorzaker van positieve of negatieve consequenties. Voorbeelden hiervan zijn te vinden in uitspraken over de verrijking van de samenleving, de teloorgang van de buurt of de achteruitgang van de kwaliteit van het onderwijs als gevolg van de aanwezigheid van 'etnische minderheden'. Die positieve of negatieve waardering hoeft niet de vorm aan te nemen van een samenhangende visie; ze kan evengoed bestaan uit losse beelden, gedachtensprongetjes en incidentele associaties. Dat verschilt per geval. Die positieve of negatieve waardering helpt mensen greep te krijgen op de alledaagse sociale werkelijkheid en stelt hen in staat een bepaalde verdeling van sociale goederen en diensten of klasseposities te legitimeren. Waardering houdt de constructie van een hiërarchie in, en dat helpt mensen weer bij het vinden van oplossingen voor bepaalde (verdelings)problemen. In dit opzicht is het evaluatieve proces "praktisch adequaat", zoals Miles het zou uitdrukken. Men bedenke trouwens dat de negatieve waardering van kenmerken van 'etnische minderheden' positieve waardering van kenmerken van de 'meerderheid' impliceert, en andersom. Dus wanneer de ene categorie wordt uitgesloten van bepaalde sociale goederen en diensten op grond van de negatieve waardering van bepaalde kenmerken, heeft de andere categorie automatisch toegang. Overigens moet ook het ideologische proces van evaluatie analytisch worden gescheiden van die praktijk. Het kan namelijk voorkomen dat 'etnische minderheden' worden uitgesloten van bepaalde sociale goederen of diensten, zonder dat dit een gevolg is van de negatieve waardering van hun non-conformiteit.

Zo kan de lage organisatiegraad van migranten bij de vakbeweging

een gevolg zijn van de weerzin van inheemse bondsleden om mensen te werven van wie zij veronderstellen dat ze geen vakbondstraditie hebben en moeilijk te bewegen zijn tot deelname aan een Nederlandse arbeidersorganisatie. In dit geval geven zij allereerst betekenis aan (al dan niet vermeende) tradities van sociale organisatie, en vervolgens waarderen zij de tradities van 'etnische minderheden' negatief. De aanwezigheid van 'minderheden' in de bedrijven bemoeilijkt huns inziens het bondswerk en leidt de aandacht af van belangrijke zaken zoals de strijd voor betere arbeidsvoorwaarden voor de leden. Als deze redenering klopt, hebben we hier een aardig voorbeeld van uitsluiting als gevolg van de negatieve waardering van non-conformiteit. Echter, de lage organisatiegraad kan evengoed het gevolg zijn van het feit dat maar weinig migranten in een bepaalde bedrijfstak werkzaam zijn. De oplossing voor dit theoretische vraagstuk is eenvoudig: de verbanden moeten per empirisch geval worden aangetoond. (Tussen haakjes: in dit voorbeeld is de eerste redenering de meest juiste; zie De Jongh, Van der Laan en Rath 1984: 119-139).

Het evaluatieve proces kent twee hoofdvarianten. Aan deze varianten liggen verschillende concepties van de Nederlandse imaginaire gemeenschap ten grondslag. Ik beschouw ze als ideaaltypische tegenpolen. Aan de ene kant staan degenen die de meervoudige non-conformiteit van 'etnische minderheden' afwijzen, omdat die hun sociale integratie in de weg zou staan. Aan de andere kant staan degenen die een positievere houding aannemen. In hun oordeel vormt dat cultuurpatroon een sociaal integratiekader dat de mogelijkheid biedt tot collectieve inpassing in de Nederlandse samenleving, net als dat voorheen bij godsdienstige blokken het geval zou zijn geweest. De praktische consequenties voor het proces van verdeling van sociale goederen en diensten lopen logischerwijs uiteen.¹⁴³ Aanhangers van het eerste, *assimilationistische gezichtspunt* verklaren de uitsluiting van 'etnische minderheden' door te wijzen op hun non-conformiteit. Zolang hun non-conformiteit voortduurt en zij zich niet aanpassen - althans op de meer

143 De twee hier genoemde processen vertonen op het oog verwantschap met de processen die in de literatuur bekend staan als 'eticisme' (zie Mullard, Nimako en Willemsen 1988) respectievelijk 'etnisering' (zie bijvoorbeeld Vermeulen 1984; Koot en Rath 1987). Echter, etnisering wordt algemeen omschreven als een gedrag, en niet als een ideologisch verschijnsel, waar het hier juist om te doen is. En etnicisme, althans in de definitie van Mullard en anderen (Ibid.: ii), ligt in het verlengde van racisme.

publieke terreinen - belemmeren 'etnische minderheden' hun eigen opwaartse sociale mobiliteit. In deze visie is het legitiem om pressie uit te oefenen op 'etnische minderheden' om hen te doen conformeren aan de 'gestandaardiseerde' levenswijze. Hierbij worden binnen het publieke domein bij uitzondering vormen van pluralisme toegestaan als instrument om het stadium van assimilatie te bereiken. De nadruk op opwaartse sociale mobiliteit en dus ook de associatie met achterstand wijst op een buitengewoon belangrijk aspect: in de praktijk waardeert men doorgaans alleen de non-conformiteit van leden van de lagere klassen negatief. Ik kom hier straks op terug. Aanhangers van het tweede, *pluralistische gezichtspunt* verklaren de uitsluiting van 'etnische minderheden' door te wijzen op het gebrek aan ruimte dat zij krijgen voor de ontplooiing van hun sociaal-culturele non-conformiteit. Zij moedigen 'etnische minderheden' aan die verder te ontplooien, wat de oprichting van nieuwe, voorheen in Nederland nog onbekende instituties tot gevolg heeft.

In de praktijk vinden de verschillende processen simultaan plaats; nu eens lopen ze parallel, dan weer zijn ze met elkaar in strijd. Soms bestaat die tegenstrijdigheid binnen één en dezelfde persoon of instantie. Hoe inconsistent dit ook moge zijn, op één wezenlijk onderdeel is er sprake van consistentie, namelijk in het proces van minorisering. Assimilationisten en pluralisten veronderstellen op dezelfde gronden dat de samenleving bestaat uit een 'meerderheid' en 'etnische minderheden'. De praktische implicatie hiervan is dat een volledige inpassing van 'etnische minderheden' in de samenleving per definitie is uitgesloten, zolang er sprake is van minorisering.

Ten derde, *het proces van impliciete betekenisgeving*. Dit proces verwijst naar die situaties waarin niet expliciet wordt verwezen naar de non-conformiteit van 'minderheden' of de conformiteit van de 'meerderheid', maar waar een geminoriseerde voorstelling van de sociale verhoudingen impliciet nog wel aanwezig is. Analoog aan de terminologie van Miles spreek ik hier van *institutionele minorisering*. Slechts aan de hand van de ontwikkeling van het expliciete discours is te bepalen of hiervan sprake is. Laat ik ter verduidelijking een voorbeeld geven: Smit en Noort (1986) beschrijven de effecten van het stadsvernieuwingsproces op de bevolkingsstructuur van de Rotterdamse wijk Crooswijk. De bewoners hebben inspraak bij het vaststellen van de woningdifferentiatie van de

nieuwbouw en bij het vaststellen van de toewijzingsregels. Nergens is officieel besloten dat 'etnische minderheden' minder toegang krijgen tot nieuwbouwwoningen, maar in de praktijk is dit wel het geval. Eén en ander blijkt het gevolg van de beslissing om vooral kleine en middelgrote woningen te bouwen. 'Etnische minderheden', die relatief veel grote gezinnen hebben, huren zulke woningen niet. Volgens Smit en Noort (Ibid.: 172) heeft dit onder andere te maken met de kosten: grote nieuwbouwwoningen zijn relatief duur. Als deze verklaring klopt, is er geen sprake van institutionele minorisering, tenzij men ervan uitgaat (wat bij Smit en Noort niet het geval is) dat bij het vaststellen van de financiële normen rekening zou moeten worden gehouden met de samenstelling van de bevolking. Maar volgens Smit en Noort heeft de uitsluiting van 'minderheden' ook nog met iets anders te maken: de discussie over spreiding van "buitenlanders". Verschillende Crooswijkers waren van oordeel dat hun wijk teveel 'buitenlanders' telde en dat de harmonie daardoor was verstoord. Eén manier om daar iets aan te doen was het manipuleren van de woningdifferentiatie in de nieuwbouw. Dit is wel degelijk een door minorisering gestructureerde handeling (zie ook Vaes 1990).

Ten vierde, *het proces van ideologische articulatie*. Minorisering is geen op zichzelf staande ideologie, maar is verweven met andere en maakt als zodanig deel uit van een continuüm van ideologieën. Ze valt samen met of interfereert in andere ideologieën die een vergelijkbare inhoud of kennisobject hebben. Alle hebben een aandeel in de ideologische constructie van de sociale werkelijkheid. Terwille van de analytische zuiverheid moeten ze scherp worden onderscheiden. Laat ik enkele van zulke verwante ideologieën aanstippen.

(a) *Racialisering*. Zoals ik hiervoor beschreef, heeft racialisering betrekking op fenotypische kenmerken en kan zij racisme tot gevolg hebben. Het discours in Nederland lijkt - gezien de gebruikte taal - nu en dan een geracialiseerd karakter te hebben, maar niet zelden gaat het 'gewoon' over 'etnische minderheden' en is er 'gewoon' sprake van minorisering (zie paragraaf 4.1). In een aantal gevallen, echter, draait het discours wel degelijk om 'rassen' en 'rasenverhoudingen'. Met name bij categorieën die afkomstig zijn uit sterk geracialiseerde sociale formaties, niet in de laatste plaats uit door Europeanen gekoloniseerde gebieden. De historische continuïteit van een ideologische voorstelling van de

mensheid verdeeld in 'rassen' blijkt in deze gevallen tamelijk hardnekkig, wat illustreert hoe diep ze in de gedachten van mensen heeft ingegrepen.

(b) *Nationalisering*. Nationalisering veronderstelt een natuurlijke verdeling van de mensheid in naties, elk met een eigen cultureel erfgoed en rechthebbend op een afgegrensd geografisch gebied voor de vestiging van een autonome staat. Het concept van de 'etnische meerderheid' lijkt die van de 'Nederlandse natie' aardig te benaderen, maar is daar toch niet mee gelijk te stellen. Niet alle 'minderheden' komen van buiten de Nederlandse natie, terwijl niet alle migranten worden gerekend tot de 'etnische minderheden'.¹⁴⁴ Desalniettemin ligt nationalisering ideologisch zeer dicht bij minorisering en is het niet vreemd dat ze soms in elkaar overgaan. Neem het discours van de Centrumpartij '86 en aanverwante organisaties. Dat gaat over nauwelijks iets anders dan over de non-conformiteit van 'etnische minderheden' en over hun onrechtmatige toegang tot sociale goederen en diensten. Het is verweven met nationalistische symboliek, variërend van de 'Hollandse' windmolens tot het appèl op 'geuzenstrijd' tegen vreemde overheersing.

(c) *Het geven van betekenis aan sekse-verschillen* ('genderisation'). Dit proces is verwant aan racialisering, aangezien in beide gevallen betekenis wordt gegeven aan somatische of fenotypische kenmerken. In dit geval worden mannen en vrouwen voorgesteld als categorieën die in de samenleving een eigen positie innemen c.q. horen in te nemen. Zo komt het voor dat mensen ervan uitgaan dat vrouwen en mannen een verschillende rol spelen in het productieproces. Deze ideologische voorstelling heeft consequenties voor hun positie in andere maatschappelijke sectoren, het onderwijs, het sociale verkeer, of voor zoiets elementairs als hun toelating tot de Nederlandse samenleving of hun rechtspositie daarin. Lutz en Moors (1989) geven een interessant voorbeeld van hoe een dergelijke ideologische voorstelling zich vermengt met die van 'etnische minderheden'.¹⁴⁵

(d) *Het geven van betekenis aan religie*. Gezien de rol die religie in de geschiedenis heeft gespeeld is het voorstelbaar dat dit proces een rol

144 Het komt vaak voor dat men nationaliteit gebruikt als aanduiding van de 'eticiteit' van een bepaalde categorie. Te Molder (1986) maakt daar ernstige bezwaren tegen. Hij vraagt zich af hoeveel Koerden zich werkelijk als lid van een Turkse etnische groep zullen beschouwen.

145 Zij baseren zich op het gezichtspunt van Said over *orientalisme*. Zie ook de reactie van Brouwer en Priester (1989).

speelt in de ideologische plaatsbepaling van migranten. De processen van betekenisgeving aan religie en minorisering doorkruisen elkaar geregeld, bijvoorbeeld in discussies over de vraag of islamitische organisaties op dezelfde wijze benaderd zouden moeten worden als andere, seculiere organisaties van 'etnische minderheden'. Haleber (1989) beklagt zich erover dat te weinig rekening gehouden wordt met religie als onderdeel van de identiteit van islamitische migranten, terwijl een christen-democraat als Klop (1982) nadrukkelijk pleit voor een benadering van nieuwkomers als leden van religieuze groeperingen; daar zouden Nederlanders immers meer vertrouwd mee zijn dan met 'etnische minderheden'. Strijp (1990: 26) plaatst echter kanttekeningen bij de zijns inziens al te lichtvaardige neiging om migranten voor te stellen als representanten van een bepaalde religie. Hun debat gaat in feite over de (politieke) vraag waar het primaat ligt: bij minorisering of - in dit specifieke geval - bij *islamisering*.

Klassenverhoudingen

Deze vier ideologische processen vormen samen het 'minderhedendiscours'. De specifieke effecten van dit discours hangen samen met de politieke en economische verhoudingen van het moment, dus met de historische ontwikkeling van het kapitalisme en met de klassenverhoudingen die vigeren binnen de grenzen van de natie-staat. Zoals ik in paragraaf 3.3 al uiteen zette, speelt het ideologische proces van betekenisgeving en de daaraan onlosmakelijk verbonden constructie van - in hiërarchische verhoudingen tot elkaar staande - categorieën van de bevolking een vooraanstaande rol bij de verdeling van sociale goederen en diensten en klasseposities. De samenhang van ideologie en klassenverhoudingen komt onder andere aan het licht in het proces van minorisering zelf. Het problematiseren van non-conformiteit gebeurt voorzover en indien ze is gelokaliseerd bij de laagste sociale klasse. Leden van die laagste klasse worden algemeen beschouwd als mensen met predisposities voor zulk ongewenst gedrag. Daarom springt met name de non-conformiteit in het oog van die migranten die behoren tot de laagste 'volksklassen'. Het zijn *zij* die tot 'etnische minderheden' worden gerekend. 'Etnische minderheden' zijn dus niet de som van separate culturele en klassefactoren, zoals Van Amersfoort (1974) en Penninx (1988a) ons voorhouden, maar bestaan bij de gratie van de synthese

daarvan: in het proces van minorisering treedt hun culturele non-conformiteit naar voren via hun klassepositie.

Overigens mag hieruit niet worden geconcludeerd dat minorisering zuiver en alleen voortkomt uit de kapitalistische produktiewijze. Een dergelijk economisch reductionisme snijdt geen hout. Wel is het zo dat de beschikbaarheid van klasseposities afhankelijk is van de ontwikkeling van de economie. De verdeling van de bevolking over die posities geschiedt volgens de op dat moment geldende politieke en ideologische principes. Die principes worden op hun beurt echter weer beïnvloed, maar niet gedetermineerd, door de ontwikkeling van de economie, en veranderen steeds. De specifieke vorm die minorisering thans aanneemt, is dus ten dele een voortzetting van oudere representaties en ten dele een reflectie van ontwikkelingen in de huidige (post)kapitalistische samenleving.

Wat dit betreft is het significant dat zowel Bagley als Zahn wijzen op de historische continuïteit van de Nederlandse sociale verhoudingen. Beiden zien in de geschiedenis van Nederland als multireligieuze en koloniale mogendheid de wortels van de huidige gang van zaken. Beiden valt bovendien op hoezeer Nederlanders gepreoccupeerd zijn met de handhaving van de precaire stabiliteit van hun sociale systeem en de reproductie van hun imaginaire gemeenschap. Daartoe tolereren zij een zekere mate van pluriformiteit, mits een ieder zich wel conformeert aan algemeen geldende, maar vooral door de burgerlijke klasse voorgeschreven spelregels. Uit de studies van Bagley en Zahn komt scherp naar voren hoezeer de geschiedenis van de Nederlandse natie staat is doorspekt van pogingen om de verschillende vormen van non-conformiteit te reguleren.

Wie zijn 'etnische minderheden'?

Dan nu de vraag wie met de term 'etnische minderheden' wordt aangeduid. Volgens de theorie hangt het antwoord op die vraag simpelweg af van de manier waarop het proces van minorisering zich voltrekt. Maar de praktijk is ingewikkelder. Zo wordt de definitie op de ene groepering méér van toepassing geacht dan op de andere, onder andere doordat de aard en de mate van non-conformiteit wisselt en de klassepositie van de betrokkenen varieert. De praktijk is nog ingewikkelder vanwege de politieke implicaties van minorisering: dit proces speelt een rol in de verdeling van sociale goederen en diensten. Om die reden wil de één beslist níét te boek staan als lid van een 'etnische minderheidsgroep', terwijl de ander juist publieke erkenning als 'etnische minderheid' eist. Nu eens wordt de definitie van 'etnische minderheden' opgerekt, dan weer wordt ze ingekrompen, soms met het oog op de manipulatie van het gebruik van voorzieningen voor 'etnische minderheden'. Sommige individuen of instellingen hebben hierbij meer invloed dan anderen. Met name het standpunt van de overheid weegt zwaar, niet in de laatste plaats vanwege de verregaande politieke en economische consequenties, bijvoorbeeld in de vorm van subsidiëring of regelgeving, of in de toelating van bepaalde categorieën tot de natie-staat. In de praktijk is het inderdaad de overheid die tot op grote hoogte bepaalt wie wel en niet als 'etnische minderheden' worden beschouwd. Zoals ik in paragraaf 5.3 en 5.4 zal aantonen, vond de selectie van bepaalde categorieën daar al in een vroegtijdig stadium van de immigratie plaats, dat wil zeggen lang voordat het Minderhedenbeleid werd geconcipieerd. Het Minderhedenbeleid markeert wat dat betreft slechts een fase in het proces van minorisering. Volgens de *Minderhedennota* (1983: 11) gaat het om "Molukkers, ingezetenen van Surinaamse en Antilliaanse herkomst, buitenlandse werknemers en hun gezinsleden afkomstig uit de wervingslanden, zigeuners en vluchtelingen", terwijl ook "woonwagenbewoners" worden gerekend "tot de doelgroepen van het minderhedenbeleid". Het gros van de wetenschapsbeoefenaren volgt deze (overheids)definitie in grote lijnen. De overzichtsbundel *Etnische minderheden in Nederland* illustreert aardig hoezeer onderzoekers afstand nemen van wetenschappelijke definities en zij alledaagse representaties in hun werk betrekken (Entzinger en Stijnen 1990). In het eerste hoofdstuk over 'migratie naar Nederland' stelt Cornelis zelfs met zoveel woorden dat "de term etnische minderheden refereert aan de doelgroepen van het

minderhedenbeleid" (Ibid.: 27; zie ook Van Praag 1986: 4). In de dagelijkse praktijk doen zich overigens wel allerlei nuanceringen voor. Zo gelden Pakistani binnen het gemeentelijk beleid van Amsterdam als "officiële minderheidsgroep", een categorie waarnaar ook aparte studie wordt verricht (Bano en Hooft 1988). En in Rotterdam gelden Kaapverdianen als 'etnische minderheid'. De rijksoverheid rekent de Chinezen niet echt als 'etnische minderheden', ofschoon zij wel kunnen profiteren van een groot aantal voorzieningen uit het Minderhedenbeleid. Dat sommige onderzoekers Chinezen niettemin als 'etnische minderheden' beschrijven, heeft onder andere te maken met hun pogingen om de overheid tot grotere bemoeienis met deze categorie aan te sporen (bijvoorbeeld Benton en Vermeulen 1987: 14-19).

Hierboven schreef ik dat de FNV zich in de nota *Samen beter dan apart* (1982) concentreerde op de mediterrane 'buitenlanders', een keuze die wellicht het gevolg was van het feit dat die categorieën als arbeiders naar Nederland kwamen en daardoor het terrein van de vakbeweging betraden. Gedurende de ledenraadpleging over de 'minderhedennota' van de FNV refereerden de meeste bondsleden ook aan mediterrane 'buitenlanders'. Hun gedachten waren bovenal bij Turken of Marokkanen, en op zichzelf is dat interessant. Italianen of Spanjaarden ervoeren zij amper (meer) als 'buitenlanders'. Desgevraagd noemden zij verschillende verklaringen: Italianen en Spanjaarden zijn afkomstig van de 'Europese' zijde van de Middellandse Zee, hebben een betere rechtspositie en participeren meer in het arbeidsproces, beheersen de Nederlandse taal beter en zijn überhaupt beter ontwikkeld, onderhouden meer en intensievere contacten met Nederlanders en hebben een mentaliteit die dichter bij die van hen staat, zijn christenen, kortom, zij hebben zich beter aangepast en gedragen zich meer conform de Nederlanders (De Jongh et al. 1984: 145-148).¹⁴⁶ Het blijkt dus dat 'aangepaste' migranten minder als 'buitenlander' worden ervaren dan 'onaangepaste', ongeacht hun nationaliteit.¹⁴⁷ Of 'aangepaste' Turken of Marokkanen op termijn en na

146 In het ambtelijke en wetenschappelijke discours tref ik regelmatig de categorie van *Zuideuropeanen* aan, zulks ter onderscheid van Marokkanen en Turken. Aan deze categorisering ligt vermoedelijk dezelfde gedachte ten grondslag, namelijk dat de non-conformiteiten bij de eersten minder groot zijn.

147 Het lijkt erop dat men een glijdende schaal hanteert om te bepalen in welke categorie iemand valt. Dat zou betekenen dat begrippen als 'buitenlander' of 'etnische

sociale stijging automatisch worden gevrijwaard voor categorisering en etikettering als 'etnische minderheden' valt te bezien. Daarvoor is de desbetreffende ideologische voorstelling te zeer ingesleten en spelen andere, doorkruisende factoren een rol.

Dat ook de overheid een belangrijke bijdrage kan leveren aan zo'n ideologische voorstelling blijkt uit de Rotterdamse nota *Minderhedenbeleid in een gewijzigde situatie*. De Gemeente Rotterdam (1985: 5) presenteert daarin een indeling - als hebben we te doen met een indeling van de 'rassen' der mensheid - van migranten: "meest geïntegreerd", "iets minder geïntegreerd", "nog minder geïntegreerd" en "grootste achterstand". Tot de meest geïntegreerde rekt de gemeente Grieken en Italianen die reeds lang in Nederland verblijven en "bijna allemaal [zijn] getrouwd met een Nederlandse vrouw"; tot de 'minst geïntegreerden' de Marokkanen. Het is opmerkelijk dat de gemeente 'integratie' min of meer tegenover 'achterstand' plaatst.

Bij 'etnische minderheden' denkt men in Nederland zelden aan Amerikanen, Belgen of Japanners, ofschoon hun conformering aan de Nederlandse levenswijze op zijn minst in twijfel kan worden getrokken. Sluiter en Vuijsje (1985) schetsen de "splendid isolation" van de Japanners in en rond Amsterdam. De gefortuneerde zakenlieden en hun families blijken krachtig vast te houden aan hun eigen levensstijl en bemoeien zich zo min mogelijk met Nederlanders. Baker (1983) beschrijft de positie van Amerikanen in Nederland. Meer dan de helft van de Amerikanen met wie zij sprak, zijn volgens haar sociaal-cultureel "ingekapseld": ze spreken geen Nederlands en doen weinig moeite de taal te leren; hebben nauwelijks Nederlandse vrienden en kennissen; nemen voornamelijk deel aan de activiteiten van eigen clubs, verenigingen en organisaties; en sturen hun kinderen naar eigen scholen. Toch wordt deze opmerkelijke non-conformiteit door de omringende samenleving niet geïnterviewd. Een minderheid van de geïnterviewden zegt wel 'anti-Amerikanisme' te hebben ervaren, maar dergelijke voorvallen bleven meestal beperkt tot discussies over de buitenlandse politiek van de Verenigde Staten. Verreweg de meeste Amerikanen voelen zich uitermate welkom. Baker spreekt over "witte-boordenmigranten" en het lijkt geen twijfel dat in hun status de verklaring ligt voor het gunstige onthaal dat

minderheid' geen nominale begrippen zijn, maar ordinale.

hun ten deel valt (Ibid.: 7). De Amerikanen en Japanners in Nederland maken niet zoals Turken of Marokkanen overwegend deel uit van de arbeidersklasse en zijn niet in meerderheid werkloos; integendeel, de meesten verkeren in goeden doen en behoren tot de hogere klassen. Klaarblijkelijk maakt die omstandigheid het voor de omringende samenleving aanzienlijk gemakkelijker hun non-conformiteit te verteren. Trouwens, hoevelen vinden het niet prachtig om zich in het Engels met Amerikanen te kunnen verstaan of zijn gefascineerd door de Japanse cultuur? Een hiervan nauwelijks te scheiden verklaring is dat de overheid achterwege heeft gelaten om Amerikanen of Japanners te problematiseren.

De ervaringen van woonwagenbewoners verschillen hiermee hemelsbreed. Inheems als zij vaak zijn, krijgen zij toch het etiket 'etnische minderheid' opgeplakt. Hun niet-sedentaire of semi-sedentaire levenswijze wordt alom als 'vreemd' beschouwd. Die 'afwijking', geassocieerd met hun sociaal-economische marginaliteit, beheerst het beeld dat men van woonwagenbewoners heeft. De overheid heeft aan deze ideologische voorstelling een niet onaanzienlijke bijdrage geleverd, hetgeen hun non-conformiteit heeft bestendigd en zelfs versterkt (Lucassen 1990; Penninx 1988b).

De term 'etnische minderheid'

De term 'etnische minderheden' is de laatste tien jaar ingeburgerd geraakt, niet in de laatste plaats doordat de overheid hem adopteerde. Deze populariteit betekent nog niet dat degenen die de term gebruiken, er precies hetzelfde mee uitdrukken. Mensen kunnen namelijk een verschillende voorstelling hebben van de kenmerken die aan de vorming van 'etnische minderheden' ten grondslag liggen en kunnen die kenmerken anders waarderen. Ik ga evenwel ervan uit dat ondanks die nuance het grondpatroon in grote lijnen overeenstemt. De populariteit van de term 'etnische minderheden' betekent evenmin dat mensen nooit andere termen bezigen, verre van dat. De vraag is natuurlijk of zo'n andere term dezelfde betekenis en/of gevoelswaarde heeft. Het feit dat mensen soms strijd voeren over deze of gene term leert mij dat zoiets niet vanzelfsprekend is. Een term als deze vormt de neerslag van een ideologische voorstelling die op haar beurt interfereert bij processen van

verdeling. Zo'n term is dus meer dan zomaar een naam. Daarom vind ik het kortzichtig om discussies over termen als flauwe woordenspelletjes af te doen. Velen volgen strikt de definities van de overheid. Maar zij vertoeven daardoor in haar vaarwater met het risico dat hun koers door de heersende stroming wordt beïnvloed. Anderen geven juist om die reden de voorkeur aan een alternatieve definitie. Dit gezegd hebbend, sluit ik niet uit dat er soms gegoocheld wordt met termen die uiteindelijk op hetzelfde neerkomen. Laat ik eens wat voorbeelden van één en ander noemen. Ik verwees hierboven naar het advies van de Emancipatieraad over de positie van migrantenvrouwen op de arbeidsmarkt (1988). De raad hanteert onder andere de term '*zwarte en migrantenvrouwen*', terwijl hij net zo goed 'vrouwen uit etnische minderheidsgroepen' had kunnen schrijven (elders in het advies doet de raad dat ook). Er is inhoudelijk namelijk geen enkele reden een andere term te bezigen, de raad bevindt zich blijkens de inhoud van het advies immers toch in het kielzog van de overheid. Dat de Emancipatieraad toch ook alternatieve termen aanwendt, geeft zijn ideologische representatie van migrantenvrouwen en zijn eigen politieke standpunt net een ander, wat robuuster accent. Anderen sluiten graag aan bij het discours van de burgerrechtenbeweging uit de Verenigde Staten en spreken over '*zwarten*'. Voorzover racialisering kan worden uitgesloten (zie paragraaf 4.1), roept deze term associaties op van machtsverschillen en politieke strijd. Elders is de term '*culturele minderheden*' of '*etnisch-culturele minderheden*' populair. De verschillen met de term 'etnische minderheden' zijn slechts voor fijnproevers waarneembaar en raken de kern van het proces van minorisering niet. Een term die non-conformiteit uitdrukt en tegelijk een notie van gelijkwaardigheid introduceert, is die van '*etnische groepen*'. De voorstanders van deze term beschouwen veelal ook de inheemse Nederlanders als 'etnische groep'. De ideologische lading van deze term komt onder andere tot uitdrukking wanneer hij toch wordt toegepast op categorieën die moeilijk als 'etnische groep' op te vatten zijn. De termen '*medelanders*' of '*nieuwe Nederlanders*' verwijzen in principe naar dezelfde categorieën, maar drukken meer ongelijkheid uit. Het zijn termen die voornamelijk zeggingskracht hebben voor leden van de inheemse 'meerderheid': het is vanuit hun standpunt dat er nieuwe Nederlanders zijn bijgekomen. Ze dragen ook de geur van bevoogding, maar dat kan een persoonlijke indruk zijn. Termen met een sterk accent op non-conformiteit en ongelijkwaardigheid zijn '*anderstaligen*' of '*andersgelovigen*'.

En tenslotte noem ik het termenpaar '*allochtonen-autochtonen*'. De WRR (1989: 61-62) propageert het gebruik van deze termen, die vooral betrekking hebben op het behoren tot de imaginaire gemeenschap der Nederlanders. Degenen die nog niet volledig daartoe behoren, alsmede hun kinderen en kindskinderen, gelden als '*allochtonen*'. Overigens hanteert de WRR in de Engelse vertaling van zijn rapport de term '*immigrant*', een term die hij in het Nederlandse gebruik juist afwijst.

Tot besluit

Het problematiseren van migranten - voorzover behorend tot de lagere sociale klassen - op grond van hun non-conformiteit is historisch specifiek. In meer abstracte zin is de ideologische voorstelling al eerder toegepast op andere categorieën van de bevolking. Ik zal dat aantonen in hoofdstuk 5, waarin ik in ga op de historische ontwikkeling van minorisering. Ik zal laten zien hoe het komt dat in een bepaald tijdsgewricht zoveel mensen globaal dezelfde voorstelling van migranten hadden en aan hetzelfde type oplossingen dachten. Ik stel daarbij de rol van de overheid, de politici, het 'maatschappelijk middenveld', de wetenschap en de migranten zelf aan de orde.

5 DE HISTORISCHE ONTWIKKELING VAN (ETNISCHE) MINORISERING

Het proces van minorisering is een kenmerk van de Nederlandse sociale geschiedenis. Niet dat zich in alle tijdvakken identieke processen voordoen, integendeel, minorisering wisselt van gedaante al naargelang de politieke, ideologische en economische omstandigheden en de categorieën waarop ze betrekking heeft. Steeds echter, en daar gaat het om, is de grondvorm aanwezig. Wanneer migranten in de jaren vijftig en daarna zich in Nederland vestigen, beschikken de overheid en het particuliere initiatief reeds over een conceptie en een arsenaal van instrumenten om de nieuwe situatie het hoofd te bieden.

Daarvoor, in het interbellum, schrok men niet terug om, als het zo uitkwam, korte metten te maken met migranten die zich niet schikten in de heersende levenswijze. Zo laat Wubben (1986) zien hoe Chinese zeelieden in het vooroorlogse Amsterdam en Rotterdam werden geproblematiseerd onder andere vanwege hun ongrijpbare gedrag: Chinezen deden maar wat, ze gokten, schoven opium, waren moeilijk te controleren en waren in toenemende mate werkloos en armlastig. De ideologische voorstelling van Chinezen draaide overigens niet alleen om sociaal-culturele kenmerken, maar ook om 'fenotypische' kenmerken. Er was in dit specifieke geval dus ook sprake van racialisering. Het "Chineezeprobleem" werd opgelost door degenen die een "belangrijke sociale last" vormden en "economisch volkomen overbodig" waren, het land uit te zetten. Op dit punt spoorde het overheidsbeleid met de adviezen van 'minderhedenonderzoeker' avant la lettre Van Heek (1936 en 1937).

Brassé en Van Schelven (1980: 209) wijzen op een vergelijkbare praktijk in de Limburgse mijnen. Zij beschrijven hoe de Nederlandse regering na de Beurskrach er bij de mijnbedrijven op aandrong eerst de buitenlanders te ontslaan. De buitenlanders vlogen er inderdaad *en masse* uit, met uitzondering van degenen wier plaats niet door Limburgers konden worden ingenomen en - hier gaat het om - degenen die zich gemakkelijk aanpasten en navenant werden geaccepteerd.

Een extreem verslag geeft Lucassen (1990). Hij toont aan hoe bepaalde categorieën migranten als 'zigeuners' werden geproblematiseerd louter en alleen vanwege hun ongewone, onburgerlijke leefwijze.

De studies van Wubben, Brassé en Van Schelven en Lucassen illustreren hoezeer al vóór de Tweede Wereldoorlog in Nederland non-conformiteit werd geproblematiseerd en hoezeer dit ideologische proces al naargelang het economische gesternte richtsnoer werd van politiek handelen. De aldus ontstane categorieën golden niet als leden van de Nederlandse imaginaire gemeenschap en werden bijgevolg uitgesloten van bepaalde sociale posities of zelfs van verblijf op Nederlands grondgebied.

Hier ben ik met name geïnteresseerd in de ontwikkeling van minorisering na de Tweede Wereldoorlog. In dit hoofdstuk bespreek ik enkele cruciale momenten uit die ontwikkeling, en wel momenten van keuze omtrent de ideologische plaatsbepaling van migranten. In omgekeerde volgorde ga ik in op de concipiëring van het Minderhedenbeleid aan het einde van de jaren zeventig; de organisatie van de sociale assistentie aan 'gastarbeiders' vanaf het begin van de jaren zestig en in een enkel geval zelfs iets daarvoor; en de opvang van Indische Nederlanders in de jaren vijftig.

Op zoek naar de wortels van de minorisering van dit ogenblik leidt mijn tocht ook onontkoombaar naar de pauperbuurten van de jaren vóór de oorlog. Daar werd toen een tomeloze strijd gevoerd tegen de 'onmaatschappelijkheid'. Op zichzelf heeft die strijd weinig van doen met de situatie van migranten, zo lijkt het althans en zeer waarschijnlijk ten onrechte. Raadpleging van de bronnen doet mij versted staan van de parallellen en zelfs van de continuïteit. Vanaf de jaren vijftig gaan de strijders tegen de 'onmaatschappelijkheid' zich gaandeweg meer bemoeien met het 'probleem' van de 'integratie' van nieuwkomers. Om aan te tonen dat minorisering niet uitsluitend betrekking heeft op migranten, maar een ideologische component is van een *algemeen* verdelingsproces, stip ik hier ook de wederwaardigheden aan van inheemse 'onmaatschappelijken'. Het is niet mijn bedoeling een uitputtende analyse te geven. Ik volsta met het aanduiden van enkele kenmerkende aspecten die de historische continuïteit van minorisering onderstrepen.

5.1 DE STRIJD TEGEN 'ONMAATSCHAPPELIJKHEID'

De periode tot de oorlog

De bestrijding van 'onmaatschappelijkheid' vindt weliswaar haar hoogtepunt in de jaren vijftig, maar voor een goed begrip moet ik verder in de geschiedenis terug, naar de tweede helft van de negentiende eeuw. Als gevolg van de eindelijk op gang komende industrialisatie ontstaat in Nederland een klasse van fabrieksproletariërs. Uit morele weerzin tegen de mensonwaardige omstandigheden waarin deze arbeiders verkeren, en ook uit vrees voor revolten van de arme massa's gaan verlichte liberalen uit de gegoede burgerij hun krachten mobiliseren. Zij ijveren voor wetten en maatregelen om de sociaal en economisch zwakkeren te beschermen en hen uit hun "dierlijke" positie te verheffen (De Regt 1984, 243; zie ook Roes et al. 1987). In hun voetspoor ontplooit de overheid talrijke initiatieven op het terrein van de armenzorg, werklozenzorg, onderwijs, volkshuisvesting en gezondheidszorg. Dat is met name het geval rond de eeuwwisseling in gemeenten die worden gedomineerd door sociaal-democraten.

De sociaal-democraten streven naar collectieve positieverbetering van de arbeidersklasse en op termijn de omverwerping van het kapitalisme. Zij hopen de Rode Dageraad naderbij te brengen door verbeteringen op sociaal-economisch terrein, maar ook - en dat is interessant - door zedelijke verheffing van de arbeidersklasse. Dat laatste heeft ten dele een instrumenteel karakter, omdat in de ogen van de sociaal-democratische voorhoede zelfdiscipline, plichtsbetrachting en klassebewustzijn gunstig zijn voor de bereidheid om collectieve actie te voeren. Zedelijke verheffing wordt echter bovenal beschouwd als wezenlijk onderdeel van de emancipatie van de arbeidersklasse. De verheffing wordt verwezenlijkt door goed onderwijs en volksontwikkeling. Daartoe worden arbeidersavondschole, bibliotheken, natuurclubs, toneel- en zangverenigingen en jeugdorganisaties opgericht (Dercksen en Verplanke 1987: 42), en ontfermen de sociaal-democraten zich over zieken, armen, ongehuwde moeders, verwaarloosde kinderen en gevangenen (De Regt 1984). In de praktijk komt de zedelijke verheffing neer op een 'beschavingsoffensief' rond thema's van orde, netheid, arbeidzaamheid, spaarzaamheid en plichtsbetrachting. Dit offensief is overigens allerminst

uitsluitend voorbehouden aan de 'rode familie'. Zo bekommert ook de gegoede burgerij zich om het lage beschavingsniveau van de fabrieksarbeiders. Confessionelen trekken eveneens ten strijde tegen de zedenverwildering, waaronder zij in de eerste plaats verstaan verval in goddeloosheid en socialisme. De confessionele inspanningen gaan echter in omvang niet zo ver als de sociaal-democratische.

De idealen van 'beschaving' blijken vooral bij de beter betaalde, hoger geschoolde, sterker georganiseerde arbeiders aan te slaan (Leydesdorff 1987). De Regt (1984: 242-243) stelt dat dit een gevolg is van de 'distinctie-zucht' van de sociaal stijgende arbeidersgroepen. Die willen niet worden vereenzelvigd met het 'achtergebleven' werkvolk in de oude buurten, dat wil zeggen de ruwe volksmassa's van losse, ongeschoolde, ongeorganiseerde arbeiders. Zij hebben behoefte zich van hen te onderscheiden door een meer fatsoenlijke en sociaal gerespecteerde levensstijl, waaronder zij de facto de levensstijl van de gegoede burgerij verstaan. Wat dit betreft is het pikant dat de SDAP en de NVV-vakbonden hoofdzakelijk geschoolde en sociaal gestegen arbeiders organiseren. Dat verklaart wellicht de bekommernis van de sociaal-democratische leiders om de 'onbeschaafde' volksmassa's. Meyer, Koupprie en Sikkens (1980) stellen dan ook dat die leiders met de ongeorganiseerde arbeiders in hun maag zitten. De laatsten worden gevreesd om het risico van spontane werkweigeringen, wilde acties, oproeren en knokpartijen, wat de 'beschaafde', parlementaire strategie van de SDAP en de vakbonden doorkruist.

Niet alle arbeiders zijn even ontvankelijk voor de zedelijke verheffing. Naarmate de tijd vordert voelen de emanciperende groepen er steeds minder voor om het 'onrespectabele' gedrag van de 'achterblijvers' te accepteren (De Regt 1984: 202-205). Gaandeweg krijgt hun 'beschavingsoffensief' een minder vrijblijvend karakter. Zo wenden gemeentelijke overheden hun verantwoordelijkheid voor de volkshuisvesting aan om de 'sociaal-zwakkere gezinnen' aan te pakken. In Amsterdam definiëren ambtenaren van de volkshuisvesting deze gezinnen als een probleemgroep en zij verbinden er de term *ontoelaatbaren* aan (later komt de term *asocialen* of - wie een beschaafdere term verkiest - *onmaatschappelijken* meer in zwang). Voor deze 'ontoelaatbaren' worden 'woonscholen' ingericht, dat zijn speciale woonoorden onder toezicht van

opzichters die de bewoners opvoeden tot 'nette' mensen. Mede doordat zenuwartsen zich over het 'probleem' buigen, richt de 'begeleiding' van de bewoners zich voor een deel op hun psychische gesteldheid. Allengs gaat de strijd tegen deze 'onmaatschappelijkheid' zich institutionaliseren, en wordt de aanpak professioneler.

'Ontoelaatbaren' worden door hun tijdgenoten als probleem gedefinieerd omdat zij hun woning verwaarlozen, vernielingen aanrichten, de boel laten vervuilen, ruzie maken met elkaar of met de burens, en verzuimen hun huurschuld op tijd te voldoen (De Regt 1984: 205-212). Dit afwijkende woongedrag wordt geassocieerd met kenmerken zoals alcoholisme, kinderverwaarlozing, criminaliteit en geestelijke abnormaliteit. Niet meer het woongedrag zelf, maar het totale functioneren van de betrokkenen in de samenleving geldt nu als probleem. Volgens deze definitie vormen alle kenmerken tezamen een syndroom dat het gehele leven van deze mensen beheerst en dat schadelijk is voor de samenleving. Wat hier in feite gebeurt, is het selecteren van sociaal-culturele kenmerken als parameters voor een indeling van de bevolking in 'toelaatbaren'/'ontoelaatbaren', 'maatschappelijken'/'onmaatschappelijken': een voorbeeld ten voeten uit van minorisering. Omdat hier sprake is van de constructie van sociale (geen 'etnische') categorieën spreek ik hier van *sociale minorisering*. De waardering voor de meervoudige non-conformiteit van 'onmaatschappelijken' is uitgesproken negatief. De 'onmaatschappelijken' staan bloot aan zware sociale druk om zich aan de ideaal geachte burgerlijke, fatsoenlijke levenswijze *aan te passen*. Wat dat betreft is de strijd tegen 'onmaatschappelijkheid' niets anders dan de door de overheid gesanctioneerde strijd om de hegemonie van de burgerlijke levenswijze. Zolang de 'onmaatschappelijken' zich nog niet hebben aangepast, gelden zij niet als lid van de imaginaire gemeenschap en kunnen zij geen of geen volwaardige aanspraak maken op sociale goederen en diensten, zoals 'normale' huisvesting (Cf. Dercksen en Verplanke 1987: 118). Hieruit blijkt goed hoezeer minorisering aanwijzingen bevat over en legitimatie verschaft aan een bepaalde verdeling van goederen en diensten.

'Onmaatschappelijkheid' is meer dan een 'zuiver' sociaal-cultureel of moreel vraagstuk, het is vooral ook een klassevraagstuk. Het bestaan ervan is onlosmakelijk verbonden met de opkomst van de moderne kapitalistische produktiewijze en de ontwikkeling van de arbeidersklasse.

Naarmate zich binnen die klasse steeds meer (sociaal-economische) differentiatie gaat aftekenen, wordt de 'immorele' en 'onbeschaafde' levenswijze van sommige losse werklieden meer geproblematiseerd, met name door sociaal gestegen arbeiders. Zoals De Regt (1987: 199-203) het verwoordt, herinnert het 'onmaatschappelijk' gedrag van de laagste fracties van de arbeidersklasse, de hogere pijnlijk aan hun eigen afkomst. Zij beleven de veranderende produktieverhoudingen en de ontstane klassendifferentiatie in termen van fatsoen en beschaving. We zien hier dus hoe de arbeidersklasse economisch en ideologisch wordt gefragmenteerd. Die fragmentatie werkt zo dat het peil van beschaving en moreel - met de burgerlijke klasse als maatstaf - tevens geldt als aanwijzing van iemands klassepositie.¹⁴⁸ Daarom vatte de sociaal-democratische voorhoede de strijd voor de emancipatie van de volksklasse op - dat wil zeggen de klassenstrijd - als strijd voor zowel stoffelijke welvaart als zedelijke verheffing.

Vóór de oorlog zoeken de meeste deskundigen de oorzaak van 'onmaatschappelijkheid' in geestelijke onvolwaardigheid. Dercksen en Verplanke (1987: 53-67) onderscheiden twee stromingen. De eerste gaat ervan uit dat die geestelijke onvolwaardigheid een gevolg is van generaties lang durende ellendige levensomstandigheden. Volgens deze gedachte leidt langdurige deprivatie tot "achterlijkheid" en "karakterdegeneraties" die overigens wel te genezen zijn. De tweede stroming veronderstelt dat die geestelijke onvolwaardigheid een kwestie is van aanleg en erfelijkheid. Eugenetici propageren dit standpunt. Zij menen dat lagere klassen en 'rassen' niet de kans moet worden gegeven om zich te vermenigvuldigen, omdat anders de gehele bevolking kan degenereren. Het is interessant dat confessionelen zich op voorhand verzetten tegen eventuele eugenetische wetgeving, zoals gedwongen sterilisatie, omdat dat overheidsingrijpen zou betekenen. Het eugenetische standpunt karakteriseer ik als racialisering. Dercksen en Verplanke stellen dat de eugenese-aanhangers in Nederland er niet in zijn geslaagd hun ideeën gemeengoed te laten worden (Cf. Noordman 1990). De eerste stroming had duidelijk de overhand. Niettemin is hun denken over 'onmaatschappelijkheid' wel door eugenetici beïnvloed.

148 In de sociaal-democratische ideologie werd de burgerlijke cultuur verfoeid. In de praktijk echter gold ze als een nastrevenswaardig voorbeeld van fatsoen en beschaving.

De jaren veertig en vijftig

Tijdens en kort na de Tweede Wereldoorlog wordt de strijd tegen de 'onmaatschappelijkheid' onverminderd voortgezet (Dercksen en Verplanke 1987: 89-104). Was vóór de oorlog de strijd tegen onmaatschappelijkheid vooral een aangelegenheid van sociaal-democraten, na 1945 krijgt ze een meer "confessionele kleur" (Ibid.: 98-99). De wederopbouw wordt voortvarend ter hand genomen en Nederland zet de economie weer op poten. Maar de wederopbouw is geen zaak van economisch herstel alleen. Tijdens de oorlog zijn de zeden verslapt en ontaard en alom heerst zorg over de sociale ontredde en morele verwilderde (zie Neij 1989: 41). Sommigen zouden gebrek hebben aan geestelijke bagage en lijden aan geloofsafval en gezinsontbinding: de 'onmaatschappelijken'. Van vele zijden, maar met name van de kant van de kerken, wordt erop gewezen dat morele en culturele verheffing en volgens sommigen ook verdieping van het nationale bewustzijn evenzeer noodzakelijk is als economische vooruitgang. Bij moreel herstel past onontbeerlijk een 'gezond' kerkelijk- en gezinsleven. Mede door de inspanningen van de kerken neemt het maatschappelijke werk, in het bijzonder de gezinsverzorging, een geweldige vlucht. Behalve de confessionelen valt ook de sociaal-democraten de schaduwzijde van de moderne samenleving op (zie Meyer et al. 1980: 56-60). Haar massaliteit en grootschaligheid leiden tot depersonalisatie, tot vervlakking van sociale relaties en tot ondermijning van de gemeenschapszin. Met name de zogenoemde "maatschappelijk ongreepbaren" zijn hiervoor vatbaar: die denken slechts aan hun eigen belang, sluiten zich niet aan bij en vallen buiten de beïnvloeding van organen op sociaal, cultureel, politiek en godsdienstig terrein, leven sterk emotioneel, zijn kritiekloos, zijn zich niet bewust van zeden en maatschappelijke normen, en vormen bijgevolg een voortdurend latent gevaar (Hoekstra 1950).¹⁴⁹ Het sociaal opbouwwerk moet soelaas bieden.

Maar wat te doen met degenen die de heersende mores laten voor wat die zijn? Nog geen drie maanden na de bevrijding komen deskundigen bijeen om te praten over de aanpak van 'asocialen' en zij oordelen dat 'asociale'

149 Voor Hoekstra (1950) behoren naast de 'asocialen' ook de 'brave burgers' die niet 'bewust' leven, tot de categorie der 'ongreepbaren'. In een reactie noemt Kaan (1950) dit gebrek aan sociaal bewustzijn de kern van het 'probleem'.

gezinnen onder toezicht moeten worden gesteld en heropgevoed. Vooralsnog laat de wetgeving gedwongen verblijf in speciale kampen niet toe. Een reeks van particuliere- en staatscommissies volgt en in 1951 is daar het wetsontwerp dat dit zou moeten regelen. Intussen doen particulieren of gemeenten tal van instellingen voor gespecialiseerd gezins- en wijkwerk verrijzen. Na de oprichting van het Ministerie van Maatschappelijk Werk in 1952 bloeit het maatschappelijk werk als nooit tevoren (Dercksen en Verplanke 1987: 86). Hetzelfde geldt voor de sociologie en psychologie wier beoefenaren in 'onmaatschappelijkheid' een interessant en lucratief onderzoeksgebied ontdekken. Mede hierdoor professionaliseert het maatschappelijk werk. Die professionalisering komt ook tot uitdrukking in de groei van het aantal Scholen voor Maatschappelijk Werk. Op verschillende van deze scholen vormt 'het onmaatschappelijke gezin' een apart onderdeel van het curriculum.

In de gezinsoorden komen vrijwel uitsluitend mensen terecht die in zeer grote armoede leven, weinig opleiding hebben, onregelmatig werk hebben en in zeer slechte woonomstandigheden leven (Ibid.: 105-187). In de ogen van tijdgenoten zijn die kommervolle omstandigheden aan henzelf te wijten. De mannen hebben gebrek aan verantwoordelijkheid, zorgen slecht voor hun vrouw en kinderen en verzuimen om op behoorlijke wijze de kost te verdienen. Hun heropvoeding is gericht op het bijbrengen van een gezond arbeidsethos, wat inhoudt dat zij leren op tijd en met regelmaat op het werk te verschijnen, goede prestaties te leveren, zich correct tegenover hun superieuren en medearbeiders te gedragen, hun plaats in de gezagsverhoudingen te kennen enzovoorts. De vrouwen hebben andere problemen. Zij laten hun 'natuurlijke' verantwoordelijkheid als moeder liggen, ze verwaarlozen hun kinderen, smijten met geld en zijn onhygiënisch. Hun heropvoeding is gericht op huishoudelijk werk en het moederschap. Ze leren huishoudelijke technieken, zoals afwassen, koken, en schoonmaken, maar ook zaken die de opvoeding en verzorging van de kinderen betreffen. Zowel mannen als vrouwen leren hoe ze met geld moeten omgaan. Tenslotte zijn er speciale programma's voor kinderen, die brutaal en agressief zijn, geen normbesef hebben, aan contactarmoede en taalarmoede lijden, en wantrouwig zijn tegenover de buitenwereld. Pas wanneer het totale functioneren is aangepast, mag het gezin terug naar de 'normale' maatschappij.

In de jaren veertig en vijftig is er nog immer sprake van minorisering, al verandert het denken over 'onmaatschappelijkheid' wel (Ibid.: 89-104). Volgens de dominante invalshoek is 'onmaatschappelijkheid' nu een gezinsziekte, die te genezen is door het gezin te isoleren en door arbeidstherapie. Dat isolement is noodzakelijk omdat 'onmaatschappelijken' sociaal ziek zijn en 'normale', gezonde gezinnen kunnen beïnvloeden. Dat zou de wederopbouw ondermijnen. In de woorden van die tijd: "Ze vormen 'een belemmering voor de uitgroei van de samenleving'. Ze verlagen de normen, ondermijnen recht en gezag en vormen 'infectiehaarden van moreel verval'" (Ibid.: 92). Interessant is dat 'onmaatschappelijkheid' bij mannen en vrouwen verschillend wordt gedefinieerd: mannen hebben vooral een arbeidsprobleem; vrouwen een probleem met het vervullen van verzorgende taken. Dit geven van betekenis aan geslachtsverschillen valt samen met minorisering.

Het besef bestaat dat 'onaangepastheid' in principe van alle sociale klassen is. Desalniettemin wordt alleen die van de laagste strata van de arbeidersklasse geproblematiseerd. Zo stellen verschillende deskundigen (rond 1960) dat onaangepast gedrag ook in 'hogere kringen' kan voorkomen (Ibid.: 224). En zij waarderen die uitermate *positief*. Zo staat in een adviesrapport: "De onaangepastheid van kunstenaars, denkers, uitvinders kan voor de gehele samenleving wezenlijk belangrijk zijn. Het afwijkende en bevreedende gedrag van helden en heiligen, waarmee de gemiddelde man niet goed raad weet, kan wakker maken en inspireren." De toonzetting verandert scherp wanneer het 'lagere' volk ter sprake komt. "Er zijn personen, gezinnen, bevolkingsgroepen, die men o.a. in de onderlaag van de maatschappij vindt, waar de afwijkingen van de spelregels blijkbaar veelvuldiger, storender, dieper geworteld en manifester zijn. Dit deel van de bevolking is zo markant, dat men het is gaan aanduiden met de termen 'onmaatschappelijk' en 'asociaal'.¹⁵⁰ De schrijvers vinden dus dat afwijkend gedrag van die 'onderlaag' een storende invloed heeft op de samenleving, waarbij zij met name denken aan het beroep van die 'onderlaag' op hulpverlenende instanties en haar afhankelijkheid van de overheid. Deze associaties gaan een eigen leven

150 Rapport *Sociale integratie probleemgezinnen*. Rapport van de Adviescommissie ter bestrijding van onmaatschappelijkheid. Den Haag, 1961. (Geciteerd in Dercksen en Verplanke 1987, 224).

leiden. Zoals Milikowski (1961: 124-126; zie ook Van der Valk 1986: 164-166) later aantoonde, gaan sommigen zelfs zover om sociaal-economische zwakheid als 'onmaatschappelijkheid' te identificeren. Zo werd ten behoeve van een onderzoeksrapport naar 'onmaatschappelijkheid' (uit 1950) uitsluitend gekeken naar mensen met een dossier bij de Sociale Dienst of bij "min of meer filantropische instellingen".

De jaren zestig en daarna

In de jaren zestig komt een kentering in deze benadering. Dan worden de gezinsoorden opgeheven, alsmede de speciale afdeling op het Ministerie van Maatschappelijk Werk. Niet langer staat het bestrijden van 'onmaatschappelijkheid' centraal, maar het streven naar situaties waarin ieder mens zich kan ontplooien (Dercksen en Verplanke 1987: 225). Het maatschappelijk werk breidt zich uit van de sociaal-achtergebleven gebieden naar de gehele bevolking. Geheel overeenkomstig de uit de Verenigde Staten overgewaarde opvattingen over *community organization* - maar langs typisch Nederlandse verzuilde wegen - gaan instellingen zich toeleggen op het verbeteren van de sociale omgeving van mensen. In deze visie is de samenleving niet een statische entiteit, waaraan 'onmaatschappelijken' zich moeten aanpassen, maar (re)producent van die sociaal-economische 'achterstand' en kansenongelijkheid. In de jaren zestig verandert het discours (Ibid. 206-249). 'Onmaatschappelijken' worden dan 'kansarmen'. Maar die 'kansarmen' worden gecategoriseerd aan de hand van min of meer dezelfde kenmerken. Wat dit betreft is er dus nog steeds sprake van minorisering. Fundamenteel anders is echter het bredere perspectief waar vanuit men naar die kenmerken kijkt. De oorzaken van het gedrag van 'kansarmen' worden in hun samenhang bekeken. Bovendien wordt dat gedrag minder negatief gewaardeerd: het afwijkende verdient begrip en aanvaarding, al heeft die aanvaarding wel bepaalde grenzen. Volgens Dercksen en Verplanke (1987: 225) kunnen "andere normen geaccepteerd worden zolang ze niet in conflict komen met de algemeen maatschappelijke normen. (...) Is het conflict er wel dan zal men de afwijkende normen moeten pogen te corrigeren."

Aan het einde van de jaren tachtig laait de discussie rond

'probleemgezinnen' weer in alle hevigheid op.¹⁵¹ Een wethouder in Bergen op Zoom stelt in 1989 voor om mensen met 'onaangepast' of 'afwijkend' woongedrag op een aparte locatie te huisvesten, en de directeur van de Leeuwarder Sociale Dienst komt op de proppen met het idee voor hen 'degradatiewoningen' te bouwen. In hetzelfde jaar nog congresseren duizend volkshuisvesters over het thema 'Burenoverlast: van taboe naar beleid'. Van Wel (1990: 146) signaleert dat deze toenemende intolerantie jegens 'afwijkende' woon- en leefstijlen zich ook uitstrekt tot 'etnische minderheden'.

De overheid en de wetenschap

De overheid speelt in de sociale constructie van 'onmaatschappelijken' een belangrijke rol, al determineert ze 'onmaatschappelijkheid' niet en is ze evenmin de uitvinder ervan. Het denken over 'onmaatschappelijkheid' is in de samenleving immers al aanwezig, al dan niet doordrenkt met klasse-emancipatorische of geloofsgemeenschappelijke overwegingen, zoals bij de sociaal-democraten respectievelijk confessionelen het geval is. Maar de overheid sanctioneert dit denken en zet het in politieke maatregelen om die op hun beurt de heersende ideologie ter zake weer versterken. Het zijn ambtenaren die voor het eerst de term 'ontoelaatbaren' gebruiken, het is de gemeentelijke overheid die haar bevoegdheid gebruikt om 'ontoelaatbaren' slechts in bepaalde woonoorden te huisvesten, enzovoort. Met de uitbouw van de verzorgingsstaat in de jaren vijftig neemt ook de bemoeienis van de overheid met 'onmaatschappelijken' toe. De oprichting van het Ministerie van Maatschappelijk Werk is wat dit betreft relevant. Het ministerie is het resultaat van onderhandelingen over de zetelverdeling van het tweede kabinet Drees en wil - vooral tegenover de Ministeries van Sociale Zaken en Binnenlandse Zaken - laten zien wat het waard is. Door op grote schaal subsidie te verstrekken geeft het een belangrijke impuls aan de strijd tegen 'onmaatschappelijkheid'. Ongeacht de intenties versterkt het zo de opvatting dat er iets schort aan 'onmaatschappelijken'. Het bureaucratische apparaat, de nimbus van welzijnsinstellingen, de onderwijsinstellingen die gespecialiseerde vakkrachten opleiden, en de onderzoekers die met regelmaat rapporteren vormen tezamen een

institutioneel complex dat de aanpak van 'probleemgezinnen' een eigen dynamiek geeft: men sanctioneert elkaars ideologische voorstelling en elkaars bezigheden. Overigens zijn alle betrokkenen op hun eigen wijze progressief. Zij zijn gedreven de samenleving vooruit te helpen en geloven in de corrigeerbaarheid van mensen.

De rol van de wetenschap in dit hele proces is markant. Overeenkomstig de empiricistische traditie van de Nederlandse sociale wetenschappen leggen onderzoekers zich toe op praktisch sociaal onderzoek naar omvang en aard van het verschijnsel 'onmaatschappelijkheid'. Vooral in de jaren vijftig, als men de zaken professioneler wil aanpakken, nemen sociale wetenschapsbeoefenaren de kans waar. De gezinsoorden worden ware laboratoria waar onderzoekers naar hartelust kunnen experimenteren (Dercksen en Verplanke 1987: 107). Dat feit is voor het ministerie aanleiding meer geld beschikbaar te stellen voor die gezinsoorden. De bewoners vinden dat overigens niet altijd leuk en klagen over "aapjes kijken" (Ibid.: 180). Ondanks de banjir van rapporten en ondanks de oprichting van een 'Specialisten Werkverband' is het wetenschappelijk niveau niet bijster hoog (Ibid.: 179-183). Toch wordt de bijdrage van onderzoekers van groot belang geacht voor de ontwikkeling van het beleid met betrekking tot 'probleemgezinnen'. Tussen onderzoekers en beleids- en praktijkmensen vindt uitgebreide gedachtenwisseling plaats (Ibid. 189). Ze ontmoeten elkaar op congressen en nemen samen deel aan werkgroepen en commissies, en verschillende wetenschapsmensen worden zelfs ambtenaar op het Ministerie van Maatschappelijk Werk. Dercksen en Verplanke (Ibid.: 188) gaan zover te stellen dat de verbreding in het denken over onmaatschappelijkheid is toe te schrijven (naast professionalisering en wetgeving) aan de opkomst van de sociale wetenschappen. De sociale wetenschappen kunnen zich maar moeilijk los maken van de probleemdefinities van de overheid en anderen. Pas na 1960 verschijnen meer kritische studies, waarvan die van Milikowski (1961) de voornaamste is. Hij verwijt de wetenschapsmensen gebrek aan objectiviteit. Zij hebben *common sense* noties over 'onmaatschappelijken' een wetenschappelijk cachet gegeven, zonder zich te bekommeren om de wetenschappelijke basis ervan. Verblind door het cultuurpatroon van een maatschappelijke bovenlaag beweren ze dat alle mensen terwille van hun emancipatie zich aan dat cultuurpatroon moeten conformeren. Volgens Milikowski laten degenen die zulke beweringen

doen, zich door de bovenlaag gebruiken om de bestaande maatschappelijke orde te verdedigen. Al met al duurde het vrij lang eer enig besef groeide dat 'onmaatschappelijkheid' een stigma is dat de sociale participatie geweldig belemmert.

Parallellie met etnische minorisering

Ik hoef niet diepgravend te vorsen in de geschiedenis van de 'onmaatschappelijkheidsbestrijding' om een hoeveelheid feiten aan de oppervlakte te brengen die veel weg hebben van de manier waarop later 'etnische minderheden' worden geconstrueerd en aangepakt. De parallellie is onthutsend.

Neem deze uitspraken over 'onmaatschappelijken': "De hoge werkloosheid heeft zeer negatieve gevolgen voor de sociale verhoudingen onder 'onmaatschappelijken', de gezinsverhoudingen, de gezinsvorming, de individuele identiteit, criminaliteit en problematisch alcoholgebruik. Een langdurige of zelfs permanente situatie van hoge werkloosheid bij één bevolkingsgroep heeft, zeker wanneer deze ook nog ruimtelijk is geconcentreerd, bovendien de neiging zich voort te zetten in de volgende generaties. Inspanningen die men zich moet getroosten om via bijvoorbeeld onderwijsprestaties kansen te krijgen, worden zeer negatief beïnvloed als thuis en in de omringende omgeving een perspectief van kansloosheid heerst. (...) Een verklaring voor het mislukken op school moet deels worden gezocht bij de geringe ervaring met en kennis van het reguliere onderwijssysteem onder ouderen, die zelfs in overgrote meerderheid nooit naar reguliere scholen zijn geweest. (...) De uitzichtloze situatie waarin sommige 'onmaatschappelijken' verkeren, kan op verschillende manieren tot uitdrukking komen. Ouderen kampen relatief vaak met gezondheidsproblemen, vooral van psychische aard. (...) Jongeren kunnen het thuis soms niet meer uithouden vanwege een door cultuurverschillen gespannen relatie met de ouders; in andere gevallen ontbreekt juist voldoende ouderlijke controle." De commissie die deze uitspraken deed, stelt speciale voorzieningen voor om al in een vroeg stadium in de opvoeding van deze jeugdigen te kunnen ingrijpen. Zo ook stelt ze voor om hun ouders, met name de kostwinners, met enige dwang te laten toetreden tot het reguliere arbeidsproces; daarbij denkt de commissie ook aan maatregelen die tot doel hebben de 'onmaatschappelijken' aan de sociaal-culturele verwachtingen van de

omringende samenleving te laten conformeren. Dergelijke maatregelen moeten onder andere ervoor zorgen dat de werkloosheid en illegale arbeid afneemt en bepaalde posities op de reguliere arbeidsmarkt worden gevuld, de criminaliteit omlaag gaat en 'onmaatschappelijken' minder ten laste komen van de overheid.

Verschilt deze aanpak met die van 'etnische minderheden' tegenwoordig? In het geheel niet. Ik weet dat zeker, want ik heb de lezer bij de neus genomen: de bovengenoemde uitspraken gaan helemaal niet over 'onmaatschappelijken'. Ik heb namelijk enkele fragmenten geparafraseerd uit het WRR-rapport over 'allochtonen'.¹⁵²

De parallelie is fundamenteel en bestaat ook op meer theoretisch niveau. Ten eerste, *de definitie van het probleem*. Zowel 'onmaatschappelijken' als 'etnische minderheden' worden geproblematiseerd vanwege hun sociaal-culturele 'afwijkingen', voorzover die consequenties (kunnen) hebben voor hun sociale participatie in de samenleving. In de ogen van de rest van de samenleving conformeren zij zich niet aan de heersende normen omtrent 'normaal' gedrag. Door de 'Ander' als afwijkend en onaangepast te bestempelen, merkt de 'meerderheid' de eigen categorie automatisch in haar geheel aan als aangepast. Een greep uit de kenmerken die aan beide 'probleemgroepen' worden toegedicht: ze wonen hun woningen uit, onderhouden het slechts en zijn hun burens tot last; hun huwelijk is niet gebaseerd op affectieve relaties; de vrouw is ondergeschikt aan de man; de kinderen krijgen geen adequate opvoeding, kennen de normen van de samenleving niet voldoende en worden weinig tot goed onderwijs gestimuleerd; ze spreken geen ABN; ze hebben niet of nauwelijks onderwijs genoten en hechter daar ook niet zoveel belang aan; ze zijn vaak werkloos; ze zijn nogal moeilijk in de sociale omgang en schromen niet geweld te gebruiken; ze begeven zich betrekkelijk gemakkelijk op het slechte pad; ze misbruiken alcohol ('onmaatschappelijken') of drugs ('etnische minderheden'); ze zijn afhankelijk van de overheid en nauwelijks tot zelfstandig handelen in staat; hun levenswijze is niet van deze tijd, maar van een voorbije pre-industriële periode.

Ten tweede, *het klasse-aspect*. In beide gevallen valt non-conformiteit samen met een lage klassepositie. De differentiatie in klassen of klassefracties krijgt door minorisering een ideologische component. De

152 Op ondergeschikte punten heb ik de tekst ietwat gewijzigd, om niet onmiddellijk de bron te verraden. De passages zijn afkomstig uit WRR (1989: 16, 48 en 150).

ideologie van het non-conformisme fungeert als legitimering voor een bepaalde klasseverdeling, maar ook als richtingwijzer voor verdere verdeling van sociale goederen en diensten.

Ten derde, *de waardering van non-conformiteit*. Men ervaart non-conformiteit als schadelijk zowel voor de sociale mobiliteit (klasseverheffing) van de 'onmaatschappelijken' en 'etnische minderheden' zelf, als voor de samenleving in haar geheel. Hierbij gaat het vooral om de momenten dat 'onaangepasten' een sociale last gaan vormen en het moreel en de eenheid van de natie in het geding brengen. Bij het vaststellen van de maatstaf voor wat hoort en beschaafd is, geldt de hegemonie van de burgerlijke normen. Ik moet hier overigens wel een kleine nuancering aanbrengen. De waardering voor onaangepastheid is niet constant negatief geweest. Juist op het moment dat de 'gastarbeiders' naar Nederland komen, zijn er over 'onmaatschappelijken' ook andere geluiden te horen: de 'Ander' moet in zijn 'anderszijn' worden gerespecteerd, moet de kans krijgen eigen gemeenschappen te kunnen vormen. Maar die eigenheid wordt toegestaan - als daar tenminste al sprake van is - voorzover de dominante levenswijze niet wordt verstoord en voorzover dat 'anderszijn' functioneel is voor de 'integratie' in het maatschappelijk verkeer.

Ten vierde, *de rol van de overheid*. De overheid heeft een reusachtig aandeel in de constructie van zowel 'onmaatschappelijken' als 'etnische minderheden' en bij het regelen van oplossingen. Zij stuurt en sanctioneert, maar laat een deel van de feitelijke werkzaamheden over aan het 'particulier initiatief'. Door haar grote bemoeienis met het maatschappelijke leven in de verzorgingsstaat legt de overheid echter veel gewicht in de schaal.

Ten vijfde, *de oplossingen*. Non-conformiteit moet zoveel mogelijk worden uitgebannen, dat is in beide gevallen de leidraad voor het zoeken naar oplossingen. De 'Ander' moet zich aanpassen, en zolang dat nog niet het geval is, moet hij of zij worden geïsoleerd c.q. heropgevoed of begeleid. De aanpak heeft een paternalistisch karakter.

Ten zesde, *de rol van de wetenschap*. In beide gevallen maakt de wetenschap zich dienstbaar aan overheidsbeleid. Daarbij aanvaardt zij nagenoeg kritikloos de *common sense* definitie van de situatie, waarmee zij de constructie van probleemgroepen wetenschappelijk aanzien verschaft. Wetenschapsbeoefenaren overleggen intensief met beleidsmakers en -uitvoerders. Bovendien vindt er op grote schaal

uitwisseling van personeel plaats.

Ten zevende, *de professionalisering en institutionalisering*. Zowel voor 'onmaatschappelijken' als voor 'etnische minderheden' ontstaan aparte instellingen binnen het overheidsapparaat en in het 'maatschappelijke middenveld' die zijn gespecialiseerd in hun 'problemen'. Om dit gespecialiseerde werk beter te kunnen uitvoeren worden speciale scholingsprogramma's ontwikkeld. Tussen de uitvoerders, beleidsmakers en wetenschapsmensen wordt intensief overleg gepleegd.

In het hierna volgende dat uitsluitend gaat over migranten, zal ik één en ander nader toelichten.

5.2 DE GEDWONGEN ASSIMILATIE VAN INDISCHE NEDERLANDERS

Van twee- à driehonderdduizend Indische Nederlanders of 'repatrianten' die in de jaren vijftig naar Nederland kwamen, wordt vaak beweerd dat ze zich -mede door de welwillende en tolerante houding van Nederlanders - 'geruisloos' hebben geassimileerd (zie bijvoorbeeld Bagley 1973). Recentelijk hebben onder andere Godeschalk (1988 en 1990), Rijdsijk (1985a en 1985b), Schuster (1990) en Willems (1990) dat ideologische beeld genuanceerd. De werkelijkheid blijkt er één te zijn van intense bezorgdheid over de eenheid van de Nederlandse natie. Die bezorgdheid dateert van vóór de daadwerkelijke migratie uit Indië. Al voor hun komst vraagt men zich af of de nieuwkomers wel zouden kunnen aarden op Nederlandse bodem en of zij zich wel zouden kunnen voegen in de Nederlandse levenswijze. In kringen van de overheid, maar ook daarbuiten, vat de mening post dat met name de "in Indië gewortelde" Indische Nederlanders het intrinsieke vermogen daartoe ontberen. Men veronderstelt dat deze 'oosters' georiënteerden ver van de Nederlandse volksaard afstaan, zo ver dat ze zich in het koude Nederland nooit *senang* zullen voelen en dus nooit zullen assimileren. Deze ideologische voorstelling bevat elementen van minorisering, maar ook van racialisering. Dat laatste hangt nauw samen met de praktijk in de Indische kolonie om posities - onder andere klasseposities en rechtsposities - toe te wijzen op grond van 'fenotypische' kenmerken, zoals de teint van de huid. In Indië behoorden de 'zuiver blanke' *totoks* vrijwel zonder uitzondering tot de hogere sociale klassen; dat gold beslist niet voor de groep van *indo's* - een kleine groep 'lichter gekleurden' uitgezonderd - om van de 'inlanders' maar te zwijgen. Al met al geldt de ideologische constellatie als leidraad en legitimering om bepaalde Nederlandse onderdanen de toegang tot hun *patria* te ontzeggen.

Deze ambtelijke plannen om de migratie van 'in Indië gewortelden' te ontmoedigen worden door de gebeurtenissen echter achterhaald. De komst van Indische Nederlanders is niet te stoppen. In de Nederlandse context - waar racialisering niet overheerst - ondergaat de ideologische articulatie met betrekking tot deze categorie interessante wijzigingen. Racialisering verdwijnt naar de achtergrond, terwijl minorisering de dominante ideologie wordt. Het discours gaat zich concentreren op de

(on)aangepastheid van degenen die niet op Nederland zijn georiënteerd. Daarbij is het cultuurpatroon van het "Nederlandse burgerlijke ideaaltipe" de maatstaf bij het bepalen van die onaangepastheid (Godeschalk 1988: 90). Er is hoogstens sprake van institutionele racialisering (zie paragraaf 3.3) waar de onaangepastheid vooral wordt gelokaliseerd bij degenen die 'oosterse' ('fenotypische') kenmerken bezitten. Men heeft nooit overwogen de 'zuiver blanke' *totoks* te assimileren (evenmin de *indo's* die in cultureel opzicht aan de *totoks* worden gelijkgesteld). Volgens Willems (1990: 17) is de ideologische voorstelling van 'oosterse repatrianten' ten dele gerelateerd aan de economische ontwikkeling in Nederland. Men vreest namelijk dat deze 'repatrianten' een aanzienlijk beslag gaan leggen op financiële middelen, zoals de kosten voor de overtocht, de opvang in contractpensions, bemiddeling bij het zoeken naar woningen en werk en mogelijk de uitkeringen.

Eenmaal in Nederland neemt de verontrusting over het aanpassingsproces van de 'oosterse' gezinnen acute vormen aan. Ambtenaren, leden van adviescommissies van de overheid, en particuliere instellingen voor de opvang van Indische Nederlanders grijpen terug op een vertrouwd recept: dat van de 'onmaatschappelijkheidsbestrijding'. Schuster (1990: 15-16) stelt dat de ideologie met betrekking tot (on)gewenst gedrag van mensen en praktijk van uitsluiting van mensen die 'onaangepast' zouden zijn, in casu de 'onmaatschappelijken', ideologisch de weg heeft gebaad voor de uitsluiting van andere categorieën. Van 'onmaatschappelijkheid' is het slechts een kleine stap naar 'onassimileerbaarheid'. Het verband tussen beide wordt bijvoorbeeld gelegd in de verklaring van een maatschappelijke werker uit 1951: "Er zijn gezinnen die qua geaardheid en sociale neigingen moeilijk te assimileren zullen zijn. In hoeverre bij deze gezinnen van onmaatschappelijkheid zou moeten worden gesproken, hangt samen met de vraag of we hen met dezelfde maatstaven moeten meten als Nederlandse gezinnen, die zich onmaatschappelijk betonen. Er wordt *van overheidswege* met dergelijke gezinnen rekening gehouden en zij vormen een onderwerp van ernstige studie, waarbij onderbrenging in gesloten gemeenschap wordt overwogen" (geciteerd in Godeschalk 1988: 17-18; cursivering van mij - JR). Deze gang van zaken is interessant omdat de overheid nu bij implicatie de aanwezigheid van

'repatrianten' op haar grondgebied aanvaardt. Een oplossing in de vorm van deportatie, zoals bij Chinezen en andere vreemdelingen vóór de oorlog het geval was, sluit ze definitief uit. Dat blijkt trouwens ook uit de in die dagen populaire term 'repatrianten' die inclusiviteit suggereert. Waar de non-conformiteit van bepaalde categorieën Indische Nederlanders eerst gold als argument om hen lijfelijk van de samenleving uit te sluiten, geldt ze nu als argument om hen sociaal uit te sluiten: zij zijn geen volwaardig lid van de imaginaire gemeenschap van Nederlanders zolang zij nog geen aansluiting hebben met de dominante Nederlandse levenswijze. Resocialisatie moet soelaas bieden. De aanpak van 'oosterse' c.q. 'onaangepaste' gezinnen begint al in de contractpensions waar de 'repatrianten' na aankomst in Nederland verblijven. Uiteindelijk worden voor hen zelfs aparte gezinsoorden opgericht, zoals bij inheemse 'probleemgezinnen' reeds het geval was (Godeschalk 1988: 62-90).

Bij deze problematisering loopt de overheid voorop. Binnen het overheidsapparaat zorgt vooral het Ministerie van Maatschappelijk Werk voor de 'gerepatrieerden', hetzelfde ministerie dat de strijd tegen 'onmaatschappelijkheid' aanvoert. Kopstukken uit de 'onmaatschappelijkheidsbestrijding' nemen zitting in de commissie Bijzondere Zorg van het Ministerie van Maatschappelijk Werk. Deze commissie heeft tot doel "maatschappelijke verwording zoveel als mogelijk is te voorkomen en zo mogelijk te genezen" (geciteerd in Godeschalk 1988: 62). Geheel in overeenstemming met de geest der tijd en met de aanpak van 'onmaatschappelijken' delegeert het ministerie een aanzienlijk deel van zijn assimilatie-arbeid aan het particuliere initiatief, al verschaft het wel de benodigde financiële middelen. De commissie wordt in 1953 als 'Adviescommissie' toegevoegd aan het Centraal Comité van Kerkelijk en Particulier Initiatief voor Sociale Zorg aan Gerepatrieerden (CCKP). Het CCKP neemt de coördinatie op zich en trekt vervolgens alle registers open om de aanpassing van 'repatrianten' zo vlot en volledig mogelijk te laten geschieden. De assimilatie van 'repatrianten' tot "volwaardige leden van de Nederlandse Volksgemeenschap", zoals de voorzitter van het CCKP het verwoordt, moet in ten hoogste twee jaar (!) worden verwezenlijkt (zie Godeschalk 1990: 40). Verscheidene 'repatrianten' hebben hun krachten gebundeld in stichtingen als Pelita en Nibeg, die een deel van de maatschappelijke hulp op zich willen nemen.

Binnen het CCKP worden zij door de kerkelijke organisaties echter niet als volwaardige partner beschouwd en door allerlei trucs op een zijspoor gerangeerd. Deze Nederlandse organen slagen erin zichzelf in een monopoliepositie te manoeuvreren, waardoor uiteindelijk de beleidsbepaling, financiering en uitvoering door hen (in samenspraak met de overheid) worden verzorgd. Onder hun hoede gaan talrijke maatschappelijk werkers en huishulpen aan de slag. Zij richten zich vooral op de culturele kenmerken van de "lagere geledingen" (Godeschalk 1990: 43-44) die de aanpassing aan de Nederlandse samenleving in de weg zouden staan en gebruiken daarbij schema's die oorspronkelijk zijn ontwikkeld voor 'onmaatschappelijken' (Godeschalk 1988: 67). Vooral de 'repatrianten' die in contractpensions zijn gehuisvest, kunnen hen moeilijk ontlopen. Hun wordt de Nederlandse stijl van huishouding bijgebracht, kinderopvoeding, budgettering, koken, kleden, spreken, woninginrichting¹⁵³ enzovoorts. Vrouwen worden gevormd met het oog op hun taak in het gezin; mannen krijgen vooral herscholing met het oog op hun toetreding tot de arbeidsmarkt. Zolang naar het oordeel van de maatschappelijke werkers de aanpassing aan de Nederlandse levenswijze nog niet is voltooid, komen de "niet-geschikten" niet in aanmerking voor plaatsing in een eigen woning in de vrije maatschappij; hooguit krijgen zij een woning in speciale buurten voor 'probleemgezinnen'.

Om te peilen of al het goede werk iets uithaalt, laat het Ministerie van Maatschappelijk Werk wetenschappelijk onderzoek verrichten en net als bij het onderzoek naar 'probleemgezinnen' wordt het particuliere initiatief nauw bij het onderzoek betrokken.¹⁵⁴ Het bekendste onderzoek is dat van Kraak et al. (1957), een gezamenlijk project van rooms-katholieke, protestantse en algemene onderzoeksinstellingen. Kraak et al. geven de stand van zaken rond de 'integratie' van 'gerepatrieerden'. Opmerkelijk is hun grote aandacht voor de rol van de kerken.

Het onthaal van 'repatrianten' is al met al een omvangrijk paternalistisch project gericht op het conformeren van de nieuwkomers aan de

153 Zo brengt het *Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk* een (geïllustreerd) themanummer uit over "woninginrichting, budgettering en huishoudelijke voorlichting" speciaal voor "iedereen die omgaat met gerepatrieerden". (TMW, 12/14, 20 juli 1958, pp. 209-227).

154 Willems (1990) geeft een handzaam overzicht van de verschillende onderzoeken ter zake.

Nederlandse dominante levenswijze. Hun verblijf in Nederland - hun *patria* - is geen tijdelijke aangelegenheid, dat staat van meet af aan vast. De overheid en het particulier initiatief erkennen de onomkeerbaarheid van hun komst en dat verklaart mede de heftigheid waarmee zij dit project aanpakken. De congruentie met de minorisering van 'onmaatschappelijken' is onmiskenbaar, ofschoon er ook verschillen zijn. Zo gebruikt men bij 'onmaatschappelijken' de term 'heropvoeding', terwijl bij 'repatrianten' de term 'assimilatie' opgang doet, vermoedelijk omdat bij de laatsten etnische factoren interfereren. Maar het blijft niet bij congruentie alleen: er is ondubbelzinnig sprake van historische *continuïteit*. Het is duidelijk te zien hoe de verschillende processen van minorisering in elkaar overvloeien en hoe de aanpak van 'onmaatschappelijken' en van 'repatrianten' met elkaar verweven raken.

Vandaag de dag worden de 'repatrianten' en hun nakomelingen in het algemeen als volkomen 'aangepast' beschouwd. De strategie van de overheid en het particuliere initiatief is in die zin geslaagd, hoewel we niet moeten vergeten dat het economische tij gunstig was en de 'repatrianten' al in Indië zeer sterk op de Nederlandse cultuur waren georiënteerd en zij - mede als gevolg van de specifieke koloniale situatie - die levensstijl aspireerden. Van 'Indische eigenheid' of iets dat daar op lijkt is nog slechts sprake in het privé-domein,¹⁵⁵ bijvoorbeeld in de vorming van primaire netwerken, eetgewoonten, kunst, *pasar malams*, enzovoort. Het voortbestaan van dergelijke instituties is allerminst strijdig met het 'assimilatie-offensief'. De druk op 'repatrianten' om zich te conformeren is nimmer volledig omsluitend geweest. Zo werd en wordt de nasi goreng, de krontjong en de *Indo-rock* in bepaalde kring wel gewaardeerd en vond en vindt Indo-literatuur gretig aftrek.¹⁵⁶ Tegenwoordig worden deze dingen alom gezien als een 'verrijking' van de Nederlandse samenleving. Eén en ander illustreert trouwens de

155 Vergelijk Rex (1985) die in zijn ideale multiculturele samenleving multiculturaliteit situeert buiten het publieke domein en in het privé-domein. Naar mijn mening kunnen we hier evenwel nauwelijks meer spreken van een multiculturele samenleving. Zijn model beschrijft eerder een geïntegreerde samenleving, waarin de culturele erfenis van verschillende groepen verworden is tot folklore.

156 Voorzover er bezwaren waren tegen *Indo-rock*, hadden die eerder betrekking op *rock-'n-roll* zelf, dat vooral door ouderen werd gezien als een verdorven bezigheid (Mutsaers 1989). Overigens is in de jaren vijftig wel geprobeerd om de repatrianten te laten overschakelen op aardappelen in plaats van rijst (Godeschalk 1988: 79).

wispelturigheid van een ideologie als minorisering. Ze is wezenlijk die niet te beschouwen als een logische en consistente ideologie over de inrichting van de samenleving. Het kan immers verkeren.

5.3 DE HULP EN BIJSTAND AAN 'GASTARBEIDERS'

Het onthaal van 'gastarbeiders' verloopt volgens een ander patroon, maar desondanks kan ik het proces van minorisering aanwijzen. Ik ga hier in op een essentieel onderdeel van dit onthaal, te weten het ontstaan van de stichtingen voor hulp en bijstand aan buitenlandse werknemers. De oprichting van de regionale welzijnsstichtingen vindt plaats in een periode waarin de economie geweldig opbloeit en de verzorgingsstaat zich navenant ontwikkelt. Het is ook een periode waarin het denken over 'onaangepastheid' omslaat en de aanpak meer het karakter krijgt van gemeenschapsontwikkeling met ook meer positieve waardering voor sociaal-culturele verscheidenheid. Terwijl de aandacht van de uitdijende particuliere charitatieve instellingen voor 'onmaatschappelijken' verslapt, komt een nieuwe doelgroep in hun vizier, te weten die van de 'gastarbeiders'. Het *welfarism* dat in de nimbus van welzijnsstichtingen zijn bekroning vindt, gaat pas in de loop van de jaren zeventig zijn glans verliezen. Tot dan spelen die stichtingen de eerste viool wanneer het gaat om de belangenbehartiging van 'gastarbeiders'.

Dan nu eerst terug naar de late jaren vijftig. Grote bedrijven, zoals de mijnen en de Hoogovens, kampen met een chronisch tekort aan arbeidskrachten. Voor de werkzaamheden waarvoor geen of weinig scholing nodig is, kiezen zij voor een eenvoudige en in omringende landen al op grote schaal toegepaste oplossing: het werven van arbeiders uit de armere gebieden van Europa, in casu de landen rondom de Middellandse Zee. Deze 'gastarbeiders', zoals ze in den lande komen te heten, treden in dienst op tijdelijke basis. Sommige marxisten zullen later beredeneren dat zij deel uit maken van het reserveleger van arbeidskrachten dat welbewust in stand wordt gehouden terwille van de continuïteit van de kapitalistische produktiewijze. Feit is dat de 'gastarbeiders', die in hun eigen land vaak een bestaan leidden als keuterboer, in Nederland deel gaan uitmaken van de arbeidersklasse. Zij zijn trouwens niet de enige buitenlanders die in Nederland emplooi

vinden; ook hoger geschoolden komen om te werken. De aanwezigheid van buitenlandse arbeidskrachten die tot de hogere klassen kunnen worden gerekend, is echter nooit geproblematiseerd; die van 'gastarbeiders' des te meer.

Volgens de algemeen gedeelde ideologie zijn de 'gastarbeiders' slechts als economisch subject in de Nederlandse samenleving ingesloten, iets dat soms scherp blijkt uit hun huisvesting op het bedrijfsterrein. Zij worden niet verondersteld, c.q. hebben zelf niet de bedoeling, om verregaand op te gaan in andere sectoren van de Nederlandse samenleving. Uitgaande van het principe dat 'gastarbeiders' slechts tijdelijk en onder verantwoordelijkheid van het bedrijfsleven aan het productieproces deelnemen, onthoudt de overheid zich vooralsnog van inmenging in hun leefomstandigheden. Helemaal ontredderd zijn de 'gastarbeiders' niet. Zo treden in tal van plaatsen 'Turkenmoeders' naar voren - zoals Bovenkerk et al. (1985: 121) deze later zullen noemen - Nederlandse vrouwen die zich ontfermen over de nieuwkomers (zie Hansen 1965: 399; Groot Zever 1965b: 415).

Maar er is meer dan incidentele bemoedering: charitatieve instellingen tonen al spoedig belangstelling. Aanvankelijk lopen vooral rooms-katholieken het vuur uit de sloffen, en dat is geen wonder, want de meeste 'gastarbeiders' komen uit Italië en Spanje en zijn rooms-katholiek. Aalmoezeniers, niet zelden gewezen missionarissen die een aardig woordje buiten de deur spreken en die ervaring hebben in het omgaan met vreemde culturen, geven gelegenheid tot gezellig samenzijn en ontpoppen zich tot patroons bij wie men in nood kan aankloppen (Leussink 1962; Van der Velden 1965: 391; Van Vlerken 1990: 101). De bedrijfsapostolaten groeien allengs uit tot kristallisatiepunten van sociale zorg. Van het één komt het ander.

In de IJmond besluiten katholieke sociaal-charitatieve instellingen in 1956 een maatschappelijk werker vrij te stellen voor de "vreemdelingenzorg" (Van der Velden *ibid.*: 392; Wals 1981: 15). Vier maanden later, in 1957, richten zij officieel een zelfstandige stichting op voor maatschappelijke en culturele opvang en verzorging van rooms-katholieke buitenlanders. De Peregrinus-stichting, zoals zij komt te heten, is vervolgens betrokken bij de oprichting van katholieke zusterverenigingen elders in de regio, zoals in Alkmaar en de Zaanstreek. In Utrecht in 1960 neemt een aalmoezenier contact op met het Katholiek

Instituut voor Maatschappelijk Werk. Dit stelt een spreekuur in en richt een trefpunt voor Italianen op (Buis 1967: 153; zie ook Immigranten 1962: 9-13). Het beheer van die *casa* is in handen van de Commissie Recreatie Italianen die later, als de zielszorg en het maatschappelijk werk zich ook tot Spanjaarden uitbreiden, wordt omgezet in de Commissie Bijstand Buitenlandse Werknemers. In 1964, wanneer ook Grieken en Turken tot de doelgroep van de commissie gaan horen, besluiten welzijnsinstellingen van verschillende denominaties deze commissie om te vormen tot een stichting. In Amsterdam oefent aanvankelijk een pater die tien jaar in Italië had gewerkt, de zielszorg voor de Italiaanse werknemers uit. In 1960 besluit het Interparochieel Sociaal-Charitatief Centrum een commissie op te richten die deze pater ondersteunt en "de maatschappelijke opvang" voor haar rekening neemt (Fritscheck 1961). Nog datzelfde jaar neemt de commissie het *Casa Italiana* in gebruik. Uit deze activiteiten ontwikkelt zich later de plaatselijke welzijnsstichting voor migranten. In Enschede nemen functionarissen uit het bedrijfsleven, een vormingswerker van het CJV Industrierwerk en enkele Italianen in 1960 gezamenlijk het initiatief tot de oprichting van de Commissie Recreatie Buitenlandse Werknemers Enschede. In 1965, als de werkzaamheden van de commissie sterk toenemen, is daar de Stichting Buitenlandse Werknemers Enschede (Groot Zever 1965a en 1965b; Wever 1967: 142-148). In Rotterdam wordt in 1960 op initiatief van het Bedrijfsapostolaat het opvangcentrum *Circolo Italiano* geopend. Zodra het centrum meer activiteiten gaat ontplooiën, wordt het persoonlijk initiatief overgenomen door een comité. Hieruit ontstaat later de Stichting Hulp aan Buitenlandse Werknemers voor het Rijnmondgebied. (Van der Drift 1965: 282). In Limburg, tenslotte, neemt de Katholieke Limburgse Emigratie Stichting die - ervaren als zij is met de problemen van jonge emigranten - de zorg voor de buitenlandse arbeider op zich (Knibbeler 1967: 127).

Ofschoon bestaande levensbeschouwelijke instellingen voor maatschappelijk werk steeds het initiatief nemen, kiezen zij van stond af aan voor een categoriale aanpak. Zij zien de 'sociale assistentie' aan 'gastarbeiders' als een ander soort werk, iets voor specialisten, klaarblijkelijk omdat het om een ander soort mensen gaat. Het feit dat 'gastarbeiders' tijdelijke passanten zijn die hun uiteindelijke bestemming elders hebben, ligt zeker ten grondslag aan dit gezichtspunt. Maar er is meer aan de hand. De publikaties van welzijnswerkers, ambtenaren en

beoefenaren van de wetenschap uit die dagen zijn doorspekt met termen als 'mentaliteit', 'geaardheid', 'levenswijze', 'vreemdheid', 'gewoonte' en 'aanpassing'. Een standaardzin is: "In ons land wordt de buitenlandse werknemer geconfronteerd met een ander klimaat, met ander voedsel, een andere landsaard, met andere leefgewoonten en gebruiken" (Van der Velden 1962: 113). De schrijver hiervan, die korte tijd later directeur van Peregrinus zal worden, vervolgt met een betoog over "acclimatisatie en aanpassing" van de "werkmigranten".

Op de Ministeries van Maatschappelijk Werk en Sociale Zaken slaan zijn inzichten kennelijk goed aan, want hij wordt spoedig benoemd in de Interdepartementale Werkgroep Buitenlandse Werknemers, later de Interdepartementale Commissie voor Contact en Overleg inzake Bijstand aan Buitenlandse Werknemers (Wals 1981: 28). De Graan (1964: 351-357), in die dagen het hoofd van de Onderafdeling Coördinatieorganen en Migratie van het Ministerie van Maatschappelijk Werk, draagt min of meer dezelfde boodschap uit: "In verband met de bevolkingsdichtheid [is] het leven hier nogal streng gereguleerd. Wij mogen niet veel, al merken we dat zelf niet omdat we eraan gewend zijn. Maar voor de zuiderlingen, die in een minder geordende samenleving zijn opgegroeid, valt dat meestal niet zo makkelijk te aanvaarden. (...) Vanuit de gebondenheid in hun eigen streekcultuur komen zij meestal alleen te staan in een hooggeïndustrialiseerde omgeving, waarin het tempo, de arbeidsdiscipline en de grote hoeveelheid vrije tijd hun wezensvreemd zijn. Bovendien spreken zij de taal niet." De Graan voorziet, vooral als zij hun gezinnen laten overkomen, "legio aanpassingsproblemen". "Deze aanpassingsproblemen, zo zij al niet tot ongewenst wangedrag leiden, wat wel eens, maar gelukkig niet al te veel, voorkomt, hebben toch veel menselijk verdriet tot gevolg, dat beter vermeden kan worden. (...) De migrant luwt zijn onlustgevoelens op de ontvangende bevolking en deze denkt meewarig over de arme sloeber, die het niet kan bolwerken of die zich, in hun ogen, misdroeg." Maar De Graan geeft hoop. "Wij weten nu dat een zorgvuldige begeleiding van de migratie veel mislukking en veel menselijk leed kan voorkomen, maar ook vele kosten kan besparen." Zo denkt De Graan aan voorlichting aan de Nederlandse bevolking. "[Er] ontbreekt wel eens het begrip voor hun andere geaardheid, die zij meebrengen uit hun geheel van ons verschillende culturele achtergrond, daar hun gedragingen niet aansluiten op de verwachtingen, die wij omtrent wat behoorlijk gedrag is, hebben. Met name is dat vaak het geval

ten aanzien van de man-vrouw relatie, die nogal eens complicaties en ongewenste gevolgen oplevert." Voorts denkt De Graan aan hulpverlening aan de buitenlandse werknemers. "In het algemeen wordt ernaar gestreefd in de eerste plaats het contact met landgenoten te bevorderen. Dan hebben zij, die dezelfde problemen hebben, steun aan elkaar en zij voelen zich tenminste niet alleen."

Simons, beoefenaar van de sociale wetenschap, veronderstelt in *Mens en Maatschappij* dat de Italiaanse 'gastarbeiders' mogelijk niet zijn opgewassen tegen hun verandering van 'milieu'. "Psychische moeilijkheden" en verschijnselen van "desoriëntatie en afweer" acht hij welhaast onvermijdelijk. Daarnaast meent hij dat de komst van vreemden per definitie de sociale verhoudingen verstoort. "Indien de sociaal-culturele omstandigheden van immigranten en autochtonen te veel afwijken, [zijn] beide groepen onvoldoende in staat uit zichzelf een geëigende toenadering tot stand te brengen. Zij moeten daarin worden geholpen." Simons pleit voor opnemng van 'gastarbeiders' in "gezellenhuizen" (Cf. Buis 1967: 162). "Het blijkt namelijk vaak zelfs gewenst, dat de aanpassing minder direct en meer gelijkmatig verloopt om gevoelens van frustratie en desoriëntatie te vermijden. In de tehuizen voelen de nieuwkomers door contact met land- en lotgenoten zich minder geïsoleerd." De inheemse bevolking zal de nieuwkomers uiteindelijk accepteren, "al zal deze de groep niet als volwaardig erkennen". Simons werpt zich op voor "integratiebevorderende maatregelen van bedrijfswege en van de overheid" ter voorkoming van conflicten door cultuurverschillen. Het welslagen daarvan hangt trouwens mede af van "het gehalte en de ontwikkeling van de binnenkomende groep. Indien selectie mogelijk is, verdient het aanbeveling op de sociale eigenschappen te letten van ongeschoolden en hiermee in ontwikkeling gelijkstaande werknemers" (Simons 1962: 234-245; zie ook Knibbeler 1962). Een anonieme schrijver in het katholieke blaadje *Sociaal Octaaf*, tenslotte, steekt de loftrumpet over een Spanjaard die ondanks zijn korte verblijf "reeds vrij behoorlijk Nederlands spreekt" en wiens wil het ook is geweest "om zich hier zo snel mogelijk aan te passen". Die inzet streelt het gemoed van de schrijver die afsluit met de verzuchting: "Als alle buitenlandse werknemers deze mentaliteit zouden bezitten dan zou de integratie van de groep in zijn geheel snel verlopen" (Immigranten 1962: 7-13).

Al met al stel ik vast dat deze schrijvers, afkomstig uit het

maatschappelijk werk, de overheid en de wetenschap, ideologisch overeenstemmen omtrent de probleemstelling. Nederland heeft te maken met mensen uit een geheel andere samenleving, met een andere, meer traditionele cultuur en een eigen landsaard. Hun mentaliteit en gewoonten wijken af van wat Nederlanders gewend zijn, en - meer dan dat - van wat zij betamelijk vinden. De nieuwkomers, kortom, vormen een aparte categorie omdat zij sociaal-cultureel anders zijn dan de Nederlanders. Aangezien dit anderszijn ideologisch wordt verbonden met het lidmaatschap van een (imaginaire) volksgemeenschap, kunnen we hier spreken van *etnische minorisering*. Het is van belang om goed te beseffen wat hier de centrale parameters zijn: de 'Ander' wordt *niet* geproblematiseerd op grond van fenotypische kenmerken, nationalistische, juridische of andere. Er is dus geen sprake van racialisering of nationalisering.

De ideologische overeenstemming strekt zich voorts uit over de waardering van de non-conformiteiten van de 'Ander'. 'Gastarbeiders' kennen de strenge Nederlandse regels niet en dat kan leiden tot desoriëntatie en psychische labiliteit, en verder tot sociale spanningen en wangedrag, vooral als hun 'gehalte' en 'ontwikkeling' laag is. In deze opvatting schuilt een klasse-element. Het gaat immers om mensen die in de Nederlandse samenleving - al is het maar tijdelijk - tot de laagste sociale klassen behoren.¹⁵⁷ De articulatie van deze ideologie herinnert aan de problematisering van 'onmaatschappelijken'. Toch wordt de 'onaangepastheid' van 'gastarbeiders' vooralsnog niet als een even kolossaal probleem ervaren. Dit komt wellicht doordat de strijd tegen de 'onmaatschappelijkheid' in deze periode juist luwt of zelfs suspect wordt. Maar vooral ook door de verwachting dat het probleem zich vanzelf oplost wanneer de 'gastarbeiders' naar huis terugkeren. Hun aanwezigheid is nog tamelijk vrijblijvend. Men acht ingrijpen wel gewenst zolang zij in den lande verblijven, maar dat ingrijpen moet niet zo streng en veelomvattend zijn dat deze 'onaangepasten' van hun eigen 'milieu' vervreemden. Daardoor zouden zij helemaal gedesoriënteerd en ontheemd kunnen raken, en bovendien zou dat hun herinpassing in hun land van herkomst nodeloos bemoeilijken. De beste oplossing, zo

¹⁵⁷ Dezelfde mensen behoorden in het land van herkomst vaak tot geheel andere sociale klassen. Velen waren keuterboeren. Om deze reden vat Niessen (1987: 12-13) hun arbeidsmigratie op als een proletariseringsproces.

redeneert men, is intensieve sociale begeleiding gericht op hun geleidelijke 'accomodatie' aan de Nederlandse samenleving.

De nieuwkomers doen er goed aan hun mentaliteit en levenswijze te modelleren naar de Nederlandse. Mede vanwege de vrijblijvendheid van hun aanwezigheid is er wel wat ruimte voor hun eigen 'identiteit'. Nederlanders moeten zolang de nieuwkomers nog niet zover zijn enige tolerantie opbrengen. De stichtingen voor hulp en bijstand aan buitenlandse werknemers vervullen hierbij een essentiële, maar tegelijkertijd bevoogdende rol. Dat blijkt onder andere uit de samenstelling van hun besturen. Verschillende maatschappelijke geledingen - behalve de 'gastarbeiders' zelf - zijn in de besturen vertegenwoordigd: afgevaardigden van levensbeschouwelijke liefdadige instellingen, werkgevers, de gemeenten, soms vakbonden, pensionhouders, enzovoort. Geheel volgens de principes van het corporatisme zetten zij zich allen in voor de zaak van de 'gastarbeiders', zonder daarbij belangentegenstellingen te erkennen. Zeker in de beginfase van de 'gastarbeid' beschouwen de betrokkenen de heersende economische, politieke en ideologische verhoudingen als vaststaande gegevens en definiëren zij het lot van de 'gastarbeiders' als een aparte 'problematiek'. Wel of niet bedoeld, de stichtingen worden zo de instantie ter voorkoming van sociale fricties die verband houden met de tewerkstelling van 'gastarbeiders'.

Ofschoon 'individuele sociale assistentie' zeker op het programma staat, krijgt de begeleiding vooral de vorm van 'groepswerk'. De gedachte is dat sociale verankering en lidmaatschap van een sociale gemeenschap noodzakelijke voorwaarden zijn voor volwaardige participatie in de samenleving.¹⁵⁸ Degenen die zijn losgeslagen en gespeend van sociale banden kennen niet hun plek in en verantwoordelijkheid voor de gemeenschap waarvan zij deel uitmaken, en zijn derhalve niet in staat zich aan te passen. Het groepswerk is dus in eerste instantie gericht op het bieden van sociale oriëntatie aan en het verstevigen van onderlinge banden van 'gastarbeiders' die, bij voorkeur, uit één en hetzelfde land komen. In tweede instantie is het groepswerk gericht op hun voorzichtige aanpassing aan de Nederlandse samenleving. Een beperkt deel van de werkzaamheden bestaat uit het geven van voorlichting aan Nederlanders

158 Hierin herken ik de 'sluisfunctie' van categoriale instellingen waar Van Amersfoort over spreekt (1974: 47).

over de achtergronden van de 'gastarbeiders'. Het welslagen van het aanpassingsproces hangt immers mede af van hun 'onbevooroordeelde' houding, zo veronderstelt men. Het particulier initiatief is bij uitstek uitgerust om deze sociale arbeid ter hand te nemen. Gaandeweg wordt de sociale zorg voor 'gastarbeiders' een bezigheid van gespecialiseerde vakkrachten.¹⁵⁹

Groot Zever (1965b) geeft een kijkje in de keuken van de stichting te Enschede; hijzelf is daar hoofd. Bij het "werken met groepen buitenlandse werknemers" is "zelfwerkzaamheid" één van de doelstellingen en de "groepsleider" doet er het zijne aan om dat te bereiken. Wat Groot Zever niet vermeldt is dat het daarbij gaat om 'zelfwerkzaamheid' naar Nederlandse normen. "Het tot ontwikkeling brengen van zelfwerkzaamheid [is] een moeilijke en vaak subtiele zaak, die een bepaalde tijd nodig heeft om te groeien. Directief optreden is in bepaalde gevallen, wanneer bijvoorbeeld het gesprek over een bepaald punt stopt, niet alleen verleidelijk, maar blijkt soms vooral in de aanvang noodzakelijk" (Ibid.: 416). Groot Zever geeft een voorbeeld. De verkiezingen voor een Spaanse commissie verlopen niet helemaal gladjes. De Spanjaarden willen alleen een voorzitter kiezen, maar volgens de groepsleider is dat een zaak van de gekozen commissie; wat eerst dient te gebeuren is het kiezen van de commissie. Hun handelwijze is "naar Spaanse verhoudingen" wel te begrijpen, zegt Groot Zever, maar de stichting kan ze natuurlijk niet goedkeuren. Voor de leden van de commissies organiseert de stichting vervolgens een weekend met als thema 'De kunst van het leidinggeven'. "Het resultaat was verrassend. Hoewel de leiding van het weekend meende, dat de deelnemers geprepareerd moesten worden op hun leider-zijn en hen wees op de verschillende taken van het bestuur, bleek dat zij al veel verder waren dan de leiding dacht. Het gebodene aan inleiding was voor hen klare taal" (Ibid.: 417).

Van der Velden (1966: 92-94) geeft enig inzicht in de begeleiding van gezinnen door de stichting te Beverwijk. Hij meldt dat zijn stichting met het bedrijfsleven en de besturen van omliggende gemeenten heeft

159 Aanvankelijk zijn dat vrijwel uitsluitend Nederlanders. In een later stadium nemen ook migranten het uitvoerende werk ter hand. Niet zelden zijn dat personen die zijn opgeklommen als bedrijfstolk en die door middel van een urgentie-opleiding aan de Sociale Academie worden bijgespijkerd. Het duurt nog geruime tijd eer de eerste migranten de dagopleiding uitstromen.

afgesproken de buitenlandse gezinnen verspreid te huisvesten in verschillende gemeenten en in verschillende wijken. Zodra het gezin zich in Nederland heeft gevestigd krijgt het bezoek van een medewerker van de stichting, die dan stevast het onderwijs van de kinderen aanroert. De stichting streeft naar spreiding van de kinderen over verschillende scholen, "zulks ter bevordering van de aanpassing van de gezinnen", stelt Van der Velden. "Veel ouders hebben geen inzicht in de Nederlandse opvattingen, o.m. niet ten aanzien van de leerplicht. (...) Met de scholen is afgesproken, dat deze het centrum zullen waarschuwen bij onnodig veel verzuim en ook voor andere gelegenheden te allen tijde een beroep op de stichting kunnen doen. Met de ouders wordt dit dan doorgesproken." De stichting besteedt voorts gedurende een lange periode speciale aandacht aan de overgekomen vrouwen.

Aanvankelijk zijn het uitsluitend het bedrijfsleven en de caritas die de kosten voor deze projecten opbrengen. Het Ministerie van Maatschappelijk Werk verstrekt voorlopig geen reguliere bijdrage aan de kosten, al volgt het de ontwikkelingen met grote interesse en moedigt het het particuliere initiatief aan op de ingeslagen weg voort te gaan. Daarin komt verandering in het begin van de jaren zestig. In 1964 wordt met terugwerkende kracht vanaf 1 januari 1963 een voorlopige rijkssubsidieregeling van kracht (Wals 1981: 33). Verschillende overwegingen liggen aan de beleidswijziging van het ministerie ten grondslag. Om te beginnen trekken de stichtingen meer werkzaamheden naar zich toe. Eén en ander staat niet los van de gezinshereniging die sinds 1960 schoorvoetend op gang komt. Voor de stichtingen, maar zeker ook voor de overheid krijgt de 'problematiek' van de 'gastarbeiders' door de komst van hun vrouw en kinderen een ietwat ander karakter. De buitenlanders gaan zich nu ook vertonen in andere maatschappelijke sectoren dan uitsluitend de arbeidsmarkt en hun 'onaangepastheid' manifesteert zich daardoor sterker in de samenleving. Daarenboven krijgt hun aanwezigheid een meer permanent en dus minder vrijblijvend karakter. Voor de stichtingen is dat reden om bij het ministerie aan te dringen op 'structurele subsidiëring'. Het is interessant dat sommigen hierbij de vergelijking trekken met het woonwagewerk. Het bestuur van de Peregrinus-stichting schrijft in 1963: "Subsidiëring van de kant van uw ministerie op gelijke basis als thans voor het woonwagewerk geldt - hetgeen vanuit een bepaalde hoek *het meest met het vreemdelingen-*

opvangwerk vergelijkbaar is - zou een redelijke basis vormen, waarop zowel in het IJmondgebied als elders een continue opvang- en begeleidingsactiviteit ten aanzien van buitenlandse werknemers in de Nederlandse gemeenschap vanuit particulier initiatief gestalte kan krijgen" (Wals 1981: 33; cursivering van mij -JR). Inmiddels hebben zich de eerste gewelddadige conflicten voorgedaan. In 1961 in Enschede, Almelo, Hengelo en Oldenzaal raken Italianen en Spanjaarden slaags met Twentse 'nozems'. De rellen doen flink wat stof opwaaien en leiden zelfs tot vragen in de Tweede Kamer en de instelling van een commissie van goede diensten vanwege de Ministeries van Maatschappelijk Werk en Sociale Zaken. Volgens Groenendijk (1990: 82) is het "waarschijnlijk" dat de schok die de rellen in Twente teweegbrachten de departementale besluitvorming rond de subsidiëring van het maatschappelijk werk heeft versneld. Aanvankelijk vergoedt het ministerie 40% van de begroting van de welzijnsstichtingen. Later, in 1969, zal het subsidie worden verhoogd tot 70%, in 1972 tot 95%, en na 1975 tot slot tot 100%. De stichtingen maken dan al geen deel meer uit van het verzuilde maatschappelijke werk.

De stichtingen blijven in principe autonoom, maar vanzelfsprekend krijgt de overheid door het subsidie-instrument een steeds grotere stem in het kapittel. Subsidiëring gaat immers gepaard met voorwaarden en de ontvangers schikken zich doorgaans in die voorwaarden. Vooral als de stichtingen mede dankzij overheidssubsidie uitgroeien tot instellingen van behoorlijke omvang, worden zij kwetsbaar voor inmenging van de overheid. Er staan dan teveel belangen - niet in de laatste plaats banen - op het spel om de wensen van de overheid naast zich neer te leggen. Een voorbeeld van overheidsinvloed geeft Van Vlerken (1990: 104-105). Aan het eind van de jaren zestig komt een brede democratiseringbeweging op gang en de stichtingen ontsnappen daar niet aan. De democratisering van de hulpverlening komt tot stand "niet omdat het bestuur dit zo belangrijk vond, maar omdat het voorgeschreven werd door de belangrijkste subsidiegever, het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk". Naarmate de tijd voortschrijdt en meer sociale contradicties aan het licht komen, gaan de opvattingen van de overheid en het maatschappelijk werk over wat er te gebeuren staat, verder uiteenlopen. Daarover verderop meer. In de beginperiode echter staan de stichtingen stevig op hun grondvesten en is er in grote mate sprake van ideologische

consensus.

Hoezeer het fenomeen van de welzijnsstichtingen is aangeslagen, inclusief hun takenpakket, subsidiestructuur en ideologische grondslag, moge blijken uit het feit dat Surinamers er zelf voor kiezen om identieke instellingen van de grond te brengen (De Graaf, Penninx en Stoové 1988: 215; zie ook Van Amersfoort 1968: 46). In tegenstelling tot de welzijnsstichtingen voor buitenlandse werknemers worden deze stichtingen hoofdzakelijk een aangelegenheid van Surinamers zelf.

Wetenschapsbeoefenaren hebben tot laat in de jaren zestig amper interesse getoond in het onthaal van 'gastarbeiders'. Een enkele publikatie verschijnt, maar ik heb er geen één kunnen vinden waarin afstand wordt genomen van de heersende ideologie, integendeel. Klaarblijkelijk is de opvatting gemeengoed dat 'gastarbeiders' in sociaal-cultureel opzicht afwijken van Nederlanders, dat die non-conformiteit problematische aspecten heeft, dat zijzelf en de samenleving het best zijn gediend met hun geleidelijke aanpassing aan de Nederlandse levenswijze en dat die aanpassing het best kan worden verwezenlijkt door middel van 'sociale begeleiding' door gespecialiseerde, aparte welzijnsinstituties.

5.4 DE 'GELEIDE INTEGRATIE' VAN 'ETNISCHE MINDERHEDEN'

De aanloop tot een nieuwe fase

In de jaren zeventig begint de economische conjunctuur te dalen. De werving van nieuwe 'gastarbeiders' gaat desondanks onverminderd door. Naast hen verschijnen nog talrijke andere migranten in Nederland, waarvan sommigen zeer tegen de zin van de overheid en het brede publiek. Surinamers, met name mensen uit de lagere sociale klassen, ontvluchten de op handen zijnde onafhankelijkheid van Suriname en eenmaal in Nederland maken zij geen aanstalten om weer snel te vertrekken.¹⁶⁰

Deze ontwikkelingen ten spijt houdt de overheid nog behoorlijk lange tijd vast aan het uitgangspunt dat Nederland geen immigratieland is en

¹⁶⁰ Dit neemt niet weg dat de terugkeerideologie wijdverbreid is (Penninx 1979a: 53). Dat geldt trouwens ook voor andere categorieën van migranten.

dat de migranten er slechts voor beperkte duur verblijven, in het geval van de 'gastarbeiders' slechts zolang er sprake is van economische hoogconjunctuur. Het Ministerie van Sociale Zaken en Volksgezondheid bevestigt dat in 1970 nog eens in de *Nota Buitenlandse Werknemers* (de 'Nota Roolvink'). De overheid onderneemt van alles om de werkelijkheid met dat beeld te rijmen. Het Ministerie van Justitie koestert sinds 1965 de Vreemdelingenwet en doet er het zijne aan om te voorkomen dat migratie naar Nederland plaatsvindt. Het Ministerie van Sociale Zaken en Volksgezondheid stopt in 1973 - na de eerste oliecrisis - de werving van 'gastarbeiders, en stelt in 1974 voor hun terugkeer te stimuleren met een vertrekpremie, een voorstel dat overigens door de Tweede kamer wordt verworpen. Niettemin bekrachtigt het ministerie daarmee het standpunt dat Nederland geen vestigingsland is voor 'buitenlandse werknemers'. In de discussie over deze zogenoemde 'oprot-premie' duikt het argument op dat de retournemigranten een bijdrage zouden kunnen leveren aan de ontwikkelingen in hun land van herkomst (Penninx 1979a: 125-126). Dat argument vormt de grondslag van een programma voor remigratieprojecten dat het Ministerie van Ontwikkelingssamenwerking een jaar later lanceert. Mede om te voorkomen dat de 'vernederlandsing' van de kinderen van 'gastarbeiders' de retournemigratie in de weg zou staan, ontwikkelt het Ministerie voor Onderwijs en Wetenschappen een programma voor onderwijs in eigen taal en cultuur. De Ministeries van Sociale Zaken en Justitie gaan zich inspannen om de positie op de arbeidsmarkt van kortverblijvende en nieuwkomende buitenlandse arbeidskrachten te verzwakken ten gunste van de positie van inheemse Nederlanders en degenen die wel mogen blijven. Daarnaast treffen zij maatregelen om de aanwezigheid van illegalen tegen te gaan; deze maatregelen worden overigens gekoppeld aan een regularisatieregeling (zie Van Groenendael 1986). Juridische instrumenten worden ook overwogen om de migratie van Surinamers in te dammen. Het beeld heeft dan al postgevat dat "de Surinamer een ongeschoolde neger [is] die het in de samenleving niet kan redden en die welhaast automatisch afhankelijk blijft van uitkeringen zo hij al niet terecht komt in de wereld van criminaliteit en prostitutie" (Van Amersfoort 1987b: 480). Twee commissies worden geïnstalleerd om één en ander uit te werken (Biervliet, Bovenkerk en Köbben 1975: 338). Gedurende de beraadslagingen van die commissies suggereert de Minister van CRM in 1972 'rijksgenoten' een visumplicht op te leggen; enkele maanden later

komt de Minister van Justitie met het idee op de proppen om de Grondwet te veranderen teneinde hun komst naar het Europese deel van het Koninkrijk te kunnen stoppen (Van Amersfoort 1987b: 481; Penninx 1979a: 60).¹⁶¹ Geen van deze 'oplossingen' wordt geëffectueerd, maar de uitspraken onderstrepen de ideologische voorstelling dat er Nederlanders zouden kunnen zijn met meer en Nederlanders met minder rechten.

De zorg voor de 'probleemgroepen' die - zolang het duurt - nog in Nederland verblijven, berust nog altijd bij het Ministerie van CRM. Dit houdt voor bepaalde 'probleemgroepen' een serie van categoriale welzijnsstichtingen in stand, die de 'onvolkomenheden' voortkomend uit hun verblijf in Nederland, moeten redresseren. Aan het einde van de jaren zestig brengt CRM de activiteiten voor zulke uiteenlopende 'vreemde' categorieën als 'gastarbeiders', Molukkers, Surinamers, Antillianen en woonwagengewoners onder één noemer. Als "Migrerende Groepen" ressorteren zij voortaan onder één departementale afdeling die in de geest van de tijd een zwaarder accent gaat leggen op 'samenlevingsopbouw' (Penninx 1988b: 20).¹⁶² In het geval van de 'migrerende groepen' komt dit neer op categoriaal opbouwwerk, wat los staat van het 'gewone', d.i. territoriale opbouwwerk. In zekere zin is het categoriale opbouwwerk een vreemde eend in de bijt en is zijn bestaan niet onomstreden (Cf. Peper 1969: 126-127). Maar het bestaan van aparte vormen van opbouwwerk is te verklaren: het vloeit logisch voort uit de in eerdere fasen gecreëerde instellingen en bijbehorende ambtelijke structuren. Hun bestaan is derhalve het produkt van de ideologische voorstelling dat bepaalde categorieën van de bevolking 'anders' zijn. Deze specifieke manier van denken en handelen structureert het zoeken naar (politieke) oplossingen voor bepaalde problemen die niet direct in de sfeer van het welzijn liggen. Zo schrijft Van Praag (1971: 25-26) dat het antwoord van de overheid op de "mede door discriminatie veroorzaakte huisvestingsproblemen" van "Westindische rijksgenoten" "de inruiming [is] van een plaats voor de Surinamers en Antillianen in het categoriaal opbouwbeleid" (Ibid.: 26-27).

161 Deze voorstellen komen volgens Van Amersfoort (1987b) voort uit het streven de immigratie te beheersen, maar in feite dragen zij bij aan een paniekstemming over de 'dreigende' massale komst van Surinamers. In die stemming wordt de beslissing om Suriname onafhankelijk te maken, geforceerd, meent Van Amersfoort. Angst van bepaalde Surinamers voor die onafhankelijkheid brengt die de exodus naar Nederland op gang. Een schoolvoorbeeld van een *self-fulfilling prophecy*.

162 Lucassen et al. (1974: 99) spreken van "milieu-opbouw".

Hij legt uit dat het categoriale opbouwwerk "in elk geval een groepsgewijze benadering van allochtone categorieën [behelst] met het doel hen een bepaalde, nog nader te interpreteren, positie (n.l. die van redelijk ingepast zijn) in de plaatselijke samenleving te verschaffen" (zie ook Lucassen et al. 1974: 98-99).

Naarmate de tijd vordert en "het migratiebeeld" door toenemende verblijfsduur en gezinshereniging verandert, schuiven deze doelstellingen ietwat op (Penninx 1979a: 148-149). In de *Nota Buitenlandse Werknemers* (1970) staat nog dat 'de buitenlander' zich aan het Nederlandse leefpatroon moet weten aan te passen, maar dat tegelijkertijd het bewaren van de eigen identiteit terwille van de heraanpassing in het eigen land, een kans moet worden gegeven. In de *Memorie van Antwoord*, die vier jaar later verschijnt, staat dat het streven naar integratie in "onze" samenleving in het belang is van het welzijn van de buitenlandse werknemer, maar ook van de samenleving omdat "een slecht geïntegreerde groep een bron van spanningen kan zijn, die tot conflicten aanleiding kan geven". Het accent komt dus meer te liggen op 'integratie', terwijl behoud van de eigen identiteit wordt afgezwakt of een andere inhoud krijgt. Volgens de *Memorie van Antwoord* moet buitenlandse werknemers de mogelijkheid worden geboden houvast te vinden in eigen waarden en gewoonten, "omdat goede relaties met de omringende samenleving niet te verwachten zijn van mensen die ontworteld raken en het besef van eigen waarde dreigen te verliezen". De overheid gaat de eigen identiteit van migranten meer zien als een provisorisch instrument dat slechts de functie heeft het grote doel van 'integratie' te dienen. De verschuiving naar een meer integrationistische aanpak valt samen met een grotere bemoeienis van de overheid met het welzijnswerk. De overheid neemt daarmee in zekere zin afstand van het credo dat de sociale zorg voor migranten primair een zaak is van het particuliere initiatief. Met het oogmerk het aantal gesprekspartners te verminderen en de coördinatie te verbeteren instigeert het Ministerie van CRM in 1975 de oprichting van de Landelijke Stichting Bijstand Buitenlandse Werknemers, later het Nederlands Centrum Buitenlanders.¹⁶³ In een ander verband doet de overheid voorstellen om een deel van de werkzaamheden van de

¹⁶³ De sterkere greep van de overheid op het categoriale welzijnswerk ontlokt bij sommigen de kritiek dat de stichtingen fungeren als een doorgeefluik van CRM (zie Projektgroep Trekarbeid 1978).

welzijnsstichtingen - onder andere hun belangenbehartiging - over te hevelen naar bestaande, plaatselijke instellingen voor welzijnszorg. Dat gebeurt bijvoorbeeld in 1977 in een beleidsnota over de positie van Surinamers in Nederland, waarin wordt erkend dat "een groot aantal" zich blijvend heeft gevestigd. Een jaar later, na felle kritiek van Surinaamse welzijnsinstellingen, nuanceert de regering haar standpunt ietsje. Ze staat nu op het standpunt dat de signalerende, pleitbezorgende en groepsbelangen behartigende functies van de welzijnsinstellingen voor Surinamers nodig en nuttig zullen zijn zolang Surinamers niet vanzelfsprekend als gelijkwaardige medeburgers worden bejegend. Wat de regering betreft zouden de bestaande organisaties voortaan wel de maatschappelijke dienstverlening en het sociaal-culturele werk kunnen verzorgen, mits uiteraard deze daarvoor de nodige 'deskundigheid' vergaren. Over een tijdslimiet spreekt de regering zich niet uit. De sterkere bemoeienis van de overheid met deze migranten vindt zijn weerslag in de ambtelijke hiërarchie. De afdeling op het Ministerie van CRM die zich met 'migrerende groepen' bezighoudt, wordt in 1976 opgewaardeerd tot directie.

Het is interessant dat de overheid de rol van het categoriale welzijnswerk (en zijn taak bij de ontwikkeling van eigen identiteit van migranten) gaat relativiseren naarmate haar besef groeit dat "een aantal" migranten zal blijven. Ze wil dat algemene maatschappelijke instituties zich gaan bezighouden met de 'inpassing' van migranten in de samenleving. Al langer wordt de vraag gesteld in hoeverre het welzijnswerk is toegerust om de problemen van gevestigde migranten op te lossen. De Adviescommissie voor Contact en Overleg inzake Bijstand aan Surinamers in Nederland bijvoorbeeld, die vanaf 1976 het Ministerie van CRM adviseert, bepleit meermalen grotere inspanningen van overheidswege om de achterstandspositie van Surinamers en Antillianen op de terreinen van werk en huisvesting te kunnen opheffen (Penninx 1979a: 64). Ook wordt de retorische vraag gesteld of de welzijnsstichtingen, met name die voor buitenlandse werknemers, wel aan hun 'eigenlijke' taken toekomen. In de praktijk gaat namelijk ontzettend veel tijd op aan individuele hulpverlening en pleitbezorging. Dit komt echter mede doordat algemene dienstverlenende instellingen de gewoonte hebben om migranten naar 'hun' stichtingen door te verwijzen (De Graaf, Penninx en Stoové 1988: 216; Penninx 1979a: 152). De gedachte dat speciale vaardigheden vereist zijn om met deze migranten om te

kunnen gaan, leeft onmiskenbaar sterk.

Intussen groeit de ongerustheid over wat er in de samenleving gaande is: de economische crisis grijpt om zich heen, de werkloosheid blijft stijgen, criminele excessen vinden plaats, de eenheid en harmonie van de samenleving staat op het spel. Zonder dat men direct de oorzaken op het conto van de nieuwkomers schuift, wordt hun aanwezigheid wel met deze problematiek geassocieerd. Er ontstaat een crisissfeer waarin bepaalde migranten een status toebedeeld krijgen die doet denken aan wat Solomos et al. (1982: 23) noemen "*the enemy within*". Hun aanwezigheid in Nederland wordt daarmee in zekere zin tot een beheersingsvraagstuk gedefinieerd.¹⁶⁴ Typerend voor de crisissfeer zijn uitspraken als zou de tweede generatie van 'gastarbeiders' een "sociale tijdbom" zijn (Bol 1979: 6; Schumacher 1979b: 16-17). De *enemy within* heeft zich in de loop van de jaren zeventig op tal van plaatsen gepresenteerd: in verschillende gemeenten breken gewelddadigheden uit rond migranten, in de Bijlmer vonden massale kraakacties plaats door Surinaamse woningzoekenden, in de 'rosse' buurt in Amsterdam en rond de Kruiskade in Rotterdam ontstaat een drugscene waarin vooral Surinaamse junkies en dealers opvallen, en op verschillende plaatsen trachten groepjes Molukse jongeren de vestiging van een onafhankelijke Molukse republiek met geweld te forceren. Voor veel Nederlanders zijn deze conflicten, waarbij zelfs slachtoffers vallen, een traumatische ervaring. Met name de treinkapingen in 1975 en 1977 doen een schokgolf door de Nederlandse samenleving gaan. Men gaat zich afvragen hoe het komt dat een bevolkingsgroep die al zo lang in Nederland woont, nog steeds niet is 'geïntegreerd'.

De teneur van veel reacties, zeker in kringen van de overheid, is dat de geweldsuitbarstingen van Molukkers mede het gevolg zijn van hun uitsluiting van sociale goederen en diensten. Dat is interessant, omdat hiermee het proces van sociale verdeling ter discussie wordt gesteld. Speciaal voor de Molukkers ontwerpt de overheid een uitgebreid programma van maatregelen gericht op hun insluiting. Tijdens het debat daarover in de Tweede Kamer vraagt PvdA'er Molleman of dit prachtige

¹⁶⁴ Rinsampessy (1975: 56) beschrijft hoezeer publieke uitingen van Molukkers worden geïnterpreteerd als probleem voor de "nationale veiligheid". Dit zou bij de overheid het verlangen aanwakkeren Molukkers sneller en onder dwang te assimileren.

beleid ook zou kunnen gelden voor andere categorieën. De coördinerend Minister van CRM wijst die suggestie nochtans af (Cf. Köbben 1979: 150). Toch rijpt de gedachte - juist op de burelen van zijn eigen departement - dat ook bij die andere categorieën de aanpak van pappen en nathouden niet (meer) werkt. Daarmee wordt de vraag urgent hoe de Nederlandse imaginaire gemeenschap eruit ziet en hoe de Nederlandse natie-staat zou moeten worden ingericht. De eventuele insluiting van verschillende categorieën migranten gaat al met al gepaard met ideologische en politieke veranderingen. Als gevolg hiervan krijgt de overheid een aanzienlijk grotere bemoeienis met het wel en wee van migranten.

Een nieuwe fase

Een brede en meer samenhangende visie op de positie van migranten wordt eerst in 1979 in het WRR-rapport over 'etnische minderheden' en in de daaropvolgende regeringsnota's naar voren gebracht. Dan al is er een coördinerend minister aangewezen, die van Binnenlandse Zaken. Wat behelst het WRR-rapport? Om te beginnen rekent de WRR definitief af met de idee dat Nederland geen immigratieland is; dat is het de facto namelijk wel. De raad verklaart echter tegelijkertijd dat alles in het werk gezet moet worden om toekomstige migratie - met uitzondering van gezinshereniging - te voorkomen (Ibid.: xxxv-xxxvi). Nederland is immers al zo vol, migratie is nadelig voor de herkomstlanden, en *last but not least* de "kostbare inspanningen" om de positie van de 'etnische minderheden' te verheffen zouden tot "onoverzienbare proporties" uitgroeien. Dit standpunt hinkt ideologisch op twee benen. Enerzijds erkent de raad dat verschillende categorieën migranten feitelijk deel uit maken van de Nederlandse samenleving. Na jarenlang niet echt geïncorporeerd te zijn, horen zij er nu wel bij. Anderzijds problematiseert de raad de aanwezigheid van dezelfde categorieën. Die is een last voor de samenleving en derhalve moet hun aantal binnen de perken worden gehouden. De WRR onderscheidt verschillende problemen die "in het algemeen" volgen op "de immigratie van omvangrijke groepen van een andere cultuur en/of ras in een gevestigde samenleving" (Ibid.: vii). Volgens de WRR zijn de problemen dus niet het gevolg van de (lage) klassepositie van de migranten, of van de onnozelheid van de samenleving omtrent de aard van hun verblijf, maar het gevolg van

culturele verschillen.¹⁶⁵ Met andere woorden, de komst van bepaalde migranten is import van culturele non-conformiteit. Kennelijk gaat de WRR ervan uit dat Nederland, althans in de publieke sfeer, een monoculturele samenleving was,¹⁶⁶ en dat de ontstane etnische of culturele verscheidenheid ipso facto leidt tot problemen: dat is mijns inziens een ideologisch oordeel.

De problemen hebben betrekking op de sociale achterstand van de 'etnische minderheden', op hun aanpassing aan de "dominerende cultuur" c.q. hun handhaving van eigen identiteit en op de bereidheid van de Nederlanders een harmonische samenleving te ontwikkelen. De raad meent dat de veronderstelde tijdelijkheid van hun verblijf een adequate aanpak hiervan in de weg heeft gestaan. Hierdoor werd de "ontwikkeling van een multi-culturele samenleving", de "botsing van culturen" en de "structurele versterking van de sociaal-economische positie van de minderheden" naar de achtergrond geplaatst. In zijn rapport benadrukt de WRR de gemeenschappelijkheid en het bijzondere karakter van de problemen van veel leden van 'etnische minderheden' die neerkomen "problemen van achterstand, eigen culturele identiteit en ontmoeting met een anders geaarde samenleving" (Ibid.: viii). Zo hebben zij een relatief laag opleidingsniveau, geringe vakbekwaamheid en scholing, nauwelijks enige economische macht (Ibid.: xii), en koesteren zij hun eigen beelden over de verhoudingen tussen mannen en vrouwen, de gezinsrelaties, het arbeidsethos, eetgewoonten, de verhouding van de burgers tot de overheid enzovoort (Ibid.: x). Velen ervaren deze 'problemen' cumulatief, wat niet geldt voor leden van andere economisch zwakke groepen in de samenleving, meent de WRR. Voor de harmonie in de samenleving is het essentieel dat de gevaren van sociale achterstand en cultureel isolement

165 De WRR (1979: xi-xii) stelt dat ongelijke kansen en ongelijkwaardige behandeling van de Surinamers en Antillianen mede in stand worden gehouden door "de raciale verschillen" tussen hen en - het staat er niet met zoveel woorden, maar ik vermoed - de inheemse Nederlanders. Dit is een voorbeeld van racialisering. In de analyse en conclusies is dit echter een ondergeschikt detail. Het dominante dis-cours is in termen van cultureel isolement en sociale achterstand.

166 Op p.xxi merkt de WRR op dat de cultuur in de landen van herkomst en in de Nederlandse samenleving niet homogeen en statisch is. Deze opmerking ondergraaft mijn conclusie allerminst. Ze staat namelijk in een passage waarin de raad de doelstelling van 'behoud van culturele identiteit' bekritiseert: op grond van het argument dat culturen dynamisch zijn, voorspelt de WRR dat migranten in het ontvangende land toch "onwillekeurig enige normatieve invloeden ondergaan". De WRR doet het streven naar 'behoud van culturele identiteit' daarom als onrealistisch van de hand.

worden gekeerd. De tolerantie van de meerderheid ten opzichten van de 'etnische minderheden' en hun cultuur hangt immers samen met de "sociale status" - dat wil zeggen de mate van achterstand - van de minderheden, aldus de WRR.

Deze karakterisering herinnert sterk aan de problematisering van 'onmaatschappelijken'. Ook bij hen werden sociaal-economische kenmerken gekoppeld aan sociaal-culturele kenmerken. Wat dat betreft illustreren beide gevallen hoezeer de differentiatie in sociale klassen op zowel economische als ideologische gronden geschiedt. Maar meer dan dat, ze illustreren ook hoezeer non-conformiteit bovenal en op de eerste plaats wordt gelokaliseerd bij de laagste klassen. Degenen die tot de hogere klassen behoren worden allerminst geproblematiseerd, integendeel, hun aanwezigheid in Nederland wordt met forse belastingvoordelen beloond.¹⁶⁷ Er zijn desalniettemin interessante verschillen. Bijvoorbeeld in de evaluatieve componenten van de respectievelijke ideologieën. De non-conformiteit van 'onmaatschappelijken' werd zonder meer negatief gewaardeerd. Hun 'identiteit' - men sprak toen vooral van 'mentaliteit' - moest zonder pardon worden omgesmolten tot een 'normale' identiteit. De 'identiteit' van 'etnische minderheden', daarentegen, wordt weliswaar problematisch geacht, maar niet volledig afgewezen. Men gaat er omzichtiger mee om en onderkent zelfs positieve en te respecteren aspecten. Feit blijft dat de WRR verwacht dat 'etnische minderheden' in de samenleving "een sterke druk tot conformering" zullen ondergaan (Ibid.: xvii) en dat in concrete gevallen van cultuurconflict "de opvatting van de meerderheid zal domineren" (Ibid.: xxii), maar toch.¹⁶⁸ Samenhangend met deze toekenning van ruimte voor de etnische of culturele non-conformiteit van 'etnische minderheden' wordt - eveneens meer dan bij 'onmaatschappelijken' het geval is - de omringende samenleving enigermate geproblematiseerd. De WRR onderkent verschijnselen als discriminatie, stigmatisering enzovoorts, al gaat de raad niet zover de

167 Sinds 1970 genieten buitenlandse werknemers die in dienst zijn van internationale bedrijven, een bijzondere kostenafrek. Deze zogenaamde 35%-regeling geldt in beginsel maximaal gedurende de eerste zestig maanden van hun verblijf in Nederland.

168 Tien jaar later, in het rapport *Allochtonenbeleid*, laat de WRR (1989) zich van een geheel andere kant zien. Nu presenteert de raad vooral het idee dat de eigen identiteit de 'integratie' juist in de weg staat. De verwantschap met de problematisering van 'onmaatschappelijken' is in dit rapport veel sterker.

etikettering van bepaalde categorieën als 'etnische minderheden' ook als vorm van stigmatisering op te vatten.¹⁶⁹

Voor deze verschillen in behandeling van 'onmaatschappelijken' en 'etnische minderheden' heb ik drie verklaringen. In de eerste plaats verkeert het proces van minorisering in een andere historische fase. Rond 1980 heerst een andere tijdgeest dan in de jaren vijftig. Het past nu niet meer om de non-conformiteit van bepaalde mensen zo radicaal te verwerpen. In de tweede plaats gaat het bij 'etnische minderheden' om categorieën van de bevolking van wie wordt verondersteld dat ze een andere landsaard hebben. Het rücksichtslos afwijzen van hun eigenheid zou makkelijk kunnen worden geïnterpreteerd als 'racisme' (in de populaire zin des woords). Maar daar rust een taboe op; de norm schrijft respect en begrip voor (Vuijsje 1986). Bovendien appelleert de eventuele openlijke 'repressie' van uitheemse 'volkeren' aan gevoelens van mededogen met de underdog. Deze morele overwegingen wegen zwaar in een samenleving waarin tolerantie een element van de cultuur is (zie daarover paragraaf 4.2). Vuijsje meent trouwens dat dit taboe een voedingsbodem vormt voor morele 'chantage'. In de derde plaats zijn de migranten, in tegenstelling tot indertijd de 'onmaatschappelijken', mede door de inspanningen van de overheid, niet geheel monddood. Na de democratiseringsgolf van de jaren zestig heeft de overheid een grotere behoefte haar beleid te legitimeren en daarvoor heeft ze de medewerking van de betrokkenen nodig (Rath en Saggar 1991; zie ook De Graaf, Penninx en Stoové 1988: 218). Het gaat dus niet aan hen tegen de haren in te strijken. Bovendien is aan migranten - vanuit de gedachte dat zij niet teveel van hun culturele wortels mochten vervreemden met het oog op hun terugkeer - enige ruimte geboden voor de ontwikkeling van een vorm van eigenheid. Zoiets is niet zomaar terug te draaien.

Ik wil wat dieper ingaan op dit laatste. Reeds vanaf het begin van de jaren zeventig klinkt kritiek op de instituties die 'traditioneel' de belangen van migranten behartigen, te weten de door de overheid gesubsidieerde welzijnsstichtingen. Met name de stichtingen voor hulp aan buitenlandse werknemers komen onder vuur te liggen. Niet langer wordt de situatie geaccepteerd dat migranten alleen het uitvoerende werk mogen

¹⁶⁹ Vergelijk Lucassen en Penninx (1985: 135), die de voorzieningen die uit het Minderhedenbeleid voortkomen, opvatten als een vorm van 'positieve toewijzing'.

verrichten, terwijl inheemse Nederlanders de bestuursposities innemen. Bovendien worden twijfels geuit over de kwaliteit en integriteit van de uitheemse hulpverleners. Zij zouden *Uncle Toms* zijn, of aanhangers van de rechts-extremistische Grijsze Wolven of Amicales. De meeste kritiek is afkomstig van concurrerende dienstverlenende organisaties voor migranten, waar niet zelden Nederlanders de boventoon voeren. Migrant zelf treden pas in een later stadium meer naar voren. Hoe dan ook, de stichtingen voor buitenlandse werknemers zien hun legitimiteit in het geding komen en reageren onder andere met het opnemen van migranten in hun bestuur. De Surinaamse stichtingen maken een vergelijkbare ontwikkeling door, hoewel Surinamers er van meet af aan al hebben gedomineerd. De weinige Nederlandse zaakwaarnemers worden in de loop van de jaren zeventig uit de stichtingen gezet en hun plaatsen worden opgevuld door mensen met de 'juiste' identificatie. Koot en Uniken Venema (1985: 12-14) stellen dat deze ontwikkeling voortkomt uit de groei van "etnisch bewustzijn". De betrokken migranten ontdekken dat zij in de gegeven omstandigheden bij de overheid aardig wat kunnen bereiken door zich 'etnisch' te profileren. Het is dan ook niet vreemd dat de roep om 'behoud van de eigen identiteit' steeds luider klinkt. Van de overheid verwacht men daarvoor onvoorwaardelijke ondersteuning, meer nog dan zij in het verleden deed. Op het Ministerie van CRM stelt men zich echter iets anders voor bij 'categoriale samenlevingsopbouw', althans twijfels groeien of deze ontwikkeling naar sociale en culturele pluriformiteit wel zo dienstig is aan het gestelde doel van 'integratie' (Cf. Entzinger 1975: 333). De ambtenaren realiseren zich echter ook dat het volstrekt negeren van wensen van de 'doelgroep' strijdig zou zijn met een ander beleidsdoel dat in deze periode prominent op de agenda prijkt, namelijk dat van democratisering. Aldus krijgen migranten een vinger in de pap.

Wat dit betreft zijn de inspraakprocedures rond de *Ontwerp-Minderhedennota* (Ministerie van Binnenlandse Zaken 1981) interessant. Migrant, hun organisaties en zaakwaarnemers maken flink gebruik van de door de overheid geboden mogelijkheden om commentaar te leveren op de voorstellen. Zoals Urbanus (1983) laat zien, loopt de wens tot behoud c.q. versterking van de eigen identiteit als een rode draad door hun commentaren heen. Uit haar rapport leid ik echter af dat de migranten(organisaties) op geen enkele wijze afstand nemen van de minorisering in het voorgestelde beleid, maar dat zij slechts hun eigen

accenten erin aanbrengen. Waarschijnlijk is het feit dat hun positie en die van hun organisatie een produkt is van de ideologie van minorisering, debet aan hun opstelling.

De belangrijkste documenten die na het WRR-rapport verschijnen zijn achtereenvolgens de voorlopige regeringsreactie (Inhoud 1980), de *Ontwerp-Minderhedennota* (Ministerie van Binnenlandse Zaken 1981) en de *Minderhedennota* (1983), en verder een aantal nota's die betrekking hebben op deelterreinen van het Minderhedenbeleid, zoals het onderwijs. Daarnaast laten tal van gemeenten¹⁷⁰ en maatschappelijke organisaties¹⁷¹ hun licht schijnen op het 'minderhedenvraagstuk'. De nieuwe definitie van de situatie - dat we te doen hebben met 'etnische minderheden' die geholpen moeten worden met hun 'integratie' - blijkt geweldig aan te slaan. Alomtorens overeenstemming (Cf. Penninx 1981: 16). Zo brengt de Commissie Culturele Minderheden (s.a.) van de PvdA in 1980, na drie jaar beraad en enkele tussentijdse adviezen, haar eindrapport *Meer voor minder* uit. Dit rapport leunt sterk op zowel het eerste advies van de ACOM (1979) als het WRR-rapport; hele passages worden zelfs vrijwel woordelijk overgenomen.

170 In een enkele gemeente, zoals in Rotterdam, beraadde men zich eerder op de aanwezigheid van migranten (Gemeente Rotterdam 1978).

171 De FNV komt eerst in 1982, na langdurig intern debat, met de nota *Samen beter dan apart*. (FNV 1982; zie ook De Jongh, Van der Laan en Rath 1984).

'Etnische minderheden': produkt van overheid en wetenschap

Tussen de verschillende nota's van de overheid bestaan nuanceverschillen, bijvoorbeeld omtrent de waardering van etnische identiteit (zie Entzinger 1984: 115-120; Mullard, Nimako en Willemsen 1988: 51-93), maar wezenlijke verschuivingen treffen we niet aan. Interessanter is het voorstel van de regering om de door de WRR voorgestelde doelgroepen van het Minderhedenbeleid -dat zijn de Surinamers, Antillianen, Molukkers, buitenlandse werknemers (bedoeld zijn alleen die uit mediterrane landen) en zigeuners - uit te breiden met de vluchtelingen en woonwagenbewoners, vanwege de verwantschap die zou bestaan tussen hun problemen (Inhoud 1980: 2). Niet voor iedereen is die verwantschap even duidelijk. Zo schrijft de WRR een kleine tien jaar later in een volgend rapport over migranten dat de positie van woonwagenbewoners op veel punten sterk afwijkt van die van de "allochtone minderheden" (WRR 1989: 62).¹⁷² Hun situatie is bijvoorbeeld niet gelieerd aan internationale migratieprocessen. Dat laatste zal wel kloppen, maar of dat wezenlijk is, valt te bezien. Die verwantschap speelt zich namelijk af op een heel ander niveau.

Laat ik hier dieper op ingaan. Waarom worden uitgerekend deze categorieën als 'etnische minderheden' aangemerkt? De regering geeft noch in haar voorlopige reactie, noch in de *Ontwerp-Minderhedennota*, noch in de *Minderhedennota* enige toelichting op deze keuze, behalve dat ze zich aansluit bij de WRR. In diens rapport vind ik geen enkele motivering, maar slechts de vaststelling dat de voorstudie handelt over bovengenoemde categorieën. Wel beargumenteert de WRR dat de benarde positie van deze categorieën een specifiek beleid rechtvaardigt. Dat zal misschien wel zo zijn, maar zonder de positie van andere categorieën te overwegen, heeft de keuze voor deze categorieën iets willekeurigs (WRR 1979: vii). Waarom heeft de voorstudie alleen op deze categorieën betrekking? Penninx, de schrijver ervan, geeft op p. 6 een heldere uiteenzetting. "Een aantal categorieën waaronder de Molukkers, de Nederlanders van Surinaamse en Antilliaanse herkomst en de mediterrane werknemers, hebben de benaming minderheid gekregen en

172 In 1980 waren spraakmakers uit de kringen van woonwagenbewoners gekant tegen het regeringsvoorstel om hen aan te merken als doelgroep van het Minderhedenbeleid. In 1989 zijn ze gekant tegen het voorstel van de WRR om hen buiten het Allochtonenbeleid te houden.

worden tot op zekere hoogte als probleemgroepen beschouwd waarvoor de overheid beleid dient te voeren. Andere categorieën, zoals de repatrianten, zijn slechts voor een relatief korte tijd onderwerp van zorg en beleid van de overheid geweest, maar zijn later als probleemgroep opgehouden te bestaan. Weer andere categorieën zijn nooit onderwerp van zorg en beleid geweest, zoals de immigranten uit de E.E.G.-lidstaten, althans niet als minderheid of op grond van hun sociale positie." Een stukje verder op p.7 laat Penninx weten dat hij zich bij "de minderheidsgroeperingen, die van overheidswege als onderwerp van bijzondere zorg en beleid gelden" heeft beperkt tot "de drie grootste minderheidsgroepen". Deze citaten leggen iets bloot waar in de vakliteratuur zelden of nooit op wordt gewezen. In het tweede citaat wordt door plaatsing van de komma achter 'minderheidsgroeperingen' de bijvoeglijke bijzin uitbreidend. We lezen dan dat overheidszorg een intrinsieke eigenschap is van 'minderheidsgroeperingen'.

Hier zien we goed hoe de sociale constructie van 'etnische minderheden' in zijn werk gaat. Bepaalde categorieën migranten zijn in een nabij verleden gedefinieerd als probleemgroepen, die speciale maatregelen behoeven. Al sinds de late jaren vijftig treft het Ministerie van CRM en zijn voorganger voor deze categorieën bijzondere voorzieningen, die ipso facto hun status als probleemgroep bevestigen. Ik beschreef dat hierboven. Nadat het ministerie eerst al zijn activiteiten op dit terrein samenbrengt in de afdeling 'Migrerende Groepen', verheft het deze afdeling een kleine tien jaar later tot de directie Culturele Minderheden. De genoemde categorieën zijn, kortom, niet als 'minderheden' naar Nederland gekomen; zij zijn ideologisch en politiek tot 'minderheden' gemaakt. Het is hierin dat zij 'verwantschap' hebben met woonwagengewoners. Beide zijn object van minorisering. Het is de continuïteit van deze ideologische en politieke processen die het opnemen van woonwagengewoners in het Minderhedenbeleid verklaart.

Interessant genoeg vind ik exact dezelfde redenering als die in het WRR-rapport terug in een overzichtsstudie die een kleine tien jaar eerder in opdracht van het Ministerie van CRM werd verricht. In 1971 komt onder redactie van Verwey-Jonker een bundel uit over de 'integratie' en 'assimilatie' van verschillende migrantencategorieën: gerepatrieerden, Ambonezen, Surinamers, Antillianen, buitenlandse werknemers, Chinezen, vluchtelingen en studenten uit de derde wereld. In haar

inleiding rechtvaardigt Verwey-Jonker (1971: 7) deze keuze. Het gaat in de eerste plaats om mensen die "in zulke grote aantallen en binnen zo korte tijd [zijn] aangekomen" dat hun "inschakeling bepaalde aspecten vertoont": zij konden op elkaar terug vallen en de Nederlandse bevolking "moest [hen] wel zien als lid van een specifieke groep". In de tweede plaats gaat het om mensen die duidelijk herkenbaar zijn, bijvoorbeeld door een opvallend uiterlijk of voor Nederlanders onverstane taal. En in de derde plaats - en hier komt het - gaat het om mensen die object zijn geweest van overheidsbeleid. Daardoor zijn over hen gegevens beschikbaar en bovendien heeft dat beleid hun "inschakelingsproces" beïnvloed. Mij dunkt dat hier sprake is van continuïteit.¹⁷³

Met de beleidswijzigingen verandert de terminologie. Italianen, Grieken en Turken heetten officieel 'buitenlandse werknemers', marxisten noemden ze 'trekarbeiders', en in het dagelijkse spraakgebruik werden ze aangeduid als 'gastarbeiders'. De laatste term kwam in meer progressieve kringen onder vuur te liggen, omdat hij tijdelijkheid suggereert en een behandeling als 'gast', wat afstak tegen de werkelijkheid. De term 'rijksgenoten' voor Surinamers is met de loskoppeling van Suriname uit het Koninkrijk problematisch geworden. Verwey-Jonker kwam in 1971 met de term 'allochtonen' voor de dag, een term die de gezamenlijkheid van de problematiek van verschillende nieuwkomers moest uitdrukken. De internationaal gangbare term 'migranten' zou misschien meer voor de hand liggen, maar de aanvaarding van die term zou inhouden dat Nederland een immigratieland was, en dat moest juist worden vermeden. Dan maar 'allochtonen'. Deze uitvinding sloeg toen niet echt aan. De term 'culturele minderheden' doet opgang, met name bij de Ministeries van CRM en Onderwijs en Wetenschappen. Zo brengt het ministerie van O & W in 1980 een nota uit over 'culturele minderheden'. Daarop komt de term 'etnische minderheden' in zwang, een term die uiteindelijk de hegemonie verwerft. Het is vooral de overheid die de term populariseert, niet alleen door legio nota's over 'etnische minderheden' te vervaardigen, maar ook door honderden miljoenen gulden beschikbaar te stellen ten

173 Penninx noteert overigens dat Chinezen "niet zozeer onderwerp van systematisch beleid van de overheid vormen" (WRR 1979: 163). De WRR (Ibid.: x) zelf verklaart dat de Chinezen "in meer of mindere mate overeenkomstige problemen hebben". Groenendijk (1987a) wijst er overigens op dat de overheid met betrekking tot deze categorie geen positief bedoeld beleid, maar wel een negatief bedoeld beleid voerde.

behoefte van 'etnische minderheden'. Door dit alles organiseert zij de consensus ter zake. Bij toeval stuitte ik eens op een ijverige ambtenaar van het Ministerie van Binnenlandse Zaken die zelfs zover ging om stukken van lagere overheden die op zijn bureau belandden, zorgvuldig na te lezen op woorden als 'migranten'. Hij verving ze door de 'juiste' term: 'etnische minderheden'.

Binnen het staatsapparaat is het vóór 1980 met name het Ministerie van CRM die de term 'culturele' of 'etnische minderheden' propageert. De rol van dit ministerie is opmerkelijk. Het legt zich al enkele tientallen jaren toe op het bevorderen van het welzijn van bepaalde categorieën migranten. Na verloop van tijd echter gaan ambtenaren zich afvragen of dit wel volstaat. De aanpak om migranten met sociale zorg te omgeven schiet huns inziens tekort wanneer niet tegelijkertijd de positie op de arbeidsmarkt, woningmarkt en andere 'harde' sectoren wordt aangepakt. Op andere ministeries is men - ook na aandringen van CRM - niet van de noodzaak van een integrale aanpak overtuigd (Penninx 1979a: 165). Allicht niet, gelet op de heersende en vooral door het Ministerie van Maatschappelijk Werk getoonzette ideologie dat deze migranten kampen met problemen voortkomend uit hun non-conformiteit. Als één van de strategieën om die ideologie te 'nuanceren' en het 'juiste' beleid van de grond te krijgen, gaat CRM gebruik maken van wetenschappelijk onderzoek. Te hooi en te gras liet het al wetenschappelijke rapporten vervaardigen - of ondersteunde het particuliere initiatieven daartoe - om het verloop van het proces van 'aanpassing' of 'integratie' te peilen (zie voor een overzicht Penninx 1988b: 59-65). Gaandeweg krijgt zijn onderzoeksbeleid steeds meer het karakter van 'zendingswerk' teneinde andere departementen te overtuigen van de noodzaak een samenhangend beleid voor 'culturele minderheden' te voeren (Entzinger 1981: 111; Penninx 1988b: 21). Vanaf 1976 laat CRM zich bijstaan door een groepje wetenschapsbeoefenaren. Hun advieswerk krijgt in 1978 officiële status wanneer het ministerie de Adviescommissie Onderzoek Culturele Minderheden (ACOM) installeert. Köbben, die al eerder voor de overheid werk verrichtte als voorzitter van een commissie die het vraagstuk van Molukkers bestudeerde, neemt het voorzitterschap op zich en ex-CRM-ambtenaar Entzinger wordt secretaris. Onder de leden bevinden zich mensen als Van Amersfoort, Bovenkerk, Verwey-Jonker en Penninx; wanneer de laatste op CRM de vacature opvult die is ontstaan door

Entzingers vertrek, wordt hij adviserend lid. Dit alles duidt op een zekere mate van continuïteit tussen overheid, althans dit departement, en wetenschap.

In haar eerste advies stelt de ACOM (1979) een onderzoeksprogramma voor dat zich ook uitstrekt over de beleidsterreinen van andere departementen. Dat komt CRM niet slecht uit. Verder geeft ze een omschrijving van 'etnische minderheden'. De ACOM geeft de voorkeur aan de term 'etnische minderheden' boven 'culturele minderheden' omdat die aanduiding meer exclusief is en daarom duidelijker. Volgens de ACOM gaat die definitie op bij de volgende categorieën: Molukkers, personen uit het Middellandse Zeegebied, Surinamers, Antillianen, vluchtelingen, Chinezen en zigeuners. Echt consequent past de ACOM haar eigen definitie overigens niet toe. Zo zou een 'etnische minderheid' meerdere generaties moeten omvatten, maar bij de meeste als 'etnische minderheid' aangeduide categorieën is dat dan nog niet het geval. Penninx (1988b: 21) merkt naderhand op dat het hier niet minder gaat dan om "een historisch gegroeid rijtje van probleemgroepen, waarvoor categoriaal beleid is opgezet".¹⁷⁴

Toch is de keuze van de ACOM niet helemaal ontleend aan ambtelijke beslommeringen. De bronvermelding ontbreekt, maar in feite is haar definitie van 'etnische minderheid' regelrecht overgenomen uit het proefschrift van Van Amersfoort (1974), althans neergeschreven "in mensentaal". Van Amersfoort, ook lid van de ACOM, geeft daar een gedegen theoretische uiteenzetting van het proces van minderheidsvorming en past zijn theorie toe op vier categorieën van migranten: Indische Nederlanders, Molukkers, Surinamers en 'gastarbeiders'. Hij kiest deze groepen omdat zij in grote aantallen naar Nederland zijn gekomen en omdat "hun komst een duidelijke politieke of economische reden had of heeft, die deze migranten ten opzichte van de Nederlandse samenleving tot een collectiviteit maakt" (Ibid.: 84). Met deze benadering negeert Van Amersfoort een essentieel onderdeel van het proces van minderheidsvorming, namelijk het moment waarop de omringende samenleving de 'Anderen' als een aparte collectiviteit

¹⁷⁴ De Chinezen ziet hij gemakshalve over het hoofd, maar over deze categorie had de ACOM toen nog alleen maar te melden dat weinig op onderzoek gebaseerde kennis voorhanden is.

definieert. Dit manco verstoort ons zicht op de rol van de overheid en andere instituties bij de constructie van 'minderheden' (zie ook paragraaf 2.4). Bovendien geeft Van Amersfoort - en vervolgens de ACOM en anderen - de door de overheid geconstrueerde werkelijkheid wetenschappelijke legitimiteit, omdat hij ze als uitgangspunt neemt. In feite analyseert Van Amersfoort dus hoe geminoriseerde groepen assimileren of verworden tot 'etnische minderheden'. Vandaar dat de definitie van de situatie van Van Amersfoort en die van de achtereenvolgende Ministeries van Maatschappelijk Werk en CRM congrueren.

Van Amersfoorts verschaft met zijn proefschrift de theoretische basis van zowel het 'minderhedenonderzoek' als het Minderhedenbeleid (Penninx 1988b: 23). Zoals gezegd, heeft de ACOM zijn definitie van 'etnische minderheid' geadopteerd, en daarmee zijn stempel op het 'minderhedenonderzoek' gezet (zie paragraaf 2.2 en 2.3). Tot ver in de jaren tachtig vangen onderzoeksrapporten stevast aan met een verwijzing naar het *Advies onderzoek minderheden* van de ACOM; het proefschrift zelf lijkt vreemd genoeg in de vergetelheid te geraken.¹⁷⁵ Onderzoekers in Nederland schrijven voortaan nog slechts over 'etnische minderheden'.¹⁷⁶ Binnen het ambtenarenapparaat, met name bij CRM, blijft het proefschrift evenmin onopgemerkt en men beveelt het in elkaars aandacht aan als 'verplichte literatuur', wellicht omdat Van Amersfoorts definitie van de situatie beleid mogelijk maakte. Zo pleit CRM-ambtenaar Entzinger (1975: 326 en 333) al spoedig voor de totstandkoming van een "actief en consequent inpassingsbeleid voor allochtone minderheden" om, zoals hij het zelf beschrijft, "minderheidsvorming in de door Van Amersfoort beschreven zin" te voorkomen.

Het 'zendingswerk' van het Ministerie van CRM lijkt succes te hebben,

175 In zijn proefschrift pakt Penninx (1988a) de draad van Van Amersfoort weer op. Hij verfijnt diens model en definitie en past die toe op de situatie aan het einde van de jaren tachtig.

176 Een voorbeeld. In 1974 schrijven Penninx en anderen met instemming dat het er niet om gaat "de 'vreemdheid van de trekarbeider te benadrukken, maar na te gaan, waarom hij altijd in de eerste plaats als 'vreemd' en niet als arbeider beschouwd wordt" (Lucassen et al. 1974: 24-31 en 82-85). In 1981, echter, stelt hij dat 'minderheidsgroepen' bestaan uit mensen met verschillende culturele achtergronden, verschillende levensstijlen en verschillende normen en waarden. Dit kan leiden tot culturele confrontaties, waarin immigranten de zwakkere partijen zullen zijn (Penninx 1981: 17).

althans er geschiedt wat het departement wil. De WRR gaat zich op eigen initiatief na een 'probleem-inventariserende ronde' over het vraagstuk buigen en vraagt de nog ambteloze Penninx de voorstudie te vervaardigen. De voorstudie krijgt de titel *Naar een algemeen etnisch minderhedenbeleid*. 'Algemeen' heeft hier de betekenis van alle departementen, iets dat CRM al lang beoogde. Het ministerie blijft grote waarde toekennen aan onderzoek bij de voorbereiding, onderbouwing, evaluatie en bijstelling van nieuw beleid (Penninx 1988b: 24). Dat geeft onderzoekers, zeker in de eerste jaren van het Minderhedenbeleid, ongekende mogelijkheden het beleid mede vorm te geven. Zo houden beide partijen het proces van minorisering op gang, tot op de dag van vandaag (zie ook Rath 1990c: 225-229).

Tot besluit

Tot zover enkele momenten uit de geschiedenis van het proces van minorisering in Nederland. Het hoeft geen betoog dat de ontwikkelingen sindsdien niet hebben stilgestaan. Zo duidt de crisis van het Minderhedenbeleid, die zich vanaf het einde van de jaren tachtig manifesteert, op het aanbreken van een volgende fase van minorisering.

De belangrijkste bevinding is dat minorisering zich niet pas voordoet na de komst van bepaalde migranten, maar dat het problematiseren van sociaal-economische non-conformiteit een langere geschiedenis heeft en een kenmerk is van de Nederlandse samenleving. De sociale constructie van 'onmaatschappelijken' en de opmerkelijke parallellie daarvan met de constructie van 'etnische minderheden' tonen dat aan. Uit deze beschrijving komt verder naar voren dat de omvang van de migrantengroepen of hun afhankelijkheid van uitkeringen en andere welzijnsvoorzieningen voor dit proces niet wezenlijk zijn. Zo werden 'gastarbeiders' van meet af aan - dus ook in perioden van volledige werkgelegenheid en ook toen het ging om geringe aantallen - vanwege hun 'onaangepastheid' omringt met sociale zorg. Wel is het zo dat minorisering toen een tamelijk vrijblijvend karakter had, vanwege de (veronderstelde) tijdelijkheid van hun verblijf. Die vrijblijvendheid veranderde zodra hun aanwezigheid als permanent werd gedefinieerd en de vraag naar hun lidmaatschap van de Nederlandse imaginaire gemeenschap actueel werd.

6 CASUS: MIGRANTEN IN OUDERCOMMISSIES EN DE POLITIEKE STRIJD ROND 'ZWARTE' EN 'WITTE' SCHOLEN

6.1 INLEIDING

Critical case

Nu ik de belangrijkste kenmerken van etnische minorisering en de historische ontwikkeling van dat proces heb uiteengezet, wil ik aanstonds ingaan op de praktijk. Hierbij beperk ik mij tot één onderdeel van het sociale leven, te weten de Nederlandse politiek. Let wel: deze casus is niet representatief voor 'de' politieke activiteiten van migranten. Het gaat hier, in methodologische termen, om een *multiple critical case study*, wat inhoudt dat de resultaten analytisch generaliseerbaar zijn tot een theoretische redenering (Yin 1984: 41-53). Met deze kritische gevalstudie wil ik dus onderzoeken in hoeverre ons inzicht is gediend met een benadering die uitgaat van het samenspel van ideologische, politieke en economische processen en in hoeverre het historisch specifieke proces van minorisering daarin aanwezig is. Ik kijk dus niet hoe wijdverbreid minorisering is, maar ga na of de hier ontvouwde theoretische invalshoek ons inzicht verschaft.

Ik kies hier voor een geval dat niet zo voor de hand ligt. Bij politieke participatie denken we meestal aan verkiezingen, partijpolitiek en inspraakprocedures, terwijl we het politieke leven op een wat triviale niveau over het hoofd neigen te zien. Zonder de betekenis van die 'hogere' politiek te willen bagatelliseren, wil ik mij nu eens verdiepen in een voorbeeld van politieke actie rondom een kwestie die de persoonlijke levenssfeer direct raakt. Ook hier neem ik de effecten van minorisering waar. De casus hieronder heeft betrekking op het onderwijs.

Oproer op school

De situatie op school is een voortdurende zorg voor leerkrachten, ouders en anderen en die voeren hierover geregeld overleg. Binnen de school is

dit overleg - voorzover het bepaalde collectieve zaken aangaat - sinds jaar en dag geïnstitutionaliseerd in de oudercommissie, naderhand officieel de medezeggenschapsraad. Dit college is een door de overheid voorgeschreven arena voor *binnenschoolse* politiek, maar het komt wel eens voor dat de betrokkenen buiten de schoolpoort treden. Zo gebeurt het een enkele keer dat ouders en (soms ook leerkrachten) de straat op gaan om bepaalde 'grotere' politieke doelen te verwezenlijken.

Welnu, op 5 september 1986 verzamelt een grote groep ouders en hun kinderen zich op het plein voor een oude basisschool in Rotterdam-Zuid, toevallig het schoolplein waar ik als klein jongetje vaak speelde. Zij protesteren tegen de onhoudbare situatie dat zich in één en hetzelfde pand twee openbare scholen bevinden, de *Piramide* en de *Blijliet*, die zeer uiteenlopende concentraties migranten kennen. Onder het motto 'Samen wonen, samen leven, samen op school' eisen zij de onmiddellijke opheffing van die segregatie en de verwezenlijking van 'integratie'. De actie is niet de eerste waarin de samenstelling van de schoolpopulatie wordt geproblematiseerd,¹⁷⁷ en - zoals ik achteraf vaststel - beslist ook niet de laatste: sterker nog, deze actie blijkt een katalyserende werking op andere acties te hebben. Zo duurt het niet lang of het gistende ongenoegen op een basisschool elders in Rotterdam, de *Combinatie '70*, komt tot uitbarsting. Ouders en diverse anderen trekken luidruchtig bij de gemeente aan de bel. Eensklaps komen in het hele land ouders, leerkrachten, onderwijsvakorganisaties, journalisten, wetenschapsmensen, ambtenaren en politici in beweging om het 'probleem' van de 'hoge-concentratiescholen' aan de kaak te stellen. Wat de gemeentelijke overheid in de Maasstad in eerste instantie trachtte te voorkomen, gebeurt uiteindelijk toch: het issue van de samenstelling van het leerlingenkorps raakt op de politieke agenda. Het is niet alleen het politieke resultaat dat de acties op de *Piramide* en de *Combinatie '70* zo interessant maakt. Uit de publiciteit valt op te maken dat beide acties voortkomen uit de respectievelijke oudercommissies en dat migranten het merendeel van de protesterenden vormen! Dat is uitermate opvallend, want hebben migranten niet de reputatie dat zij moeilijk te mobiliseren zijn? Maar wellicht nog curieuzer is dat zij in het geweer komen *tegen hun*

¹⁷⁷ In de meeste gevallen luiden leerkrachten, politici, de overheid, journalisten of onderzoekers de noodklok, maar ik heb geen ouder voorbeeld kunnen vinden van georganiseerd verzet van (migranten)ouders tegen de verhoudingen op school.

eigen aanwezigheid! De actievoerders brengen namelijk naar voren dat een hoge concentratie van migranten en een lage van inheemse Nederlanders schadelijk is voor het onderwijspeil en nadelig voor het 'integratieproces' van migranten in de klas, op school en in de rest van de Nederlandse samenleving. Dat migranten zichzelf problematiseren en voor dat doel massaal in actie komen, dat is nog niet eerder vertoond.

Volgens de gangbare theoretische invalshoek - het 'minderhedenparadigma' - zou ik de spectaculaire betrokkenheid van migranten voor zulk een zaak moeten opvatten als bewijs van hun 'integratie' in de (school)politiek, maar ik ben er niet zo van overtuigd dat deze invalshoek mij een zuiver inzicht verschaft. Laat ik hier beide theoretische invalshoeken vergelijken. Voor de goede orde: ik analyseer hier het proces van machtsvorming van migranten aan de hand van a) hun deelname aan oudercommissies en b) hun betrokkenheid in een (school)politieke actie. Ik ga hier niet in op de effecten van getalsverhoudingen op de kwaliteit van het basisonderwijs. Dat terrein laat ik zeer graag aan onderwijskundige specialisten over.¹⁷⁸

Hypothesen

Om de verschillende gezichtspunten - die van het 'minderhedenparadigma' en die van het 'minoriseringsparadigma' - goed te kunnen vergelijken - en de superioriteit van het laatste paradigma te demonstreren - formuleer ik rivaliserende hypothesen: één stelsel hypothesen voortvloeiend uit het 'minderhedenparadigma' (in de linker

¹⁷⁸ Onderwijskundigen hebben recentelijk heel wat publikaties over dat onderwerp het licht doen aanschouwen. Zij nemen uiteenlopende (niet zelden normatieve) standpunten in (zie Penninx en Rath 1990b: 3-6). In het themanummer van *Migrantenstudies* getiteld 'De etnisch-culturele samenstelling van scholen: oorzaken en gevolgen', dat ik met R. Penninx samenstelde, is een uitgebreide bibliografie over dit onderwerp opgenomen (1990a).

kolom) en één stelsel voortvloeiend uit het andere, neomarxistische paradigma (in de rechter kolom). Hierna zal ik deze hypothesen op hun houdbaarheid toetsen.

Machtsvorming van migranten is een kwestie van 'integratie'. Nederland is een 'open' samenleving, waarin politieke macht in beginsel binnen ieders handbereik ligt. Dat sommigen meer macht hebben dan anderen, komt doordat zij de regels van het spel beter beheersen. Er is sprake van 'integratie' wanneer migranten die regels gaan beheersen en zij in het systeem participeren als waren zij inheemse Nederlanders.

De politieke cultuur van migranten is een hinderpaal voor volwaardige participatie. In de Nederlandse politiek overheerst een bepaalde manier van doen, een bepaalde politieke cultuur. Migranten zijn echter op een afwijkende manier politiek gesocialiseerd. Hun politieke cultuur sluit niet goed aan op de Nederlandse, en dat belemmert hun participatie. Naarmate de politiek-culturele verschillen afslijten - door de tijd of als gevolg van speciale programma's - zullen zij meer en efficiënter deelnemen aan de politiek.

Machtsvorming is een kwestie van sociale verdeling. Nederland is geen 'open' samenleving, maar één waarin sommige categorieën van de bevolking structureel meer of minder toegang hebben tot geprivilegieerde posities. Er bestaat een sociaal geconstrueerde hiërarchie aan de hand waarvan schaarse sociale goederen en diensten, zoals politieke macht, worden verdeeld. Politieke machtsvorming is derhalve het resultaat van een politiek en ideologisch proces van verdeling. Niet sociaal-culturele kenmerken zelf, maar de problematisering ervan is een hinderpaal voor volwaardige toegang tot de politieke macht. De constructie van een hiërarchie aan de hand waarvan de verdeling van politieke macht geschiedt, verloopt in Nederland op een specifieke manier. Men geeft hier bovenal betekenis aan sociaal-culturele kenmerken, waarbij de mate van (non-)conformiteit iemands positie in de hiërarchie bepaalt: minorisering. Degenen die zich het minst conformeren aan de imaginaire standaard worden ideologisch buiten de imaginaire gemeenschap

geplaatst, hetgeen hun toegang tot sociale goederen en diensten negatief beïnvloedt.

De klassepositie van migranten is geïsoleerd van en ondergeschikt aan hun culturele positie. Politieke participatie is iets dat zich afspeelt in het culturele domein. De (politieke) cultuur en de mate van 'integratie' zijn de voornaamste determinanten van het politieke gedrag van migranten. Hun klassepositie staat daar goeddeels los van.

De overheid reageert op de specifieke positie van 'etnische minderheden' door maatregelen gericht op hun 'geleide integratie'. In de Nederlandse verzorgingsstaat neemt de overheid de verantwoordelijkheid op zich om 'achterstandsgroepen' bij hun sociale stijging te helpen. Zo faciliteert zij de 'integratie' van 'etnische minderheden' door barrières te slechten en speciale voorzieningen die dit proces 'geleiden', in het leven te roepen c.q. te ondersteunen. Aldus redresseert de overheid de onvolkomenheden van het 'vrije maatschappelijke spel'.

De klassepositie van migranten is onlosmakelijk verbonden met sociaal-culturele factoren. De klassepositie van mensen wordt mede bepaald door ideologische factoren, in dit specifieke geval het proces van minorisering. Het problematiseren van sociaal-culturele kenmerken is onderdeel van het proces van klassevorming. Het primaat ligt dus bij de klassepositie, die in sociaal-culturele termen wordt beleefd.

De overheid loopt voorop bij het construeren van 'probleemgroepen' zoals 'etnische minderheden'. De overheid waakt over de eenheid van de natie, de continuïteit van het productieproces en over de sociale verdeling van schaarse goederen en diensten. Als gevolg daarvan heeft zij een belangrijk aandeel in het verloop van politieke en economische processen, en dus ook in het proces van minorisering. Met name het Minderhedenbeleid, dat is gericht op de 'geleide integratie' van 'etnische minderheden', reproduceert de ideologische voorstelling dat bepaalde migranten 'anders' zijn en geen volwaardige leden van de imaginaire gemeenschap van Nederlanders. De overheid draagt aldus bij aan de creatie van 'probleemgroepen'.

Categoriale voorzieningen zijn noodzakelijk om de 'integratie' van 'minderheden' in de politiek te faciliteren. Het wordt wenselijk geacht dat 'etnische minderheden' participeren in de politieke besluitvorming, maar hun politieke cultuur staat een volwaardige participatie in de weg. Via speciale voorzieningen kunnen zij toch meedoen en bovendien zich zo geleidelijk de Nederlandse manier van doen eigen maken. Dergelijke voorzieningen hebben een 'sluisfunctie' en fungeren als 'kweekvijver' voor politici in spe uit de kringen der 'etnische minderheden'. Ze komen tegemoet aan hun behoefte om op 'eigen', cultureel bepaalde manier actief te zijn. De functionarissen van zulke voorzieningen, met name de 'migrantenwerkers' onder hen, vervullen zo een 'brugfunctie' tussen de 'etnische minderheden' en Nederlandse politieke instellingen.

Categoriale voorzieningen zijn het produkt van minorisering en zijn derhalve contraproductief voor de machtsvorming van migranten. Migranten die zich sociaal-cultureel niet conformeren aan de Nederlandse levenswijze, horen niet bij de Nederlandse imaginaire gemeenschap en worden bijgevolg uitgesloten van toegang tot bevoorrechte posities. Categoriale voorzieningen spelen een rol in het verdelingsproces. Ze geven deze migranten weliswaar een plek in de politieke besluitvorming, maar één buiten de centrale politieke arena's. Dat leidt soms tot de paradoxale situatie dat migranten wel worden gemobiliseerd, maar niet of nauwelijks tot machtsvorming komen. Dat komt doordat categoriale voorzieningen de ideologische voorstelling reproduceren dat migranten 'anders' zijn en incapabel tot volwaardig politiek gedrag en fungeren als alibi voor reguliere politieke instellingen om migranten niet tot centrale posities van macht toe te laten.

In de slotparagraaf van dit hoofdstuk zal ik op deze hypothesen terugkomen. In het tussenliggende stuk doe ik zo min mogelijk uitspraken in de richting van deze of gene hypothese. Door op een laag niveau van abstractie 'gewoon' weer te geven wat er is gebeurd volg ik een oude etnografische stelregel. Overigens ben ik me maar al te goed bewust van de betrekkelijkheid van deze opzet. Elke onderzoeker selecteert immers zijn materiaal, benadert de werkelijkheid met een bepaalde theoretische bril (zie paragraaf 2.1). Toch kies ik voor een meer 'rauwe' presentatie van de 'echte wereld'. In de eerste plaats krijgt de lezer daardoor de mogelijkheid zelf een oordeel te vormen. En in de tweede plaats kan hij of zij zo een betere indruk krijgen van de nuances en weerbarstigheid van de werkelijkheid.

Werkwijze

Mijn eerste kennismaking met de actie in de Maasstad was een bericht in de krant. Ik bleef de gebeurtenissen op de voet volgen, wat niet zo moeilijk was, omdat de plaatselijke en landelijke media er bovenop zaten. Toen ik eenmaal had besloten deze politieke actie tot voorwerp van studie te maken, kwam het knipselarchief dat ik toen had aangelegd, mij goed van pas.

Ik heb de gebeurtenissen op de Piramide en die op de Combinatie '70 als volgt kunnen reconstrueren. Om te beginnen heb ik alle relevante documenten bestudeerd, variërend van kranteberichten tot nota's van de gemeente, een school of een vakbond. Ik heb met name de archieven van de oudercommissies doorgenomen, althans de delen die ik boven water kon halen. Op de Combinatie '70 trof ik de meeste stukken wel aan, zij het op verschillende plaatsen, maar van het archief van de oudercommissie van de Piramide heb ik maar een beperkt deel kunnen achterhalen. Ik heb vervolgens mensen benaderd die bij de verwickelingen betrokken waren geweest. Zo sprak ik met leden en ex-leden van de respectievelijke oudercommissies, leerkrachten, ambtenaren op het stadhuis, functionarissen op projectbureaus voor Onderwijsvoorrangsbeleid (OVB), vakbondsmensen, de wethouder, en met mensen uit diverse andere instellingen. In totaal interviewde ik ruim vijftig personen, waarvan enkele telefonisch. Meestal kon ik volstaan met één enkel interview, maar sommige mensen heb ik wel drie keer uitgebreid aan de tand gevoeld.

Daarnaast voerde ik tussendoor talrijke korte gesprekjes. De acties brachten soms wel meer dan honderd ouders op de been en het zou ondoenlijk zijn, en ook niet erg zinvol, om al die mensen afzonderlijk aan het woord te laten. Daarom zocht ik vooral - zij het niet uitsluitend - naar de meer centrale personen. Ik deed dat door consequent te vragen wie ik beslist moest spreken. Na verloop van tijd hoorde ik geen nieuwe namen meer en kon ik gevoegelijk aannemen dat mijn lijst tamelijk volledig was. Om te voorkomen dat ik mij zou vastklampen aan een bepaalde coterie, zocht ik bijwijken ook naar mensen met afwijkende opvattingen.

De directeur van één der onderzochte scholen fronste zijn wenkbrauwen toen ik hem bij de eerste kennismaking vertelde dat ik met Turkse en Marokkaanse ouders zou gaan praten. Die praten niet zomaar met een vreemde, wist hij. Hoe anders was de praktijk. Ik zie mij nog zitten, daar in die gastenkamer omringd door plastic bloemen en in gesprek met een uitermate spraakzame Marokkaan. En een week later zat ik er weer. In het algemeen trof ik een grote bereidheid om mee te werken. Niettemin weigerden voor het eerst in mijn loopbaan enkele mensen hun medewerking, in totaal twee personen (niet verbonden aan de school van deze directeur). Beide weigeraars, een Nederlandse en een Turkse, gaven als reden op weinig te voelen voor een gesprek over zulk een nare kwestie. De gebeurtenissen hadden hen te zeer aangegrepen. Twee anderen - beiden leerkracht - stonden mij "met tegenzin" te woord, zoals zij mij niet ontveinsden. Dat zij zich toch lieten interviewen was slechts om zich ervan te vergewissen dat hun gezichtspunt goed over het voetlicht zou komen. Feit is dat ik bijzonder veel boze, rancuneuze en verbitterde mensen tegenover mij heb gehad. De conflicten, met name die op en rond de Piramide, hadden zonneklaar diepe sporen getrokken in het leven van de betrokkenen. De één was slachtoffer van een media-hetze, de ander vreesde gedurende de actie zijn of haar baan te verliezen, en weer een ander balanceerde toen op de rand van een zenuwinstorting of had er al een. Mijn onderzoek reet oude wonden open, zoveel was wel duidelijk. Los van de narigheid voor de betrokkenen zelf, had deze emotionaliteit ook consequenties voor mijn onderzoek. Overigens niet altijd ten nadele. Ik vermoed dat de enthousiaste medewerking van sommige informanten vooral voortkwam uit hun hoop op rehabilitatie. Anderen wilden maar wat graag kankeren en bij mij hadden zij die gelegenheid. Mijn empathie met de betrokkenen sloeg nu eens om in sympathie, dan weer in antipathie. Echter, juist omdat de onderzochte

kwestie zo *veel* mensen emotioneel heeft geraakt, rust op mij extra zwaar de plicht om zo zorgvuldig, objectief en eerlijk mogelijk verslag te doen van de gebeurtenissen. In de rapportage en analyse heb ik mij zo goed mogelijk van die taak gekweten.

Er is een ander aspect dat in mijn onderzoek interfereerde. Ten tijde van het veldwerk was ik verbonden aan het Centrum voor Studies van de Multi-Etnische Studies (SMES) van de Utrechtse universiteit. Voor tenminste één sleutelinformant was dat aanvankelijk een reden om weinig openhartigheid aan de dag te leggen, dat bekende zij tenminste achteraf. Zij veronderstelde op basis van haar inschatting van de hoogleraar van het centrum, dat SMES een onderdeel van de overheidsbureaucratie was. Ik geloof dat ik haar vertrouwen uiteindelijk wel heb gewonnen. Toch verontrustte haar bekentenis mij nogal, want hoeveel mensen meer hebben om dezelfde reden terughoudendheid betracht? Ik weet het niet.

Mijn rol is niet steeds die van pure onderzoeker geweest. Ik ben namelijk een aantal jaar lid geweest van het bestuur van een plaatselijk antidiscriminatie-instituut en in die hoedanigheid volgde ik de verwickelingen in het onderwijs op de voet. Maar ik deed meer. In het kielzog van de gebeurtenissen op de Piramide vond een groot aantal personen en instellingen uit de sfeer van het onderwijs en het 'minderhedenwezen' elkaar in een beraad. Dit beraad stelde zich onder andere ten doel de kwestie van de segregatie op de politieke agenda te plaatsen. Ik was één van degenen die namens het antidiscriminatie-instituut in dit beraad participeerden. Ik heb van deze positie dankbaar gebruik gemaakt. Niet alleen passeerde mij veel informatie, ik ontmoette ook veel mensen. Riemer (1977) kenschetst een dergelijk werkwijze als 'opportunistisch onderzoek'. Daarvan is sprake wanneer de onderzoeker voordeel trekt uit de omstandigheden waarin hij 'toevallig' verkeert. De belangrijkste voordelen zijn volgens Riemer dat de onderzoeker makkelijker toegang heeft tot zijn onderzoeksgroep, daar beter *rapport* mee kan onderhouden, en beter in staat is de gevonden gegevens juist te interpreteren. Het lijkt geen twijfel dat verschillende informanten, doordat zij mij al kenden, bereidwilliger waren om mee te werken. Toch waren die voordelen in mijn onderzoek maar betrekkelijk: slechts een deel van mijn informanten trof ik daar. Riemer noemt trouwens ook nadelen. Hij wijst op emotionele conflicten, het risico van *going native*, en op de

moeilijkheid om het onderzoek te repliceren. Dat laatste is volgens mij niet specifiek voor 'opportunistisch onderzoek'; het bezwaar geldt voor elk onderzoek waarin de onderzoeker zijn eigen meetinstrument is. De innerlijke conflicten waar Riemer op doelt, herken ik wel, ofschoon ik die -zoals gezegd - ook buiten het beraad ervoer. Feit is niettemin dat ik mij daarbinnen soms ongemakkelijk voelde: als onderzoeker onthield ik mij van een standpunt over 'zwarte scholen' of over andere relevante zaken, maar als vertegenwoordiger van een instituut droeg ik het standpunt van het bestuur uit. Ik kan mij voorstellen dat niet altijd duidelijk was welke pet ik op een bepaald moment op had. Voorzover het mijn onderzoek betreft, had mijn deelname aan het beraad vooral een strategische functie. De wederwaardigheden van het beraad zelf stel ik hieronder slechts summier aan de orde. Voor de goede orde: ik had geen directe bemoeienis met de acties op de Piramide en de Combinatie '70 zelf.

Dan iets over de validiteit van het onderzoek. Ben ik erin geslaagd om de juiste gang van zaken te reconstrueren? In hoeverre kan ik afgaan op wat de betrokkenen mij vertelden of wat ik in documenten vond? Er is reden om hier sceptisch over te zijn. Het gaat immers om een kwestie die de gemoederen flink heeft beroerd en zulke omstandigheden zijn niet bevorderlijk voor een waarheidsgetrouwe weergave van de gebeurtenissen. Bovendien bevroeg ik mijn informanten over een kwestie die al enige tijd achter de rug lag. Het gros van mijn veldwerk heb ik verricht in 1988 en 1989, terwijl bijvoorbeeld de acties op de Piramide zich in 1986 afspeelden. Mocht ik wel rekenen op het scherpe geheugen van mijn informanten? Bos (1986) stelt dat vertekening door een falend geheugen zich niet of nauwelijks voordoet bij een retrospectieve periode van drie jaar. Zijn bevinding zou mij gerust moeten stellen, maar toch. Ik nam in ieder geval zijn raad ter harte door uit te gaan van een "strakke en systematische aanpak", zonder de informant de gelegenheid te ontnemen om "zijn verhaal van de nodige 'toeters en bellen' te voorzien" (Ibid.: 397). Mijn belangrijkste strategie om geldige informatie te verwerven en om verworven informatie op waarde te kunnen schatten, was het zinvol combineren van verschillende onderzoeksmethoden en -bronnen: triangulatie (Cf. Teunissen 1985). Zo combineerde ik materiaal uit geschreven bronnen zoals nota's, kranteberichten, brieven van het bevoegd gezag of van actievoerders enzovoorts, met materiaal uit de verschillende interviews, en andersom. Gedurende de loop van het onderzoek vormde ik mij een beeld van de gebeurtenissen die ik in

volgende interviews of bij het lezen van nieuwe stukken kon toetsen. Waarschijnlijk heb ik op die manier de interne validiteit van het onderzoek bevorderd. Bij conflictueuze kwesties zoals de onderzochte lopen de standpunten meestal nogal uiteen, en dat ondermijnt enigszins de strategie van triangulatie. Daar staat tegenover dat het hier voor een niet onbelangrijk deel gaat om de manier waarop mensen de strijd rond 'concentratiescholen' hebben beleefd. In zo'n geval is de interpretatie van de 'feiten' van groter belang dan de 'feiten' zelf. Wanneer dat voor het verslag van belang is - bijvoorbeeld omdat het interpretatieve informatie betreft - vermeld ik hieronder steeds de bron.

6.2 HET PROBLEMATISEREN VAN MIGRANTEN IN HET ONDERWIJS

De Piramide en de Combinatie '70 hebben de reputatie 'zwart' te zijn: bijna alle leerlingen komen uit een migrantengezin of, zorgvuldiger geformuleerd, behoren tot een geminoriseerde categorie. Niemand zou immers de Amerikaanse school in Rotterdam, de Franse in Den Haag of de Japanse in Amsterdam aanduiden als 'zwarte' scholen. In veler ogen is het niet goed dat 'minderheden' in concentraties bijeen zijn. De meningen over wat precies nadelig is of waar het omslagpunt naar 'te hoog' ligt, lopen uiteen (zie voor een overzicht Bovenkerk et al. 1985). Maar over het uitgangspunt dat '*etnische minderheden*' als aparte categorie onder de loep moeten worden genomen, bestaat grote overeenstemming. Dit ideologische kader plaveit de weg voor een bepaald type politieke maatregelen. Let wel: in dit hoofdstuk geef ik geen argumenten vóór of tegen concentratie of segregatie. Het gaat mij alleen om het ideologische discours en de politieke strijd rondom die kwestie.

Het problematiseren van deze migranten is beslist niet van de laatste jaren. In het vorige hoofdstuk heb ik dat uitgebreid beschreven. In deze paragraaf volsta ik met het aanstippen van enkele kenmerkende voorbeelden van minorisering in het onderwijs. Al in 1962, wanneer de eerste kinderen van 'gastarbeiders' in Nederland voet aan de grond zetten, gaan de kersverse stichtingen voor hulp en bijstand aan buitenlandse werknemers meteen aan de slag om elke vorm van concentratie te voorkomen. Zij dirigeren de kinderen naar verschillende scholen, "zulks ter bevordering van de aanpassing van de gezinnen" (Van

der Velden 1966: 92). Hierover zijn afspraken met de overheid gemaakt. In 1974 brengt het Ministerie van Onderwijs het *Beleidsplan voor onderwijs aan groepen in achterstandssituaties* uit. Daarin zet het uiteen dat enige concentratie van "kinderen van buitenlandse werknemers" wel handig is, maar uitsluitend om de technische organisatie van het Onderwijs in Eigen Taal en Cultuur (OETC) te kunnen optimaliseren (Ministerie van Onderwijs 1974: 37). De concentratie van "buitenlandse leerlingen" mag echter niet boven de plusminus 25 procent van de totale schoolbevolking uitgaan. "Grotere aantallen buitenlandse leerlingen op één school zouden de integratie kunnen belemmeren."

In de *Nota Migranten in Rotterdam* uit 1978 - één van de eerste pogingen op dit bestuursniveau om de 'problemen' van migranten integraal aan te pakken - betoont de gemeente bezorgdheid over de rap toenemende concentratie van "buitenlandse en Surinaamse leerlingen" in het kleuter- en lager onderwijs (Gemeente Rotterdam 1978: 31-33). De gemeente vreest dat bij afwezigheid van inheemse Nederlandertjes de 'integratie' uitblijft. Kort hierop presenteert de gemeente voor de tweede maal een spreidingsbeleid,⁹¹ ditmaal onder de noemer van 'gebundelde deconcentratie' (Gemeente Rotterdam 1979). In de desbetreffende nota signaleert de gemeente het "zeer ernstige knelpunt" van de "verallochtoning" van scholen (Ibid.: 15; zie ook Schmitz 1979: 54-55).

In de loop van de jaren tachtig ontwikkelt het Ministerie van Onderwijs in het kader van het algemene Minderhedenbeleid het 'onderwijsvoorrangsbeleid', gericht op het verminderen van onderwijsachterstanden ten gevolge van sociale, economische en culturele omstandigheden (Teunissen 1988: 8-9; Tesser et al. 1989: 4-8). Het Onderwijs in Eigen Taal en Cultuur (OETC), dat speciaal voor bepaalde 'etnische minderheden' bestaat, gaat hiervan deel uit maken. Het OETC krijgt aldus een meer transitionele functie. In de Rotterdamse nota *Kwaliteit aan de basis* over het openbaar onderwijs, staat met zoveel woorden dat "Het ETC onderwijs een brugfunctie [vervult] tussen school- en thuismilieu." Het OETC zou met name het "onderwijsondersteunend gedrag van ouders" kunnen bevorderen (Gemeente Rotterdam 1987: 17). De 'onderwijsvoorrangsgebieden' blijken voor een belangrijk deel samen te vallen met de gebieden waar veel migranten wonen. Dat wekt de associatie dat kenmerken van migranten onderwijsachterstand genereren.

Die associatie wordt in zekere zin bevestigd door de wijze waarop het

91

De eerste keer was in 1972. Zie voor een uitgebreide verslaglegging Sloot 1986.

Alvorens de situatie op de Piramide en de Combinatie '70 te bespreken, eerst enkele algemene opmerkingen over ouderparticipatie in het onderwijs. Ouders hebben formeel het recht zich te bemoeien met wat op school gebeurt. Zo kunnen zij ten behoeve van de school en het onderwijs ondersteunende werkzaamheden verrichten.⁹⁵ We moeten hierbij denken aan hulp bij het organiseren van het Sinterklaas- en carnavalsfeest, het schoolreisje en de werkweek, het leesouderschap, enzovoorts. Daarnaast kunnen zij zich uitspreken over alle zaken die met de school te maken hebben en kunnen zij zelfs voorstellen ter zake doen aan het bevoegd gezag. Krachtens de *Wet medezeggenschap onderwijs* (WMO), die in 1982 in werking treedt, dienen op alle scholen daartoe medezeggenschapsraden te worden opgericht.⁹⁶ In die raden hebben vertegenwoordigers van de ouders zitting, alsmede vertegenwoordigers van het personeel en eventueel nog andere personen. Ouders kunnen zich desgewenst ook verenigen in een geledingenraad, met uitsluitend ouders, die op verzoek of eigener beweging aan de medezeggenschapsraad advies kan geven. Deze ouderraad herinnert een beetje aan de traditionele oudercommissie. De organisatie en bevoegdheden van de raad zijn zorgvuldig gereguleerd, enigszins naar het model van de ondernemingsraden (zie Deetman 1980; Goetheer 1982; Sorimans 1986). De hele opzet doet zeer formalistisch aan en op voorhand vermoed ik dat medezeggenschap een bezigheid is voor specialisten.

Smit en anderen gingen na hoe de Wet medezeggenschap onderwijs functioneert en hun resultaten bevestigen mijn vermoeden (Smit en Pelkmans 1986; Smit et al. 1987; Smit 1988; zie ook Fonderie en Marx 1986; Van Ham 1986). Weliswaar zijn de meeste raden volledig bezet - al kost het op basisscholen ongelofelijk veel moeite om bereidwillige ouders te vinden - en zijn de onderlinge verhoudingen prima, zodra het gaat om het uitoefenen van invloed staan ouders (en trouwens ook veel personeelsleden) met de mond vol tanden. Ze kunnen maar moeilijk met de reglementen overweg, kennen hun bevoegdheden niet en ervaren een fundamenteel gebrek aan informatie over wat er op school gaande is. Mede doordat ze niet dagelijks op school vertoeven, zijn ze voor hun

95 Dit is een recht, vastgelegd in artikel 27 van de Wet op het Basisonderwijs (WBO).

96 Rupp (1974) geeft een overzicht van de verschillende vormen van ouderparticipatie die in de loop van de geschiedenis opgang deden. Het is interessant dat de betrokkenheid van ouders niet alleen democratische oogmerken heeft, maar ook opvoedkundige en emancipatoire.

informatie afhankelijk van de schoolleiding en het schoolbestuur, maar die zijn in het algemeen niet zo scheutig. Met name de schoolleiders, zo stellen de onderzoekers, hebben een enorme invloed, beschikken over geweldige mogelijkheden tot manipulatie, en neigen tot monopolisering. De meerderheid van de ouders geeft te kennen dat zij behoefte heeft aan (bij)scholing ter zake.

Smit en Pelkmans (1986: 193) merken op dat ouders op 'stimuleringscholen' nogal terughoudend zijn om daadwerkelijk invloed uit te oefenen op het schoolbeleid. Die scholen voeren speciale programma's uit gericht op het verbeteren van het onderwijsniveau van leerlingen uit sociaal-economisch en sociaal-cultureel achtergestelde milieus. Dit lijkt erop te wijzen dat participatie in medezeggenschapsraden vooral een aangelegenheid is van ouders uit de hogere klassen. De betekenis hiervan kan moeilijk worden overschat: het is klaarblijkelijk algemeen dat mensen uit de lagere klassen minder vaak hun partijtje meeblazen.⁹⁷ Over de deelname van migranten melden de onderzoekers amper iets. Uit Smit (1988: 69-70) leid ik wel af dat "ouders van niet-Nederlandse herkomst" minder participeren in ouderraden en dergelijke. Volgens Smit komt dat enerzijds door hun "andere culturele achtergrond, waardoor deze ouders zelf niet altijd aanbieden om te helpen", en anderzijds doordat leerkrachten "geen (extra) moeite doen" om hen bij dit soort activiteiten te betrekken. Sterker, het valt Smit (Ibid.: 78-80) op hoe veel vaker de leerkrachten Nederlandse ouders benaderen dan "ouders van niet-Nederlandse herkomst". De laatsten zouden de Nederlandse taal niet zo goed beheersen.

Arends en anderen (1986: 47-49) observeren de sociale verhoudingen binnen enkele Rotterdamse basisscholen van etnisch of nationaal gemengde samenstelling en zij vinden eveneens dat ouders maar mondjesmaat deelnemen aan schoolactiviteiten. Dat is met name in de oude wijken het geval, waar de "bovenlaag", dat wil zeggen "mensen met een middelbare opleiding", grotendeels is verhuisd. De weinige actieve ouders willen vrijwel uitsluitend meehelpen bij praktische activiteiten en zijn heel moeilijk te betrekken bij inhoudelijke discussies, bijvoorbeeld over het schoolwerkplan. De onderzoekers tekenen uit de monden van schoolleiders verschillende redenen voor deze situatie op. De inhoudelijke discussies zouden te moeilijk zijn, en veel ouders onvoldoende

⁹⁷ Weide en Van der Werf (1990) onderzochten onder andere het bezoek aan ouderavonden en zij concluderen eveneens dat met name de ouders uit "hoog en midden milieu" voor dit soort activiteiten te porren zijn.

geïnteresseerd of niet gewend aan participatie. Voor migranten zouden daarboven nog extra redenen gelden, zoals de werkbelasting van de mannen, gebrekkige kennis van het Nederlands en het taboe voor vrouwen om aan dergelijke dingen mee te doen.

Van den Berg-Eldering, Adriaansen en Grebel (1980: 128-131) noteren naast deze redenen dat Nederlandse ouders soms weerstand bieden tegen de organisatie van migranten in de oudercommissie, terwijl leerkrachten soms doelbewust proberen ouders bij elkaar te brengen "zodat zij op de hoogte kunnen raken van hun respectievelijke culturele achtergronden". Dors (1988: 43), Van Huis et al. (1983), De Jong en Masson (1980: 49) en Timmermans (1987: 168-169) schetsen - ieder vanuit een eigen gezichtspunt - een soortgelijk somber beeld van de ouderparticipatie van migranten. De Jong (1986: 237-239) en Pels (1991: 118-122) stellen overigens dat de meeste migranten wel belangstelling hebben voor school en dat zij vooral met de ETC-leerkrachten contact onderhouden. Of dit contact ook inhoudt dat ouders daadwerkelijk gaan participeren in onderwijsactiviteiten of in ouderraden valt uit hun studies niet op te maken.

Aparte Turkse, Marokkaanse, Spaanse, Portugese en Kaapverdische oudercommissies

In de praktijk blijken de buitenlandse leerkrachten, althans veel van hen, een opvallende rol te spelen. Hun aandeel in de organisatie van ouders dateert uit de tijd dat zij nog niet aan één bepaalde school zijn verbonden, maar les geven op zogenaamde lespunten. Daar verzorgen zij het Onderwijs in Eigen Taal en Cultuur voor leerlingen uit verschillende basisscholen. De faciliteiten daarvoor zijn belabberd, de contacten met de scholen minimaal en met de respectievelijke oudercommissies hebben de ETC-leerkrachten weinig uit te staan. Om zowel praktische als idealistische redenen streven zij niettemin naar een vorm van geregeld contact met de ouders van hun leerlingen en doen dit door rondom hun eigen persoon commissies te organiseren.

Die commissies van Turkse, Marokkaanse, Spaanse, Portugese of Kaapverdische ouders⁹⁸ komen geregeld bijeen om te bespreken wat binnen de lessen gebeurt, maar ook om een bestuur te kiezen, de jaarlijkse contributie vast te stellen - de ouders dragen namelijk bij aan de kosten

⁹⁸ Over de Spaanse, Portugese en Kaapverdische oudercommissies weet ik alleen dat ze hebben bestaan (zie Gemeente Rotterdam 1981: 28-29).

voor extra boeken of landkaarten - en in een enkel geval om politieke actie te ondernemen.⁹⁹ Hoeveel ouders meedoen is niet precies te achterhalen. Eén leerkracht beweert dat zeventig à tachtig procent van de Turkse ouders 'algemene' ouderavonden bezoekt, maar dat is een misschien wat optimistische schatting. Een wettelijke basis voor deze commissies bestaat niet, maar het is zonneklaar dat de leerkrachten zich richten naar het model van de 'reguliere' oudercommissies. En aangezien die 'reguliere' commissies zich hebben georganiseerd in een stedelijk orgaan, gaan de Turkse en Marokkaanse leerkrachten eveneens over tot de oprichting van Marokkaanse en Turkse stedelijke raden.¹⁰⁰ De Marokkaanse stedelijke raad verzandt spoedig in conflicten; de Turkse stedelijke raad is een wat langer leven beschoren, ofschoon hij geen echte daadkracht weet te ontplooiën.

Wat bezielt de ETC-leerkrachten om aparte commissies in het leven te roepen? Zij (en hun organisaties, zoals de H-TÖB¹⁰¹ (s.a.: 49-50) streven net als de overheid ernaar de ouders "bewust te maken" en meer bij het (OETC) onderwijs betrekken. Factoren als 'taal', 'vergadercultuur', 'achterstand', en het 'onvermogen tegemoet te komen aan Nederlandse normen' zouden echter hun participatie in reguliere oudercommissies bemoeilijken. Categoriele oudercommissies moeten in deze omstandigheden uitkomst bieden. De leerkrachten beschouwen deze categoriele oudercommissies als overgangsvormen, instituties die de 'integratie' van de *rank-and-file* in reguliere organen mogelijk moeten maken. Deze verklaring en oplossing suggereren een geminoriseerde voorstelling van migranten. De ETC-leerkrachten en de ouders beschouwen hun 'eigen' oudercommissies overigens tevens als een voertuig voor het koesteren en ontwikkelen van hun eigen identiteit, temeer daar die commissies zich concentreren op aspecten van het onderwijs in de eigen taal en cultuur. Minorisering houdt dus niet noodzakelijk in dat non-conformiteit negatief wordt gewaardeerd; er is

99 Enkele Marokkaanse ETC-leerkrachten mobiliseren rond 1984 ouders om hun protest tegen de voorgenomen plannen om het OETC te beperken kracht bij te zetten (zie Rath 1985: 55).

100 In Rotterdam bestaat de Stedelijke Ouderraad Rotterdam (SOR). Daarin zijn uitsluitend *ouders* vertegenwoordigd uit het openbaar onderwijs. In de Marokkaanse en Turkse stedelijke raden zitten echter ook leerkrachten.

101 De H-TÖB is de politiek links georiënteerde Vereniging van Turkse Leerkrachten in Nederland. Zij opereert als een soort 'brede' vakbond en maakt zich onder andere sterk voor versteviging van het OETC en verbetering van de armoedige rechtspositie (inclusief salariering) van de leerkrachten. Recentelijk heeft ze als zelfstandige organisatie opgehouden te bestaan.

zeker ook ruimte voor positieve waardering. Desondanks lijkt de negatieve toch de overhand te hebben.

In 1985, wanneer de Wet op het Basisonderwijs in werking treedt en de aparte lespunten ophouden te bestaan, besluiten de Turkse ETC-leerkrachten alle categoriale commissies - voorzover die nog bestaan - op te heffen. Zij adviseren de ouders zich aan te sluiten bij reguliere ouderraden; zelf zoeken zij hun heil bij reguliere vakbonden, voorzover zij dat al niet eerder hadden gedaan.¹⁰² Gezien het pessimisme van de ETC-leerkrachten over de ouderparticipatie is dit een merkwaardige beslissing. Zou de 'integratie' dan al voltooid zijn?

In een poging deze gang van zaken te begrijpen ga ik wat dieper in op de positie van ETC-leerkrachten binnen het onderwijsbestel. Van oudsher hebben zij een 'eigen' plek binnen het onderwijs, al is die plek niet altijd comfortabel en onomstreden. Aanvankelijk moet het OETC naast de versterking van de 'eigen identiteit' vooral de wederinpassing van mediterrane kindertjes in het land van hun vader versoepelen. Maar sinds het einde van de jaren zeventig moet het vanwege het Ministerie van Onderwijs vooral een bijdrage leveren aan het acculturatieproces en het voorkómen c.q. wegwerken van achterstanden in de Nederlandse samenleving (Ministerie van Onderwijs 1981: 25). Het OETC is daarmee een institutie geworden die - in deze fase van minorisering - de overgang van geminoriseerde buitenstaanders naar 'normale' ingezetenen moet bewerkstelligen. Historisch is het OETC ontwikkeld als een institutie die wettelijk geen wezenlijk deel uitmaakt van het 'normale' curriculum. Het omvat een speciaal lesprogramma, gegeven in een speciaal gebouw¹⁰³ aan leerlingen van een speciale groep door speciale leerkrachten met een speciale rechtspositie. Dat de ETC-leerkrachten opteren voor een speciale manier van politieke organisatie kan niet anders worden opgevat als een uitvloeisel van deze politieke en ideologische omstandigheden.

Zij verenigen zich in aparte organisaties voor Turkse en Marokkaanse leerkrachten - waarbij de Turkse H-TÖB de meest continue organisatie is (was) - en zetten speciale oudercommissies op. De actieve betrokkenheid van de leerkrachten in beide instellingen bergt het risico van

102 Zijzelf melden zich *en masse* aan bij de ABOP, de Algemene Bond voor Onderwijzend Personeel, waar zij met name actief worden in de 'Groep Ex Artikel 24 Leerkrachten Eigen Taal en Cultuur (ETC)'. De Turkse leerkrachten blijven echter tevens lid van de H-TöB.

103 Althans toen het OETC nog werd gegeven in lespunten.

belangenverstrengeling in zich. In de Turkse stedelijke raad maakt een enkele ouder bezwaar tegen de neiging van leerkrachten om de raad te gebruiken als instrument voor hun eigen strijd voor positieverbetering, zo verneem ik. Wanneer halverwege de jaren tachtig het OETC eindelijk enigermate opgaat in het reguliere onderwijs en de overheid de positie van de leerkrachten wat versterkt, concluderen de laatsten dat er weinig reden meer is om ouders apart te organiseren. Dit optreden komt rechtstreeks voort uit de nieuwe politieke en ideologische omstandigheden van dat moment. Zoals we verderop zullen zien is de kous nog niet af. Verschillende ETC-leerkrachten laten mij achteraf weten dat de opheffing van de categoriale oudercommissies een 'foute' beslissing was.

Al met al luidt mijn conclusie - met het oog op de hypothesen - dat aparte oudercommissies voor 'etnische minderheden' niet zozeer uitdrukking zijn van de 'integratie' van 'etnische minderheden' (of 'etnisch pluralisme'), maar dat zij produkt zijn van minorisering. De ontwikkeling van deze commissies weerspiegelt de politieke en ideologische veranderingen met name bij de overheid.

Ik leid dat overigens niet alleen af uit de manier waarop de overheid het OETC heeft georganiseerd, al vormt dat wel een belangrijk kader. Ook heeft zij de oprichting van categoriale oudercommissies welbewust en expliciet aangemoedigd. In 1981 stelt de gemeente Rotterdam dat de betrokkenheid van buitenlandse ouders in oudercommissies gestimuleerd dient te worden en dat daartoe "het ontstaan van buitenlandse oudercommissies rondom buitenlandse leerkrachten [dient] te worden bevorderd" (Gemeente Rotterdam 1981: 29). De meeste ouders beheersen namelijk het Nederlands nog onvoldoende en weten daarboven nog niet genoeg van het onderwijssysteem om adequaat in oudercommissies te kunnen participeren. Het is daarom "zeer nuttig buitenlandse ouderraden te laten ontstaan, mits deze nauwe contacten onderhouden met de Nederlandse ouderraden. Op den duur zal het streven zijn slechts *geïntegreerde* oudercommissies en ouderraden als officiële adviesorganen te erkennen" (cursivering van mij - JR). De gemeente kent deze categoriale voorzieningen zonneklaar een 'sluisfunctie' toe en speculeert erop dat ze gunstig zijn voor de 'integratie' van migranten in de schoolpolitiek. Om na te gaan of dit zo is bespreek ik twee voorbeelden uit de praktijk, en wel de situatie op de twee scholen waar later acties uitbreken.

Aparte subcommissies voor migranten op de Combinatie '70

De Combinatie '70 - hier verder aangeduid met het meer populaire C '70 - is een openbare basisschool in de Rotterdamse wijk Het Oude Noorden met (in mei 1988) 241 leerlingen. 210 daarvan hebben een niet-Nederlandse nationaliteit, de overigen komen uit Nederlandse, Surinaamse of Antilliaanse gezinnen. Het 'team' bestaat uit mensen die zich binnen en buiten de school uitermate serieus van hun taak kwijten. In kringen van onderwijsgeevenden of de inspectie genieten zij een goede reputatie. Naar verluidt is de kwaliteit van het onderwijs en de sfeer op school bijzonder goed.

Volgens de huidige directie zouden de ouders weinig op hebben met het officiële gedoe van de medezeggenschapsraad en deze MR bestaat daarom slechts op papier. Er is wel een oudercommissie 'oude stijl'. De leerkrachten proberen jaar in jaar uit de participatie van migranten in die commissie te bevorderen.¹⁰⁴ Met name de Surinaamse, Turkse en Marokkaanse leerkrachten - die in het begin van de jaren tachtig door de gemeentelijke Werkgroep Extra Opvang Anderstaligen als 'schoolcontactpersonen' en ETC-leerkrachten op de C '70 worden gedetacheerd - doen hun best. Vooralnog leveren hun inspanningen niet echt veel op.

Een veteraan uit de oudercommissie herinnert zich boven alles de gebrekkige respons: "Het was doodvervelend. Alles moest vertaald worden. D'r waren een paar gehaaiden bij, maar ze waren niet enthousiast genoeg. Ze waren niet gewend dat zoiets op school kon. In Turkije is dat niet mogelijk. Daar kennen ze geen ouderraden."¹⁰⁵ De Marokkaanse ETC-leerkracht, die op een lespunt ervaring had opgedaan met het organiseren van Marokkaanse ouders, verwijst eveneens naar de situatie in het land van herkomst en spreekt verder over een taal- en houdingsprobleem. "Marokkanen haakten na de eerste vergadering al af, in plaats van zich een tijdje in te werken. Natuurlijk is de eerste indruk altijd moeilijk.

104 Dit streven staat niet los van de deelname (tot 1984) aan het gemeentelijk stimuleringsproject *Onderwijs en Sociaal Milieu*, dat was gericht op het verbeteren van de onderwijskwaliteit van (Nederlandse) kindertjes uit "sociaal zwakke milieus" (Weeber 1986: 11; zie verder Slavenburg en Peters 1989).

105 In Turkije bestaat de instelling van de *Okul aile birliği* die allerlei activiteiten rond de school organiseert, zoals het onderhouden van de tuin, het schoolgebouw, het hekwerk, alsmede bepaalde festiviteiten. Ouderparticipatie in de zin van medezeggenschap is inderdaad een minder bekend verschijnsel.

Ouders hebben wel belangstelling voor inhoudelijke zaken, als ze meedoen. Maar hoeveel pepernoten er moeten worden gekocht, al dat soort technische, uitvoerende werkzaamheden, interesseert ze niet." De hoofdleidster van de toenmalige kleuterafdeling, tegenwoordig adjunct-directeur, weet nog dat er genoeg Turkse en Marokkaanse ouders waren die iets wilden doen. "Ze kwamen inderdaad op vergaderingen. Voor hen waren tolken aanwezig. Hun onderwijsachtergronden waren echter nogal verschillend van die van Nederlandse ouders. Zo hadden zij meer belangstelling voor onderwijskundige zaken, zoals zwemmen, gym, godsdienstles enzovoorts, terwijl de Nederlandse oudercommissieleden meer leuke dingen voor de kinderen wilden organiseren. Feesten enzo. In de tweede plaats bestond er een verschil in omgang met elkaar. Nederlanders maakten onder elkaar graag geintjes en creëerden een bepaalde sfeer die door Turken en Marokkanen niet zo werd geapprecieerd. Uiteindelijk bleven de buitenlanders weg." Hoe dan ook, de directe 'integratie' van migranten in de oudercommissie loopt op niets uit.

Het team c.q. de ETC-leerkrachten blijven proberen en besluiten voor de verschillende 'minderheidsgroepen' subcommissies in te stellen. Het is interessant dat het team hiermee uitvoering geeft aan een voorstel van de gemeente om "buitenlandse oudercommissies" op te richten en die te laten functioneren als "werkcommissies voor de reguliere oudercommissies" (Gemeente Rotterdam 1981: 29). Overigens verwijst geen der teamleden expliciet naar deze nota. De Surinaamse subcommissies komt niet echt tot leven wegens gebrek aan belangstelling (er zijn maar heel weinig Surinamers op de C '70), maar, zoals de directeur benadrukt, vooral wegens de afwezigheid van "taalprobleem". De Marokkaanse en vooral Turkse subcommissies zijn een langer leven beschoren. De centrale personen daarin zijn, hoe kan het haast anders, de ETC-leerkrachten. Ofschoon zij formeel niet aan de subcommissies deelnemen - zij zijn slechts "namens het team" aanwezig - zijn zij de spil waar alles om heen draait. De ETC-leerkrachten benaderen ouders, verzorgen eventuele vertalingen, zijn vraagbaak, geven advies, spreken namens de ouders, kortom, regelen tot op grote hoogte het reilen en zeilen. De hele opzet heeft opvallend veel weg van de oudercommissies uit het ETC-onderricht van weleer. Het belangrijkste verschil is dat de leden van de subcommissies 'gewone' leden van de oudercommissie zijn en dus ook 'gewoon' aan haar vergaderingen kunnen deelnemen. Om dat aan te

moedigen komen de subcommissies bijeen vlak voor de vergaderingen van de reguliere oudercommissie. De Turkse en Marokkaanse ouders kunnen zo belangrijke zaken voorbespreken en in het uiterste geval kunnen zij zelfs *en bloc* 'gekwalificeerde' adviezen geven.

De subcommissies volgen ten dele de agenda van de reguliere oudercommissie en ten dele hun eigen agenda. Zo praten de ouders ook over het Turkse Kinderfeest, over de doorverwijzing van hun kinderen naar lagere onderwijstypen, over het onderwijssysteem en over de samenstelling van het leerlingenbestand. Veelvuldig informeren zij naar de vorderingen van hun eigen kinderen, al proberen de ETC-leerkrachten hen ervan "bewust te maken" dat het in de subcommissie daar niet om gaat. Natuurlijk praten de ouders ook over koetjes en kalfjes, over "moskee-blabla, over ruzies, bezoeken aan Marokko, de koop van een huis, enzo". De Marokkaanse leerkracht zegt: "Het was aan mij om het gesprek in banen te leiden. Het belangrijkste vond ik dat ze op school vergaderden. Dat was al een hele stap." Hoewel de ETC-leerkrachten er het hunne aan doen, bezoeken Turkse en Marokkaanse ouders zelden of nooit de vergaderingen van de reguliere oudercommissie. Tegen de tijd dat die vergadering begint, houden zij het voor gezien, één (hoog opgeleide) Turkse vrouw bijwijlen uitgezonderd. "Soms zeiden ze geen tijd te hebben", verzucht de Marokkaanse leerkracht, "Kan best, maar op de gang nodigden ze mij uit om ergens thee te drinken." Het komt al met al erop neer dat de ETC-leerkrachten 'hun achterban' vertegenwoordigen in de reguliere oudercommissie. Mede als gevolg hiervan ontwikkelen de subcommissies zich in zekere zin tot autonome instituties, die los van de reguliere oudercommissie opereren, terwijl ze volgens de oorspronkelijke gedachte van het team 'kweekvijvers' zouden moeten zijn. In dit verband is het illustratief dat de reguliere oudercommissie in de dagelijkse praktijk te boek staan als de "Nederlandse groep" of als de "Nederlandse oudercommissie".

Is de absentie van migranten in de reguliere oudercommissie toe te schrijven aan hun 'conservatisme' en aan 'taalproblemen', zoals men naar mijn oordeel op de C '70 geneigd is te doen? Zo simpel is het niet. Nederlandse commissieleden en leerkrachten hebben een minstens zo groot aandeel in deze situatie. De Nederlandse commissieleden, alleen moeders, zijn overdag vaak op school te vinden om allerhande dingen te regelen en om 'gezellig' koffie te leuten. De continuïteit van deze 'club'

wordt bevorderd doordat één van hen de vaste schoonmaakster van de school is en sommigen familie van elkaar zijn. Deze moeders vinden dat migranten geen wezenlijke bijdrage kunnen leveren aan het 'traditionele' werk van de oudercommissie. Bovendien zijn ze niet van plan zich iets door een 'buitenlander' te laten "opleggen". Integendeel, "de buitenlanders" hebben in hun ogen nog heel wat van hen te leren. De Nederlandse moeders zijn niet bepaald op hun mondje gevallen en stralen een superieure houding uit. Een leerkracht houdt mij echter voor dat die houding niet van invloed is op de deelname van migranten aan de oudercommissie. Hooguit zou het voor mannen moeilijk te verteren zijn dat vrouwen er de baas spelen. Het is wat dit betreft interessant dat de enige Turkse die wel af en toe haar gezicht laat zien, niet als 'echte' "buitenlandse" meetelt: zij geldt als 'aangepast'.

Het team ziet welbewust af van de eventuele mogelijkheid om de Nederlandse leden aan te sporen de migranten als meer volwaardige leden van de oudercommissie te behandelen, wellicht omdat het al blij is dat zoveel mensen nu in ieder geval op school verschijnen. "We wilden de Nederlanders niet voor het hoofd stoten, ze wat dit betreft niet teveel aanspreken. Ze doen heel veel op school en nemen ons veel werk uit handen, vooral wat festiviteiten betreft. De grote lijn houden we zelf wel in de gaten." Of dat laatste gunstig is voor de participatie van migranten valt te bezien. Een Marokkaanse vader legt mij zorgvuldig uit dat de directeur en adjunct-directeur in feite alle beslissingen in handen hebben. "Als zij ergens niet mee accoord gingen, gebeurde er niets. Veel Marokkanen zijn daarom boos en komen niet meer. Ze doen niet wat wij willen. Ze maken geen brug met ons."

De situatie komt, samengevat, hier op neer. Terwijl (in 1988) meer dan negentig procent van de leerlingen uit migrantengezinnen komt, wordt de oudercommissie nog volledig beheerst door Nederlandse moeders. Het komt er haast op neer dat alle Nederlandse gezinnen persoonlijk in de oudercommissie zijn vertegenwoordigd. Een dozijn Turken en Marokkanen is actief in subcommissies, onder de paraplu van de ETC-leerkrachten. In de reguliere oudercommissie echter klinkt hun stem zwak en indirect via de leerkrachten. Ofschoon zij wel helpen bij allerhande schoolactiviteiten, zoals het schoolreisje, is hun politieke invloed vrijwel nihil. Belangrijke beslissingen worden genomen in de reguliere oudercommissie, dus in de praktijk voornamelijk door Nederlanders (hooguit in samenspraak met de Turkse of Marokkaanse leerkracht). Ten

grondslag aan deze gang van zaken ligt het proces van minorisering: men selecteert immers sociaal-culturele kenmerken als zijnde relevant voor het gedrag van personen. In dit specifieke geval worden die kenmerken - voorzover gelokaliseerd bij migranten - negatief gewaardeerd: hun non-conformiteit ("cultuur", "mentaliteit", "achtergrond", "gewoonten". "taal") staat volwaardige participatie in de weg, zo vinden de leerkrachten en Nederlandse oudercommissieleden.¹⁰⁶ De sociaal-culturele non-conformiteit van migranten vormt de *raison d'être* van speciale instituties (i.c. de subcommissies) die tot doel hebben migranten op 'eigen wijze' te activeren en te doen aanpassen aan de Nederlandse manier van doen. Het is op die plek dat migranten daadwerkelijk actief zijn: als 'etnische minderheden'. Er zijn aanwijzingen dat deze strategie van 'geleide integratie' contraproductief is. Ze stoot sommige migranten af om zich nog verder met de oudercommissie te bemoeien.

De 'geïntegreerde' aanpak op de Piramide

De situatie op de Piramide vertoont veel overeenkomsten met de C '70, maar er zijn enkele opmerkelijke verschillen. De Piramide is een kleine basisschool, traditioneel voor kinderen uit de laagste sociale klassen. In januari 1986 zijn 167 leerlingen ingeschreven, waarvan 110 Turken en 28 Marokkanen. Minder dan tien leerlingen komen uit een inheems Nederlands gezin. De leerkrachten doen hun uiterste best goed onderwijs te geven, wat naar verluidt redelijk lukt. De verschillende personeelwisselingen die zich in de voorgaande jaren op deze school hebben voorgedaan, spelen het team echter nog wel parten.

De specifieke samenstelling van het leerlingenkorps weerspiegelt zich niet meteen in de oudercommissie. Een Turk laat kortstondig zijn gezicht zien en een Hindostaanse Surinamer frequenteert de vergaderingen voor een iets langere periode, maar daar blijft het voorlopig bij. Een oudgediende uit de oudercommissie is hierover niet zo verbaasd. Nederlanders waren al zo moeilijk de oudercommissie in te "sleuren". "Ik zei dan: kom erin, dat is gezellig! Maar die mensen staan er anders tegenover. Het was hartstikke moeilijk, voor mij al, en voor hun helemaal. Hun leefwijze is anders, taal, eten enzo." Leerkrachten zijn een soortgelijke opvatting

¹⁰⁶ In het reguliere onderwijs probeert het team overigens op een wat meer positieve manier aandacht aan de cultuur van migranten te besteden. Feit blijft dat de aanwezigheid van migranten bovenal in culturele termen wordt beleefd.

toegedaan. Volgens deze laten migranten het afweten omdat ze weinig tijd hebben, omdat met name moeders moeilijk van huis kunnen en bovenal omdat ze met taal- en cultuurproblemen kampen. Zoveel is duidelijk: in deze periode geldt de sociaal-culturele non-conformiteit van migranten als verontschuldiging voor hun uitsluiting.

Na 1983 verandert dat spectaculair. Dan wordt insluiting het parool - ongeacht de non-conformiteit - en het 'onmogelijke' geschiedt: migranten treden toe tot de ouderraad en in een ommezien verwerven ze zelfs de meerderheid. Het is vooral een Nederlandse moeder, een gedreven intellectueel begiftigd met organisatietalent, die hierop aanstuurt. Zij neemt de functie van secretaris op zich. Voortaan worden de ouders gerepresenteerd door een gezelschap van mensen van Turkse, Nederlandse, Marokkaanse en Pakistaanse herkomst. Zij doen dat bij acclamatie. Heuse verkiezingen voor nieuwe medezeggenschapsraden worden niet meer gehouden; ouders hebben toch geen interesse in "die papierwinkel". De directeur is wel in voor een uitdaging en doet enthousiast mee. De Turkse ETC-leerkracht gaat ook de vergaderingen bijwonen. Tot dusver was zij niet zo vreselijk actief. Hoezeer de oudercommissie nieuw elan krijgt, blijkt uit de bereidheid van Nederlandse leden om Turks te gaan leren.

Het is opvallend dat niemand van de oudercommissie iets voelt voor de optie, zoals toegepast op C '70, om migranten in aparte subcommissies te organiseren. "We leven in een multi-etnische samenleving, dus kan je de migranten niet uitsluiten", zegt de secretaris. "Een aparte subcommissie is niet nodig. Als Turken of Marokkanen in hun eigen taal willen praten dan moet dat kunnen. Zo moet je ze integreren. Subcommissies zijn een reactie op wat van Nederlandse zijde gebeurt. Als Nederlanders niet vertalen, dan krijg je dat." Een Nederlandse vader ziet het anders op deze school waar het leeuwedeel van de leerlingen Turks is: "Aparte subcommissies zijn vagelijk wel overwogen, maar de school was daarvoor eigenlijk te klein. Bovendien zou het alleen maar om Turken gaan."

Al gauw gaat de nieuwe oudercommissie zich manifesteren met het primaire doel zoveel mogelijk ouders te bereiken. Daartoe organiseert ze koffieochtenden voor moeders, ouderavonden en bingo-avonden; de meeste van deze bijeenkomsten worden werkelijk druk bezocht. De oudercommissie haalt verder de bezem door de traditionele Nederlandse feesten (zoals de kerstviering) en in plaats daarvan organiseert ze feesten die ook elementen uit andere culturen bevatten. Het voorstel van de

secretaris om Sinterklaas te laten bijstaan door 'witte Pieten' stuit op ernstige weerstand. Een Nederlandse moeder: "Zij was tegen omdat Sinterklaas racistisch zou zijn. Maar ons kind krijgt een Hollandse opvoeding. Dat hebben we toen doorgezet." De oudercommissie spant zich ook in om een Marokkaanse ETC-leerkracht op school te krijgen. En tenslotte blaast ze nieuw leven in de schoolkrant. Er verschijnen "stukken met inhoud", zegt de één, "politieke stukken", zegt een ander, zoals in de meidagen het artikel over 'racisme' en het gedicht van de Turkse communist Nazim Hikmet.

Al met al verschilt de politieke situatie hier dus enigszins van die op de C '70. Het belangrijkste verschil is dat de oudercommissie haar eigen werkwijze heeft gewijzigd en dat migranten 'normaal' meedoen. Of deze integrale aanpak inhoudt dat migranten meer invloed hebben, is moeilijk te zeggen. De initiatiefneemster van deze 'integratie' meent van wel en de verschillende migranten uit de commissie en enkele leerkrachten die ik spreek, beamen dat. Maar anderen zijn sceptisch. Ze beweren dat zij de migranten om haar vingers heeft gewonden en hen voor eigen politieke doeleinden gebruikt. Volgens hen hebben de migranten niets in te brengen bij dit lid van de Kommunistische Arbeiders Organisatie (KAO-ml). Verschillende van deze (Nederlandse) criticasters, zo bemerk ik, deden aanvankelijk enthousiast mee, maar zijn na de acties zeer op haar gebeten. Ik kom dadelijk op dit punt terug.

In hoeverre kunnen we bij de nieuwe oudercommissie spreken van minorisering? De geïnterviewde ouders percipiëren migranten vooral in termen van taal en cultuur en definiëren hen aldus als een aparte categorie. Zo veronderstellen sommigen dat "buitenlandse ouders" moeilijk participeren in de oudercommissie, omdat die dat van huis uit niet gewend zijn. "Van Marokkanen is het bekend dat zij moeilijk te mobiliseren zijn, zij zijn geslotener. Dat is zelfs het geval in vergelijking met Turken uit dorpen die al gesloten zijn. Het maakt wel degelijk verschil", zegt een Nederlandse moeder. "We hadden het voordeel dat in Hillesluis een tamelijk open Turkse gemeenschap woont. Men is wereldlijker." Turken en Marokkanen stellen zich klaarblijkelijk in vergelijking met Nederlanders aanmerkelijk minder open voor 'nieuwe' en 'vreemde' zaken, al zou op de Piramide daarvan weinig blijken.

Overigens, en dat is niet onbelangrijk, worden die sociaal-culturele non-conformiteit niet uitsluitend negatief gewaardeerd, maar soms ook neutraal of zelfs positief. In dit opzicht verschilt de situatie wezenlijk van

die op de C '70, waar men minder geneigd is de veronderstelde non-conformiteit van migranten positief te waarderen. Bovendien komt het ook voor de ouders op de Piramide die non-conformiteit in twijfel te trekken. Zo stellen de Nederlandse oudercommissieleden het primaat van de Nederlandse levenswijze ter discussie en willen ze nog wel eens wijzen op de overeenkomsten van migranten met Nederlandse arbeiders. Een Marokkaanse moeder uit de oudercommissie verzet zich fel tegen het automatisme van "de" Nederlanders om gedragingen van Marokkanen aan hun cultuur te verbinden.

De ideologische posities van deze ouders duiden in totaliteit op een milde en meer positieve vorm van minorisering, wat hier een gunstige weerslag heeft op de politieke ruimte die migranten wordt geboden in de reguliere oudercommissie. De rappe toetreding - opeens, in luttele maanden tijds - van migranten tot de oudercommissie lijkt mij al met al moeilijk te verenigen met de idee van 'integratie'.

6.4 DE POLITIEKE STRIJD TEGEN DE AANWEZIGHEID VAN 'ETNISCHE MINDERHEDEN'

De strijd tegen hoge concentraties 'anderstaligen'

Zoals gezegd komen ouders van de Piramide en de C '70 tegen het einde van de jaren tachtig in het geweer tegen de eenzijdige samenstelling van het leerlingenbestand. Hun acties sluiten aan bij eerdere pogingen van ouders en leerkrachten om deze kwestie op de politieke agenda te krijgen. Zo komt op 11 juni 1981 een handvol schoolleiders bijeen op de Hoeveschool in de Rotterdamse Provenierswijk om zich te beraden over de 'problemen' van scholen met een hoog percentage (dat wil zeggen meer dan vijftig procent) 'anderstaligen'. De dreigende bezuinigingen en de gevolgen daarvan voor de personeelsformatie vormen de aanleiding van dit beraad. Ouders doen niet mee, maar wel - onder andere - de toenmalige directeuren van de C '70 en de Hoeveschool. De laatste zal later directeur worden op de Piramide. Het ambtelijke overleg dat op deze bijeenkomst volgt, levert niet de verlangde structurele oplossingen op. Een verbitterde schoolleider gromt dat de ambtenaren onwillig zijn. Maar één van hen repliceert: "Wij staan voor onderwijs in een multi-etnische samenleving, maar je moet niet proberen de identiteit van de school te veranderen of zelfs de wijk." De gemeente gaat onverstoord over tot de orde van de dag.

De directeur van C '70 laat de moed niet zakken en benadert in maart 1982 samen met andere schoolleiders uit de wijk de gemeente opnieuw. Zij menen dat het onderwijspeil bij een zo grote concentratie van migranten niet is te handhaven en eisen onverwijlde invoering van verplichte spreiding. Op 21 juni krijgen zij op een vergadering van de Stedelijke Beleidsgroep Educatie Culturele Minderheden antwoord. Hoewel de gemeente officieel nog in de ban is van het beleid van 'gebundelde deconcentratie', vindt ze verplichte spreiding te drastisch en bovendien in strijd met de vrijheid van schoolkeuze. Maar regulering van de samenstelling van het leerlingenbestand door middel van 'overleg' moedigt ze van harte aan.¹⁰⁷ In feite is het al praktisch dat verschillende scholen bezig zijn om de balans tussen Nederlanders en migranten te beïnvloeden. De protesterende schoolleiders vinden de reactie van de

¹⁰⁷ Volgens een rayoninspecteur zou zelfs een interne notitie zijn vervaardigd over de voordelen van *busing*.

gemeente maar 'halfzacht' en de één na de ander houdt het voor gezien.

Ondertussen bereidt het Ministerie van Onderwijs grootscheepse bezuinigingen voor. Zo zouden kleuters van vier jaar niet meer gedurende het lopende schooljaar naar school mogen gaan; zou minder geld beschikbaar komen voor leermiddelen, vervoer van leerlingen, onderhoud en schoonmaken van de school, onderwijsprojecten, zwemles, enzovoorts; zouden minder kinderen mogen worden doorverwezen naar het speciale onderwijs; zouden vakleerkrachten minder uren krijgen; zou de vervanging van leerkrachten bij ziekte worden ingeperkt; zou de klasgrootte worden verhoogd; zou het salaris van leerkrachten extra worden gekort; en zou de extra hulp aan migranten worden beperkt. Op de scholen zelf groeit de vrees dat deze maatregelen de kwaliteit van het onderwijs met sprongen achteruit zal doen gaan. Daarboven voelen leerkrachten zich miskend. Ze gaan zich via hun eigen vakorganisaties tegen de plannen verzetten. Ook ouders gaan zich roeren. Wanneer de leerkrachten staken (van 15 tot 19 november 1982) verklaren zij zich solidair en helpen bij de opvang van kinderen.

De oudercommissies van de Dubbeldekker (een lagere school elders in de Maasstad) en de C '70 nemen in deze turbulente periode - met steun van de leerkrachten en de Stedelijke Ouderraad - het initiatief tot de oprichting van het Comité "Verontruste Ouders." Het comité probeert andere oudercommissies te mobiliseren, zowel in de stad zelf als daarbuiten. Ofschoon de acties primair zijn gericht tegen de aangekondigde bezuinigingen, hebben ze voor sommigen ook betrekking op de aanwezigheid van migranten. In een toespraak tot de wethouder van onderwijs zegt een moeder namens het 'Comité': "De kinderen van Van Agt, die worden geen putjesschepper, de kinderen van mijnheer Deetman worden geen ongeschoolde harde werker, de kinderen van Ruud Lubbers, die komen wij ook niet tegen, als er met de handen gewerkt moet worden ... Die kinderen zitten niet met meer dan 80% anderstalige kinderen in de klas en die kinderen zitten niet op een school, waar de verfladders aan de muur hangen." Verschillende ouders van C '70, waaronder deze moeder, verlangen spreiding van "buitenlanders" en sommigen spannen zich daadwerkelijk in om ze de wijk uit te krijgen. "Als buitenlanders niet worden gespreid, dan houden ze hun eigen taal en cultuur vast. Dat kan niet op een Nederlandse school, thuis wel. Ouders moeten zich leren aan te passen. Ze moeten begrijpen dat het hier anders gaat."

Het team op de C '70, dat in deze periode juist bezig is om begrip te kweken voor "de buitenlanders", onder andere door aandacht te schenken aan folkloristische zaken, beijvert zich om het punt van de migranten buiten de agenda te houden. Sommige ouders zouden immers lid zijn van de Centruumpartij, motiveert een leerkracht haar bemoeienis achteraf. Toch doen deze ouders in wezen niets anders dan de leerkrachten vóór hen hebben gedaan: het problematiseren van de aanwezigheid van migranten. (Waarmee ik overigens niet beweer dat ze aan elkaar gelijk te schakelen zijn, integendeel). Het Comité "Verontruste Ouders" loopt spoedig op de klippen, mede doordat het weinig steun krijgt van andere oudercommissies.

De verschillende acties van leerkrachten en ouders hebben in ieder geval één tastbaar effect, althans voor de schoolleiders, namelijk de oprichting van de *Adviesraad Basisonderwijs*. "Een toverbal van de gemeente", gispt een schoolleider; "Institutionalisering van de ad hoc comités", verklaart een ambtenaar. Het bevoegd gezag krijgt met de Adviesraad een 'representatief' aanspreekpunt, terwijl de schoolleiders een entree bij het bevoegd gezag verwerven. De eerstkomende paar jaar vinden geen acties plaats rondom de issue van de samenstelling van het leerlingenbestand. Eerst in 1986 buigt de Adviesraad zich over deze kwestie, nadat er trammelant is uitgebroken op een school in Rotterdam-Zuid en nadat de nieuwe directeur van C '70 frisse moed heeft vergaard nadat hij was geïnterviewd door iemand die een scriptie voorbereidde over "bruine" en "blanke" scholen (zie De Bruyne 1985). Men spreekt af dat een drietal schoolleiders, waaronder de directeur van de C '70, een notitie over dit onderwerp voorbereidt. Eén van de leden van deze zogenoemde *Werkgroep 'Voorbereiding Discussie Problematiek Hoge Concentratie-Scholen'* zegt hierover: "Tot dusver was men niet in staat de zaak zakelijk te bespreken. Maar het was duidelijk dat de leerkrachten zich in een isolement bevonden en dat hun werk en problemen werden ondergewaardeerd. Het zou er maar een rotzooitje zijn. Feit is dat de hoge concentratie effecten heeft op de kwaliteit van het onderwijs."

De eerste vergadering van deze werkgroep vindt stom toevallig plaats op exact dezelfde dag als de eerste publieke actie op de Piramide. Na overleg met de oudercommissie van de Piramide en met ambtenaren van de dienst Onderwijs van de gemeente besluit men de werkgroep te openen voor ieder die "een positieve bijdrage wenst te leveren" (Verslag s.a.: 3). In eerste instantie treden daarop tot de werkgroep toe: ambtenaren

van de dienst Onderwijs, medewerkers van het Onderwijsvoorrangsbeleid, leerkrachten, ouders, en leden van onderwijsvakorganisaties. De werkgroep zal later uitgroeien tot het *Breed Beraad Concentratiescholen*. Daarover straks meer. Ik wil eerst weten welke gebeurtenissen zich op de Piramide hebben voorgedaan.

Perikelen op de Piramide

Voordat de Wet op het Basisonderwijs in werking treedt, heet de *Piramide* het *Polderkwartier*. Ze is gevestigd in hetzelfde pand als de school die tegenwoordig de *Blijvliet* heet, maar vroeger de *Hillevliet*. De situatie van twee openbare scholen zo dicht op elkaar is historisch gegroeid. Het Polderkwartier heeft de naam de 'klompenschool' te zijn, dat wil zeggen de school voor leerlingen uit de laagste sociale klassen. De Hillevliet zou de 'opleidingsschool' zijn voor kinderen uit de wat hogere klassen die doorleren. Gedurende de acties valt in dit verband ook de term 'hoge-hoedenschool'. Hoewel het waarschijnlijk is dat de scholen recruterende uit verschillende klassefracties, koester ik in deze arbeiderswijk weinig illusies over het 'elite-karakter' van de Hillevliet/Blijvliet. In het recente verleden is meer dan eens een poging gedaan om de scholen te laten fuseren, maar het pedagogische klimaat zou uiteenlopen, de leerkrachten zouden niet met elkaar overweg kunnen, steeds was er iets dat zo'n fusie in de weg stond. Feit is dat men op het Polderkwartier zich letterlijk en figuurlijk in de schaduw voelt staan van de grotere en meer prestigieuze Hillevliet.

Op een steenworp afstand van beide scholen bevindt zich een kleuterschool, de *Blijoord*. Vooruitlopend op de Wet op het Basisonderwijs besluit het bevoegd gezag in 1982 deze kleuterschool intern te splitsen in twee aparte eenheden die elk aan één van de lagere scholen wordt gekoppeld. De Blijoord houdt op zelfstandig te bestaan en gaat dus deels op in de Piramide en deels in de Blijvliet. Anders dan vroeger moeten ouders die hun kleuter aanmelden, nu reeds hun voorkeur kenbaar maken voor de ene of de andere lagere school. "Veel ouders wisten niet goed wat ze moesten kiezen", vertelt het voormalige hoofd van de Blijoord, tegenwoordig adjunct-directeur van de Blijvliet, "Wat maakt het uit?", vroegen ze. Ik zei dan: 'Ga maar eens kijken'. Veel ouders deden dat niet, en als ze wél langs de klassen liepen, zeiden ze: 'Wat zijn er veel buitenlanders'."

De schoolleiders komen de ouders tegemoet met informatie over hun school. De Blijoord presenteert een kort stukje over de vorming van de kleuter tot "een harmonisch en zelfstandig individu". De Blijoord houdt daarbij onder andere rekening met - en dit wordt opmerkelijk genoeg in één zin genoemd - "het tempo en de cultuurachtergronden van het kind". De Hillevliet (Blijvliet) levert een verhaal zonder enige verwijzing naar migranten - zelfs niet in bedekte termen - alsof ze niet bestaan. Het Polderkwartier (Piramide) tenslotte tracht het imago van de school op te vijzelen door een tweetal A4-tjes uit te brengen. Na een korte schets van de ellende uit de buurt (slechte huizen, agressiviteit, criminaliteit, en veel buitenlanders) stelt het Polderkwartier: "Onze schoolbevolking bestaat uit ongeveer 80% buitenlanders. Het zou maatschappelijk zeer aan te bevelen zijn als dit aantal drastisch werd verminderd." Ik neem aan dat dit schrijven vooral is bedoeld om Nederlandse ouders te werven. De oudercommissie van het Polderkwartier (Piramide) organiseert tezelfdertijd (begin 1985) een soort promotiecampagne door Nederlandse ouders persoonlijk uit te nodigen hun kinderen naar deze school te sturen en door een brochure te verspreiden over de school als multiculturele instelling. In weerwil van de negatieve berichten over het Polderkwartier (Piramide) worden de kinderen juist goed voorbereid op deelname aan de "multiculturele samenleving", zo staat in de brochure, "Er is maar één ras, en dat is het menselijk ras!." De oudercommissie probeert op deze wijze ook het imago van de school als 'radicaal' bolwerk bij te stellen.¹⁰⁸

Deze voorlichting ten spijt kiest een (volgens het voormalige hoofd van de Blijoord) "te groot" aantal 'anderstaligen' voor het Polderkwartier (Piramide): "Dat was hun keuze. Veel ouders liepen elkaar achterna vanwege de Turkse leerkracht of omdat ze er familie hadden. Het Polderkwartierteam kreeg er de balen van omdat zij zoveel anderstaligen kregen.¹⁰⁹ Maar daar stond tegenover dat zij veel meer stimulering kregen. Het was vervelend, maar er was niets aan te doen." De Nederlandse ouders zijn volgens haar óók "net een stel schapen". Haar pogingen om een meer 'evenwichtige' verdeling te bereiken leveren geen vrucht op. Het is daarbij allerminst uitgesloten dat ook 'doorverwijzing' van migranten een rol heeft gespeeld.¹¹⁰

108 Aan het eind van de jaren zeventig werd bijna het voltallige team ontslagen na pogingen om de gezagsverhoudingen op de school drastisch te veranderen.

109 Het Polderkwartierteam zou volgens een leerkracht het accent iets meer leggen bij de afwezigheid van Nederlandse kinderen.

110 De huidige directeur van de Blijvliet - die tussen haakjes tot het begin van de jaren zeventig, dus nog vóór de massale inschrijving van migranten, directeur was van het

Wat de oorzaak ook is, de Piramide (Polderkwartier) wordt een school met in 1986 ruim negentig procent leerlingen uit migrantengezinnen, terwijl de Blijvliet (Hillevliet) op ongeveer veertig procent blijft 'steken'. In de onderbouw op de voormalige kleuterschool is deze segregatie zelfs in één oogopslag waar te nemen. Echter, niet alleen de getalsverhoudingen lopen uiteen, ook de spreiding van nationaliteiten verschilt. Op de Piramide zitten hoofdzakelijk Turken en wat Marokkanen, maar op Blijvliet zitten daarnaast ook Chinezen, Grieken, Joegoslaven, Kaapverdianen, Spanjaarden, Pakistani en anderen. Het is van grote betekenis dat de betrokkenen flink wat van deze migranten rekenen tot categorieën die niet zó 'anders' van Nederlanders zouden zijn als Turken. Zo verkondigen de directeur van de Piramide en de secretaris van de oudercommissie dat de Blijvliet wordt bevolkt door "kinderen met een vergelijkbare cultuur als de Nederlandse", maar de Piramide hoofdzakelijk door islamieten.¹¹¹ Zij kenschetsen deze omstandigheid als een "labiele onderwijssituatie".

Het is onder deze omstandigheden dat migrantenouders hun eigen aanwezigheid gaan problematiseren. Het voormalige hoofd van de kleuterschool kan zich niet herinneren dat migranten ooit commentaar leverden op de getalsverhoudingen. Een Turk, die tot 1982 lid was van de oudercommissie van de Blijoord, kan zich evenmin enig misnoegen voor de geest halen, hoewel hij in de oudercommissie wel erop zou hebben gewezen dat Turken en Marokkanen door de Hillevlietschool werden doorverwezen.

Eerst rond 1984, wanneer de aanmelding van Nederlandse kindertjes op het Polderkwartier tot een absoluut minimum is gedaald, klinkt er gemor. "We bleven, tegen beter weten in, de zaak sussen", vertelt één van

Polderkwartier - wordt verweten dat de Blijvliet migranten weigert of in ieder geval naar elders doorverwijst. Dat zou tegen de regels zijn. Een Nederlandse en Turkse moeder zouden dat zelfs proefondervindelijk hebben 'bewezen'. Bij wijze van *test-case* probeerden zij een Turks kind op de Blijvliet in te schrijven, maar die zou "op racistische gronden" zijn geweigerd (Notitie s.a.: 5). "Dat is nooit hard gemaakt, het is pertinent onjuist", verklaart de directeur mij desgevraagd. "Als buitenlandse leerlingen zich komen aanmelden, worden ze vrijwel altijd door ons aangenomen. In 1980 - 1985 is het in een enkel geval voorgekomen dat buitenlanders werden doorverwezen (sic - JR). Maar dat wij een selectief toelatingsbeleid zouden hebben is niet hard te maken. Dat is uit de lucht gegrepen vuiligheid."

111 Zie brief van directie en medezeggenschapsraad van de Piramide aan Wethouder van Onderwijs d.d. 11-11-1985. Een soortgelijke redenering werd eerder dat jaar naar voren gebracht door de gemeente (Gemeente Rotterdam 1985: 17).

de huidige directeuren, "maar het was niet tegen te houden. Met name de jongere ouders klaagden. Dat waren de wakkersten. Die stonden misschien het meest in de samenleving." De vorige directeur zegt: "Meestal beperkte zich dat tot één à twee ouders, vaak met tussenpozen van enkele maanden. Ik kon daar niets mee. Ooit heeft [een Nederlandse moeder] mij eens benaderd met de opmerking dat er zes buitenlanders bij de poort stonden die zich beklagden over het kleine aantal Nederlanders. Ik beschouwde dat als een mededeling.

In november 1985 kwam een groep van twintig, dertig buitenlandse ouders naar mij toe.¹¹² Daar kon ik niet meer om heen. Het waren alleen buitenlandse ouders, van diverse nationaliteiten." Het is dan al enkele weken onrustig. Bij de aanvang van het nieuwe schooljaar gaan migranten vragen stellen over de almaar toenemende segregatie. Een Marokkaanse moeder: "Eerst besepte ik de problemen niet. Was niet ongerust voor de toekomst. Ik dacht: kinderen zijn allemaal hetzelfde, dat kan geen kwaad. Maar het werd zo erg. Alle Nederlandse kinderen in groep drie gingen naar de Blijvliet. Toen werden alle ouders ongerust omdat er geen Nederlandse kinderen meer bij kwamen."

De directeur nodigt de verantwoordelijke wethouder uit voor een bijeenkomst met de ouders en intussen geeft hij de ouders te kennen dat een nieuw gebouw de enige reële oplossing is.¹¹³ Al enkele jaren bestaan nieuwbouwplannen voor de Piramide, maar er heerst nog onzekerheid over de verwezenlijking daarvan.¹¹⁴ Volgens een adviescommissie zou de terugloop van het kindertal slechts twee en geen drie openbare basisscholen in de wijk rechtvaardigen. Wethouder Simons, die onderwijs en 'culturele minderheden' in zijn portefeuille heeft, reageert op aandringen van de rayoninspecteur alert: in een mum van tijd, op 6 november 1985, bezoekt hij vergezeld door een paar ambtenaren de school. De wethouder kondigt aan voortvarend te werken aan een nieuw schoolgebouw elders in de wijk. Daarnaast benadrukt hij dat de onderwijskwaliteit op scholen met veel migranten wat hem betreft boven alle twijfel verheven is. Voor de mensen die toch twijfelen heeft hij een voorlichtingscampagne in petto. De ouders reageren ontevreden - een enkeling verlaat zelfs boos de zaal - en geven de wethouder te verstaan dat hij binnen afzienbare tijd met tastbare resultaten moet komen. Ook de

112 Het kan ook eind oktober zijn geweest.

113 Brief van directeur van de Piramide aan ouders d.d. 20-8-1986.

114 Het Projektburo Hillesluis heeft reeds in het voorjaar van 1985 de oudercommissie in zijn procedures betrokken (zie notulen oudercommissie-vergadering 6-5-1985).

directeur is misnoegd. Later zegt hij dat "Simons dertig minuten lang een rookgordijn [heeft] opgehangen. Prachtig taalgebruik waar die mensen geen reet van begripen. Hij had geen concrete oplossingen, behalve dat elders in de wijk een nieuw gebouw zou worden geplaatst. Dán zou de school een afspiegeling van de wijkbevolking worden. Maar het etiket 'klompenschool' of 'Turkenschool' verander je daar niet mee."

Het blijft broeien op school. Eén van de leerkrachten ziet de bui hangen en neemt vast contact op met haar vakbond, de ABOP. In de zomervakantie wordt bekend dat de rijksoverheid de toegezegde nieuwbouw afwijst, omdat dat een niet te rechtvaardigen uitbreiding van "vloeroppervlak voor openbare basisscholen" zou betekenen¹¹⁵ en omdat de kwaliteit van het bestaande gebouw op zichzelf goed is. Als daarboven op de eerste schooldag blijkt dat de verhoopte komst van Nederlandse kinderen in groep drie (dat is de laagste groep in het hoofdgebouw) uitblijft, ontstaat er grote opschudding onder vooral Turkse ouders.

Twee ouders voor wie de maat nu echt vol is, benen stante pede naar de Blijvliet om hun kind daar alsnog in te schrijven. Andere ouders maken aanstalten om hetzelfde te doen of weifelen nog. De secretaris uit de oudercommissie, die haar eigen kinderen juist naar school heeft gebracht, komt tussenbeide en brengt de verhitte gemoederen tot kalme. Na een korte beraadslaging concluderen de ouders dat de wethouder zijn beloften niet gestand heeft gedaan. Een grote groep Turkse ouders besluit daarop alsnog naar "hiernaast" te gaan, maar tot ieders verrassing weigert de Blijvliet hun inschrijving. De ontwikkelingen komen nu in een stroomversnelling.

De directeur schrijft wederom een bijeenkomst voor schoolleiding en ouders uit en wel op 27 augustus, en ook nu rekt hij op de aanwezigheid van het bevoegd gezag. Ditmaal zal de rayoninspecteur van de gemeente zijn opwachting maken.¹¹⁶ De directeur stelt als gespreksonderwerp voor: de negatieve beslissing van het ministerie. De oudercommissie heeft echter een andere agenda in gedachte en daags voor de desbetreffende avond verstuurt zij een oproep aan de ouders om te praten over de totstandkoming van een daadwerkelijk "antiracistisch" beleid van de gemeente.¹¹⁷ Voor de oudercommissie is de situatie rond de

115 Zie Projektgroep Stadsvernieuwing Hillesluis, *Kort verslag planteam i.o. 'De Piramide 19-8-1986*.

116 Brief van directeur van de Piramide aan ouders d.d. 20-8-1986.

117 Brief van oudercommissie van de Piramide aan ouders d.d. 25-8-1986. Vertegenwoordigers van de ouderraad hebben eerder al te kennen gegeven dat moet worden

gebouwen slechts problematisch voorzover die de ongewenste segregatie aan het licht brengt. Het is die scheiding tussen de 'zwarte' en de 'witte' school die de ouders een doorn in het oog is: "Wij willen geen apartheid. Wij willen geen racisme. Wij willen dat onze kinderen opgroeien in een multiculturele Nederlandse maatschappij, en dus ook op school daarop voorbereid worden!!" De oudercommissie eist met name een fusie van de Piramide en de Blijvliet, omdat dat de enige overgebleven manier zou zijn om de scheiding op te heffen.

De rayoninspecteur is, naar zijn zeggen, onaangenaam verrast door deze opstelling. Het hoofd van de secretarie-afdeling Onderwijs blijktbaar ook. In een notitie aan het gemeentebestuur merkt hij op dat de aanwezigen het centrale onderwerp van de discussie *verleggen* naar de zorg rond de hoge concentratie van Turkse leerlingen *nadat* hun duidelijk wordt dat nieuwbouw niet onmiddellijk mogelijk is (Notitie s.a.: 5).

Hoe dan ook, de gemeente wijst ditmaal - in tegenstelling tot haar eerdere standpunt - een fusie af en belooft de ouders de beslissing van het ministerie aan te vechten. De oudercommissie verklaart echter weinig vertrouwen daarin te hebben. Voor hen is nieuwbouw niet meer aan de orde. Om de eis voor fusie kracht bij te zetten en om, zoals zij het zien, zo te bewerkstelligen dat "immigrantenkinderen" de kans krijgen op "een volwaardige plaats in de samenleving", besluiten ouders over te gaan tot actie.¹¹⁸

Op vrijdag 5 september verzamelen de ouders zich 's ochtends vóór de school en de rest van de dag houden zij hun kinderen thuis. De wethouder en de schoolleiding distantiëren zich van de actie, met name van de inzet van kinderen. De schoolstaking krijgt ruime aandacht van de plaatselijke en landelijke radio, televisie en geschreven pers en verschillende instellingen sturen solidariteitsbetuigingen. Het gebeurt niet iedere dag dat migranten hun 'integratie' in de Nederlandse samenleving afdwingen. De minister van Onderwijs en Wetenschappen ontgaat de gebeurtenissen niet en verlangt van de rijksinspecteur een rapport. En ter stede draagt de wethouder het hoofd van de secretarie-afdeling Onderwijs op de situatie te analyseren en oplossingen voor te stellen. De uitkomst van deze missie lijkt enigszins voorspelbaar, althans afgaande

aangestuurd op fusie met de Blijvliet. Zie Projectgroep Stadsvernieuwing Hillesluis, *Kort Verslag planteam i.o. 'De Piramide' d.d. 19-8-1986.*

118 Brief van oudercommissie van de Piramide aan Wethouder van Onderwijs d.d. 1-9-1986.

op wat deze ambtenaar bij aanvang van zijn opdracht aan *Het Vrije Volk*¹¹⁹ toevoegt: hij laat zich negatief uit over een fusie en betoont zich voorstander van een nieuw schoolgebouw voor de Piramide.

De oudercommissie is niet van plan zijn rapportage gelaten af te wachten en gaat actief steun werven voor de strijd tegen de 'apartheid in het onderwijs'. Ze neemt daartoe contact op met andere oudercommissies en met de *Stedelijke Ouderraad* voor het openbaar onderwijs. De laatste is vooral bezorgd voor het imago van het openbare onderwijs, zo blijkt uit hun correspondentie.¹²⁰ Niettemin kunnen de oudercommissies van de Piramide en de Blijvliet op 30 september hun standpunten toelichten. De eerste neemt de gelegenheid te baat en hoort de leden van de Stedelijke Ouderraad vervolgens wat keuvelen over de vertaling van een voorlichtingsboekje over schoolkeuze. De ouders van de Blijvliet komen op die avond niet opdagen. Zij zijn wel in toenemende mate verontrust over het rumoer bij hun bureaus. Sommige Nederlandse ouders dreigen er zelfs hun kinderen van school te halen wanneer grote groepen migranten als gevolg van de fusie op 'hun' school komen. Ouders van de Piramide zien in dit dreigement de bevestiging van hun vermoeden dat de Blijvliet zich schuldig maakt aan 'racisme' en dat de vermaledijde 'apartheidssituatie' het resultaat is van welbewust handelen. De sfeer tussen en op de scholen wordt er niet beter op.

Medio oktober komt het hoofd van de secretarie-afdeling Onderwijs met zijn notitie en hij presenteert daarin drie elkaar uitsluitende voorstellen voor oplossing (Notitie s.a.). Nergens in de notitie spreekt hij zich expliciet uit, maar tussen de regels is zijn standpunt duidelijk leesbaar. Waar hij (1) de fusie van de twee scholen voorstelt, somt hij uitsluitend negatieve consequenties op, bijvoorbeeld de mogelijkheid dat leerkrachten worden ontslagen wanneer Nederlandse ouders "als gevolg van de grote Turkse inbreng" hun kinderen van school halen. Volgens hem vrezende leerkrachten "vermoedelijk niet ten onrechte" hun baan te verliezen.¹²¹ Verder stelt hij voor (2) de huidige situatie te handhaven of (3) de

119 Zie *Het Vrije Volk* 6-9-1986.

120 Brief Stedelijke Ouderraad aan de "Ouderraad van de Openbare Basisschool 'De Piramide'" d.d. 23-9-1986.

121 Los van de vraag of Nederlandse ouders daadwerkelijk hun kinderen elders onderbrengen, valt het zeer te bezien of de komst van migranten zo nadelig is voor de formatieplaatsen van leerkrachten. Nederlandse leerlingen tellen voor 1,25 mee, maar Turkse leerlingen voor 1,9. Zo geredeneerd is het 'inruilen' van Nederlandse leerlingen voor Turkse dus gunstig voor die formatie.

Piramide te verhuizen. De laatste oplossing komt overeen met het oorspronkelijke plan van de wethouder. Het welslagen daarvan hangt volgens het hoofd sterk af van de politieke waarde en dekking.

Welnu, die is er. Dat blijkt op 22 oktober, wanneer de Commissie Onderwijs van de gemeenteraad zich over de problematiek buigt. In de haar toegemeten spreektijd herhaalt de oudercommissie van de Piramide haar bezwaren tegen de segregatie en eist opnieuw fusie van de scholen. Ze kondigt tevens aan dat wanneer de raadscommissie negatief zou besluiten, de ouders niet zullen dralen gebruik te maken van hún recht op vrije schoolkeuze, wat dus betekent dat zij hun kinderen naar andere scholen zullen brengen. Tijdens de beraadslagingen tonen de raadsleden zich echter meer ontvankelijk voor het argument dat Nederlandse ouders de Blijvliet de rug zullen toekeren wanneer die fuseert met de Piramide. Verder geloven zij met de wethouder dat "een betere verdeling tussen Nederlandse en buitenlandse kinderen" vanzelf uit de hoge hoed komt rollen wanneer de Piramide eenmaal is verplaatst naar elders in de wijk. Tot slot oordelen de raadsleden dat grote groepen migranten nog onvoldoende zijn doordrongen van de in Nederland geldende vrijheid van schoolkeuze. Anders waren ze immers wel naar andere, minder 'zwarte' scholen gegaan. Extra voorlichting zou hoge concentraties van migranten op sommige Rotterdamse scholen kunnen voorkomen.

Voor de ouders van de Piramide is deze politieke opstelling een domper, ook al omdat hun kinderen, die nú op school zitten, er niets mee opschieten. Zij trekken hun conclusies en gaan over tot uitvoering van het eerder aangekondigde scenario, te weten het bewerkstelligen van een "fusie van onderaf".

Op maandag 27 oktober schrijven zij massaal en met veel tamtam hun kinderen in op nabijgelegen 'witte' scholen. Op deze tumultueuze dag verdringen de media zich om dit unieke nieuwsfeit te verslaan. De leerkrachten van de Piramide zijn ten einde raad, want het vertrek van pakweg de helft van hun leerlingen betekent de facto opheffing van de school en dus ontslag. Gesteund door hun vakorganisatie dringen zij bij de gemeente aan op garanties voor werk. De ouders die voor de Blijvliet kiezen, worden één voor één bij de directeur van die school ontboden. Met behulp van een tolk en de rayoninspecteur probeert deze zich te vergewissen van de echtheid van hun wens om hun kind(eren) op zijn school te hebben. Hij en de inspecteur menen dat er redenen zijn daaraan te twijfelen. "Er was een enorm wanbegrip", verklaart de laatste. Leden

van de oudercommissie interpreteren dit als een vorm van intimidatie. De komst van 73 nieuwe leerlingen midden in het jaar stelt de Blijvliet voor speciale problemen. De capaciteit blijkt ontoereikend. Naar de directeur en de gemeente zeggen kan het gros van de kinderen daarom niet meteen worden toegelaten tot de les. De oudercommissie beschouwt deze 'weigering' echter als een onacceptabele 'manoeuvre' die wijst op minachting voor de ouders.

Om daadwerkelijke toelating tot de Blijvliet te eisen verschijnen ouders en kinderen twee dagen later, op woensdag 29 oktober, op het stadhuis. Maar de wethouder wil niet gestoord worden en een *flak catcher* - dat is een 'antimakelaar', iemand wiens doel het is om contacten te voorkómen (Wolfe 1970; zie ook Hannerz 1980: 189-192) - scheidt hen af. De rest van de week gaan de kinderen niet naar school. De sfeer wordt grimmiger. De wethouder stuurt alle strijdende ouders een brief met het indringende verzoek hun kinderen op de Piramide te houden en het resultaat van de onderhandelingen met het Rijk af te wachten. De ouders geven geen krimp. De Staatssecretaris van Onderwijs, N.J. Ginjaar-Maas, spoort de wethouder aan de leerlingen uiterlijk binnen twee weken ergens te plaatsen, wat zijn positie bemoeilijkt. Daar staat tegenover dat de staatssecretaris een fusie afwijst en toezegt zich sterk te maken voor renovatie voor de Blijvliet en nieuwbouw voor de Piramide. Zij zal hierover begin december definitief uitsluitsel geven.

Deze nieuwe ontwikkeling geeft de gemeente de kans het initiatief te hernemen.¹²² Op een daartoe gearrangeerde bijeenkomst op 6 november zet de wethouder de ouders van de Piramide uiteen dat een gelijkmatige spreiding van migranten gewenst is, dat fusie geen oplossing is, dat mogelijk nieuwbouw in het verschiet ligt, dat de inschrijving op de Blijvliet tal van problemen oproept en dat het voor de kinderen dus het beste is dat zij op de Piramide blijven. En passant herinnert hij de ouders aan de 'extremistische' politieke achtergrond van de secretaris van hun oudercommissie. De ouders wint hij er niet echt mee.

Op 9 november komen zij met een reactie, voorzien van 49 handtekeningen. Zij verklaren vast te houden aan hun inschrijving op de Blijvliet en verlangen spoedige plaatsing. Bovendien laten ze weten het commentaar van de wethouder aan het adres van de secretaris niet te

122 Uit het werkdocument van een groep ambtenaren dat zorgvuldig een scenario voorbereidt, blijkt dat het uitdrukkelijk de bedoeling is dat de gemeente het initiatief herneemt. Zie *Scenario Piramide/Blijvliet* (saj/4-11-1986), ongepubliceerd document.

accepteren. Ze schrijven: "Zij heeft geen andere belangen en doelen dan wij. Wij beslissen zelf over onze problemen en hebben onze eigen gedachten. Zij heeft onze besluiten slechts uitgevoerd."

Op 19 november wendt de oudercommissie zich tot de staatssecretaris in de hoop dat die hun recht op vrije schoolkeuze garandeert. Een paar weken later, op 4 december, gaan de ouders accoord met het voorstel van de rijksinspecteur om tien kinderen met onmiddellijke ingang op de Blijvliet te plaatsen en de overigen in het nieuwe schooljaar, wanneer de school daarvoor toegerust is. Als de staatssecretaris eind december definitief toestemming geeft voor nieuwbouw voor de Piramide en bovendien instemt met een (mede door de ABOP opgestelde) tijdelijk regeling voor het personeel van de Piramide, lijkt deze actie af te lopen. De oudercommissie van de Piramide, of althans de ouders die Piramide verlaten, spreken van een succesvolle actie en van een "doorbraak" in de "apartheidssituatie".¹²³

Toch is voor hen de kous nog niet af. Op 10 februari 1987 nodigen zij de politieke partijen uit om te praten over de Rotterdamse en landelijke "concentratie-scholen-problematiek". In een verklaring van 3 maart dat jaar maken zij publiek dat het hoog tijd wordt dat de gemeente een samenhangend beleid ontwikkelt gericht op het opheffen van de "apartheidssituatie" zoals die volgens hen nog op heel wat Rotterdamse scholen bestaat. Hun inspanningen monden later uit in een samenwerkingsverband van ouders, leerkrachten, antiracisten en tal van andere individuen en instellingen: het Breed Beraad Concentratiescholen, waarover ik al eerder sprak.

Ook voor de gemeente is de zaak nog niet afgedaan. Hoewel de gemeente de actie op de Piramide omschrijft als een actie voor nieuwbouw, laat de wethouder de problematiek van de verdeling van leerlingen nader onderzoeken. Hij deponeert daartoe een verzoek bij de *Raad van Overleg*, een overleg van het bevoegd gezag met de koepelorganisaties uit het (verzuilde) onderwijs. Deze installeert de zogeheten *Werkgroep Schoolpopulatie* die in december 1987 rapport uitbrengt. De bevindingen van deze werkgroep lokken nieuwe acties elders in de stad uit. Daarover straks meer.

Het is interessant dat de voorspelde leegloop van de Blijvliet zich niet voordoet. Naar de directeur van de Blijvliet vertelt, is zegge en schrijve één kind uit protest van school gehaald. Ook de voorspelde

123

Zie Verklaring ouders van de Piramide 4-12-1986.

onderwijskundige overgangsmoeilijkheden blijven uit: de 'integratie' van de nieuwkomers verloopt opvallend soepel.

Gedurende de actie is steeds weer de vraag opgeworpen *wie* nu eigenlijk de actievoerders zijn. Zijn dat werkelijk 'de' ouders van de Piramide, zoals de actievoerders zich presenteren, of slechts een handvol schreeuwerds, zoals hun opponenten beweren? Achteraf is het voor mij moeilijk vast te stellen hoeveel personen zich in woord en daad achter de actie hebben geschaard, maar dat het er veel zijn, is zeker. Zo'n negentig leerlingen worden door hun ouders naar een andere school overgebracht en dat is bijna de helft van het totale aantal. Voorzover ik kan nagaan betreft het hier overwegend Turkse leerlingen, wat op zichzelf voor de hand ligt op een school waar pakweg drie van de vier leerlingen die nationaliteit heeft. Ook kan ik mij voorstellen (doch niet goed aantonen) dat etniseringsprocessen de participatie van Turken hebben bevorderd. Wellicht moet ik de hand- en spandiensten van verschillende Turkse ETC-leerkrachten - naar zij zelf zeggen ter overbrugging van de taal- en cultuurbarrières - zo begrijpen.

Mijn stellige indruk is dat de actie bij Nederlandse en Marokkaanse ouders minder is aangeslagen. Het staat in ieder geval vast dat sommige ouders niet tot het einde hebben meegedaan, onder andere omdat zij het doel van de actie niet volledig steunden of omdat zij de kinderen niet als actiemiddel wilden gebruiken. Enkelen van hen (allen Nederlanders) zaten aanvankelijk in de oudercommissie, maar traden terug toen de actie escaleerde. Het is interessant dat één hunner verklaart nooit problemen te hebben gehad met het grote aantal migranten op de Piramide, zelfs niet toen vrienden of burens daar opmerkingen over maakten.

Een tweede vraag die nogal eens is gesteld, is of de deelnemende migranten wel hebben begrepen waar de actie precies om draaide. Sommige leerkrachten, met name van de Blijvliet, en vooral de wethouder en ambtenaren van de gemeente houden mij indringend voor dat de meesten nauwelijks wisten wat er speelde. De wethouder gaat in één van zijn brieven aan de ouders zelfs zover het "gerucht" te ontzenuwen dat de Piramide zou worden opgeheven.¹²⁴ Leden van de oudercommissie bestrijden echter dat er sprake was van wanbegrip. Ik weet niet welke visie de (meest) juiste is. Met een handvol ouders heb ik over deze kwestie

124 Brief Hans Simons aan de ouders die hun kind willen laten inschrijven bij "Blijvliet", d.d. 28-11-1986.

gesproken en zij vertelden mij nauwgezet waar de actie huns inziens om draaide. Op zichzelf zegt dat echter niet zo vreselijk veel over de totale groep ouders.

Een derde, met de vorige samenhangende vraag is of migranten werkelijk tot zulk een vasthoudend actievoeren in staat zijn. Alom heerst scepsis, zo valt mij op, met name in kringen van de Blijvliet en de gemeente. Me dunkt een typisch staaltje van minorisering. Het bevoegd gezag heeft zich verschillende keren laten overvallen door het eigenmachtige optreden van de oudercommissie en trekt nu alle registers open om de ontwikkelingen terug te draaien en het initiatief te hernemen. Niet in de laatste plaats wordt getracht het verzet van de ouders te breken. Eén van de ambtenaren uit de speciaal daartoe gevormde beleidsgroep zegt onomwonden: "Wij hebben geprobeerd tweespalt te kweken door aparte gesprekken te voeren met onder andere *opinion leaders* uit de wijk, zoals de moskee, de *hoca* - men had misschien meer vertrouwen in de eigen cultuur; we wilden zo begrip kweken voor het standpunt van de gemeente - maar ook met het welzijnswerk en de politie." Maar verschillende Turkse ouders vertellen mij met kennelijk plezier dat de ambtenaren in de moskee zouden zijn afgewimpeld. De aanwezige ouders zouden hen simpelweg hebben doorverwezen naar hun 'zaakwaarnemers': de oudercommissie. Eén van de desbetreffende ambtenaren, de rayon-inspecteur, verklaart echter zich een dergelijke gang van zaken niet te kunnen herinneren. Hij verzekert mij dat er een 'normale' gedachtenwisseling heeft plaatsgevonden.

De actievoerders krijgen trouwens ook steun, onder andere van de ABOP (althans van de 'Groep Ex Artikel 24 Leerkrachten Eigen Taal en Cultuur'), de H-TÖB (in casu de als voorzitter optredende Turkse leerkracht van de Combinatie '70), van een kwartet schoolleiders (waaronder die van de Combinatie '70), het Platform Buitenlanders Rijnmond en van de Rotterdamse Anti-Discriminatie Actie Raad (RADAR).

Tenslotte is er de vraag naar de rol van de Nederlandse secretaris van de oudercommissie. Heeft zij de ouders werkelijk voor haar politieke karretje gespannen, zoals sommigen beweren? *Het Vrije Volk* berichtte meermalen smeutig over 'buitenlandse' ouders die zouden zijn misleid, ja zelfs geïntimideerd.¹²⁵ Ambtenaren van de gemeente bleken zo bereidwillig

125

Zie onder andere *Het Vrije Volk* 2-12-1986.

geweest te zijn om de betreffende journalist de benodigde munitie aan te reiken. Het feit alleen al dat zij actief is binnen de Kommunistische Arbeiders Organisatie (KAO-ml), vormt voor haar opposenten het bewijs dat de acties niet minder dan een communistisch complot zijn. Zelf vind ik echter geen enkele aanwijzing waaruit blijkt dat deze moeder zich binnen de oudercommissie heeft bezondigd aan agit-prop. Wel wordt in het blaadje van de KAO-ml, *De Rode Vlag*, meermalen in pittige bewoordingen verslag gedaan van de gebeurtenissen (waarbij met name de uitspraak dat Wethouder Simons een "racist" is, veel stof doet opwaaien).¹²⁶ Maar op zichzelf bewijst dat niets.

Het lijkt geen twijfel dat de secretaris een centrale figuur is geweest, niet in de laatste plaats door haar rijke actie-ervaring en omvangrijke sociale netwerk. Actievoerende ouders, leerkrachten van de Piramide en enkele andere betrokkenen met wie ik heb gesproken, drukken mij op het hart dat de secretaris niet meer heeft gedaan dan de ouders wilden. Eén leerkracht zegt: "Als [de secretaris] geen leiding had gegeven aan de actie, dan hadden de buitenlanders het een half jaar later zelf ondernomen. Buitenlanders waren zelf begonnen. Maar men denkt dat buitenlanders dom zijn, daar moeten wel Nederlanders achter zitten. Dat superioriteitsidee maakt mij boos. Als [de secretaris] zich niet ermee had bemoeid, waren ze allemaal al eerder [van school] weggelopen." Een Turkse ouder vertelt dat hij veel eerder tot een schoolstaking was overgegaan als niet de secretaris zo nadrukkelijk had gewezen op de nadelige gevolgen daarvan voor de kinderen. Ik kan achteraf niet goed beoordelen of de secretaris de boel heeft opgehitst of juist in banen heeft geleid. In beide gevallen echter - en dat valt ook uit de juist genoemde *statements* af te leiden - zou ze substantiële invloed hebben, wat de machtspositie van migranten in de oudercommissie zou relativeren.

Waarom gaat de gemeente niet echt in op de verlangens van de ouders? Uit de verklaringen van de ouders valt op te maken dat ze vooral hechten aan, wat ik maar noem, 'multicultureel' onderwijs. Zij hebben door de bank genomen geen klachten over de kwaliteit van het onderwijs op de Piramide, maar vinden dat er toch iets ontbreekt wanneer Nederlandse kinderen afwezig zijn. Een Turkse vader verwoordt het zo: "Buitenlanders hebben een andere cultuur en een andere taal. De echte cultuur geef ik zelf aan mijn kinderen. Maar mijn kinderen moeten met Nederlandse

126 Zie *De Rode Vlag* 13 (23 augustus - 6 september 1986); 15 (20 september - 4 oktober 1986); en 19 (15 november - 29 november 1986).

mensen opgroeien. Als zij samen opgroeien blijven zij altijd vrienden. Als zij niet praten en spelen zeggen ze altijd: 'hij is buitenlands' of wij zeggen 'hij is Nederlands'. Wanneer ze groot zijn, krijgen ze ruzie, gaan ze vechten, messen trekken, schieten. Door om te gaan met elkaar, leer je elkaars taal en cultuur. Dat buitenlanders en Nederlanders apart zitten is een probleem."

De gemeente en ook andere instellingen (zoals de H-TÖB en sommige media) of personen vatten dit standpunt anders op. Zij geven weliswaar ook betekenis aan sociaal-culturele kenmerken, maar waarderen die negatiever: het "te hoge percentage allochtone leerlingen" zou slechte invloed hebben op de schoolprestaties van de kinderen.¹²⁷ De gemeente herdefinieert het probleem bovendien als een huisvestingsprobleem, dat is althans het enige dat zij bespreekbaar houdt.

Ik heb sterk de indruk dat de gemeente de kwestie van concentratie en spreiding buiten de politieke agenda heeft willen houden. Spreiding van migranten is *not done* en elke discussie over concentratie van migranten kan de geest uit de fles halen, zo denkt men in kringen van de gemeente. Daarbij komt dat de wethouder de baas is van het openbare onderwijs in de stad en het derhalve zijn taak is het blazen van het openbare onderwijs niet te laten bezoedelen. Door de aandacht te concentreren op de huisvesting kan 'het bevoegd gezag' ook op een andere manier de belangen van het openbare onderwijs dienen. De problematiek van de huisvesting is immers het snelst en eenvoudigst op te lossen.

Na afloop van de acties vraagt de wethouder advies aan de Raad van Overleg. Daardoor hoopt hij de kwestie van de leerlingenverdeling uit de sfeer van het openbare onderwijs te halen en andere zuilen te committeren. Achteraf verklaart de wethouder dat de gebeurtenissen rond de Piramide - met name de "haatdragendheid" tegen de gemeente - hem "een tikkeltje" heeft gehinderd om "de serieuze kant van de zaak" te onderkennen. Zijn adviesaanvraag aan de Raad van Overleg moet wellicht ook tegen die achtergrond worden geplaatst.

Nieuwe politieke verwickelingen

De actie rond de Piramide kent verschillende politieke vervolgen die pikant genoeg nogal wat personele overlap vertonen. Sommige actoren zijn betrokken in wel drie verschillende initiatieven. Het vervolg wijst

¹²⁷ Persbericht Gemeente Rotterdam, Bureau Voorlichting (H. Strooij), d.d. 4-11-1986; zie ook brief H-TÖB aan Wethouder Simons d.d. 13-11-1986.

erop dat het 'probleem' van de concentratie van migranten geen incident meer is. Hierboven besprak ik reeds het initiatief van de *Adviesraad voor het Basisonderwijs*. Deze raad installeert in september 1986 de *Werkgroep 'Voorbereiding Discussie Problematiek Hoge Concentratie-Scholen'*. Al snel krijgt deze werkgroep een breder karakter, waardoor het enigszins los komt van de Adviesraad. Op 4 november, dus wanneer het conflict tussen de Piramide en de gemeente in alle heftigheid woedt, komt de verbrede werkgroep voor het eerst bijeen. Naast oudervertegenwoordigingen (onder andere van de Piramide) zijn ook ETC-leerkrachten present (al dan niet als vertegenwoordiger van hun organisatie), schoolleiders, OVB-medewerkers, vrijgestelde vakbondsmensen en ambtenaren van de gemeente. Leerkrachten van de Combinatie '70 zijn opvallend aanwezig.

Het initiatief lijkt veelbelovend, want voor het eerst buigen mensen uit zoveel verschillende hoeken zich over het 'probleem' van de hoge concentratie. Nou ja, feitelijk is het een 'onderonsje' van het openbare onderwijs; uit de sfeer van het bijzondere onderwijs doet niemand mee. Niet zodra de wethouder lucht krijgt van de activiteiten van zijn ambtenaren geeft hij hun het consigne zich terug te trekken. Op de eerstvolgende vergadering, op 11 december, maakt een rayoninspecteur desondanks zijn opwachting. Het blijkt een pijnlijke vergissing en hij wordt de risee van de werkgroep. De werkgroep vat de politieke daad van de wethouder op als een bewijs van onwil.

Bij aanvang van de werkzaamheden stelt de werkgroep voorlopig vast dat "hoge concentratie-scholen" - bedoeld is: 'hoge-concentratiescholen' - de "integratie tussen allochtonen en autochtonen" bemoeilijken, achterstandsbevorderend kunnen werken, en een geïsoleerde positie in het onderwijsveld innemen.¹²⁸ In het eindrapport dat in oktober 1987 uitkomt, houdt de werkgroep deze conclusies overeind, al wordt ook opgemerkt dat de achterstandsbevorderende werking van hoge concentratie mogelijk een mythe is. De werkgroep eindigt het rapport met een serie oplossingen.

Simultaan met de beraadslagingen van deze werkgroep buigt ook de progressieve vakbond *ABOP* zich over de problematiek. De *ABOP* hield zich aanvankelijk afzijdig van het conflict rond de Piramide en de Blijvliet, zo zegt een bestuurder, omdat de rechtspositie van bondsleden in het geding was en de *ABOP* ter zake nog geen "door de leden gelegitimeerd

128 Verslag bespreking werkgroep "Voorbereiding discussie problematiek hoge concentratiescholen" d.d. 4 november 1986 op Combinatie '70.

beleid" had ontwikkeld. De bond komt pas in actie nadat het hoofdbestuur - op verzoek van leerkrachten van de Piramide - de Rotterdamse afdeling port. Eerst op 2 december 1986 belegt de ABOP een algemene ledenvergadering met als speciaal agendapunt de kwestie van de "concentratiescholen".

De Turkse ETC-leerkrachten komen ditmaal in groten getale opdagen. Eén hunner vertelt: "Logisch. Het ging grotendeels over onze kinderen. Wij voelen ons verantwoordelijk voor de gehele problematiek. Wij zijn hiervoor meer gevoelig dan bij Nederlandse kinderen. We hebben aan alle collega's doorgegeven aanwezig te zijn." Al eerder hadden zij - op persoonlijke titel en in de hoedanigheid van de 'Groep Leerkrachten Eigen Taal en Cultuur' van de vakbond - hun solidariteit betuigd aan de actievoerders op de Piramide. Op de vergadering, waar het er fel aan toe gaat, verlangen zij dat de ABOP zich onvoorwaardelijk achter de ouders schaaft. Dat gebeurt niet. Wel scharen de aanwezige leden zich achter de verklaring dat de school een afspiegeling dient te zijn van de 'multiculturele samenleving' en dat de ontwikkeling van 'concentratiescholen' betreuenswaardig is. Verder besluit de vergadering een werkgroep op te richten over het verschijnsel 'concentratiescholen' in Rotterdam.¹²⁹

Ook in deze *Werkgroep 'Concentratiescholen'* zijn migranten (al dan niet namens de H-TÖB) en leerkrachten van de Combinatie '70 opvallend aanwezig. Op 30 juni 1987 aanvaardt de algemene ledenvergadering het rapport van deze werkgroep.¹³⁰ De bevindingen komen in grote lijnen overeen met die van de Werkgroep 'Voorbereiding Discussie Problematiek Hoge Concentratie-Scholen'. Het voornaamste verschil is dat de ABOP wat meer aandacht besteedt aan het ETC-onderwijs. Op basis van deze nota sluit de ABOP zich aan bij de genoemde Werkgroep.

Tenslotte is er het eerder genoemde initiatief van de wethouder via de *Raad van Overleg*. Door de discussie op deze plaats te deponeren geeft hij aan dat de verdeling van leerlingen in het onderwijs niet louter een probleem is van het openbare onderwijs, maar dat ook het bijzondere onderwijs zijn verantwoordelijkheid moet nemen. Erg gelukkig is één en ander niet verlopen. De wethouder benadert de Raad van Overleg eerst nadat hij zijn ambtenaren terugtrekt uit de Werkgroep 'Voorbereiding Discussie Problematiek Hoge Concentratie-Scholen'. Deze raad is ingebed

129 Zie *Nieuwe Wegen*, 22-12-1986, pp. 81-85.

130 Zie *Nieuwe Wegen*, 24-9-1987, pp. 45-48.

in de bestaande overlegstructuur en dat heeft bepaalde voordelen. Een belangrijk nadeel is dat men daar, zoals een ambtenaar het verwoordt, met "aanzienlijk minder elan" te werk gaat. Een ander gevolg is dat organisaties van ouders noch organisaties van leerkrachten deel hebben aan de discussie, terwijl zij praktijkervaring hebben in te brengen. Na veel gezeur kan een "waarnemer" uit de Adviesraad Openbaar Onderwijs de discussies bijwonen.

Uit de geledingen van de Raad van Overleg wordt een nieuwe werkgroep geformeerd, de *Werkgroep Schoolpopulatie*, die zich gaat belasten met de opdracht van de wethouder. De werkgroep moet nagaan ten eerste of op wijkniveau een meer evenredige verdeling van leerlingen kan worden bevorderd en ten tweede of de hoge concentratie migranten nadelig is voor de kwaliteit van het onderwijs, en zo ja, hoe één en ander kan worden verbeterd. Op 21 december verstuurt de Raad van Overleg het rapport van de Werkgroep Schoolpopulatie (1987) vertrouwelijk aan de wethouder. De belangrijkste conclusies zijn dat de sociale positie en de sociale integratie van leerlingen niet direct samenhangen met de evenredige verdeling van Nederlanders en migranten; dat onderwijsachterstand eerder een kwestie is van "lagere sociaal-economische status" dan van herkomst, en dat scholen met een hoog percentage migranten dus ten onrechte als kwalitatief minder wordt beschouwd; dat desondanks ouders en collegaleerkrachten die scholen enigszins mijden; dat er geen wettelijke mogelijkheden zijn om migranten te spreiden; maar dat er wel redenen zijn om scholen met veel migranten extra te ondersteunen.

Deze conclusies gaan lijnrecht in tegen de bevindingen van de juist genoemde andere werkgroepen, maar de vertegenwoordigers van de koepelorganisaties (dus van het bijzondere onderwijs) zijn er tamelijk gelukkig mee (zie onder andere Breed Beraad Concentratiescholen 1988: 25-30). Op 2 februari 1988 reageert de wethouder. Hij onderschrijft de noodzaak om het achterstandsbeleid en de voorlichting aan ouders te intensiveren, maar stelt ook -en dat is een nuancering van zijn eerdere standpunt - dat soms "sprake kan zijn van negatieve maatschappelijke consequenties als de schoolbevolking een onvoldoende afspiegeling van de wijkbevolking is." De wethouder nodigt de Raad van Overleg uit om over dit laatste punt verdere discussie te voeren. Na de wethouder krijgt de goegemeente kans om op het rapport te reageren, hetgeen gebeurt (zie onder andere Gekleurde 1988).

Een interessante reactie is afkomstig van de stafafdeling Onderwijs.

Wat is dat? De gemeente Rotterdam is het bestuursapparaat drastisch aan het reorganiseren. De secretarie-afdeling Onderwijs is daartoe gesplitst in een kleine stafafdeling Onderwijs, die zich vooral bezighoudt met beleidsvoorbereiding, en een grotere dienst Onderwijs, die zich moet beperken tot meer uitvoerende werkzaamheden. De kwestie van de leerlingenverdeling, met name de afwikkeling van het rapport van de Werkgroep Schoolpopulatie, ontwikkelt zich gaandeweg tot kristallisatiepunt van onderlinge rivaliteit.

In een notitie rijkelijk doorspekt met anglicismen zet het hoofd van de stafafdeling uiteen dat de Werkgroep Schoolpopulatie een te beperkte opdracht heeft gekregen en dat zij daardoor voorbij is gegaan aan de ongewenste *maatschappelijke* gevolgen van segregatie in het onderwijs. Hoe kunnen in gesegregeerde omstandigheden de "interculturele doelstellingen" worden bereikt, zo vraagt hij zich af. Om een verdere segregatie in het onderwijs te voorkomen en om de sociale segmentatie van de wijken te doorbreken is zijns inziens een 'integrale' aanpak nodig. Dat houdt in dat ook andere beleidssectoren, zoals arbeid en huisvesting, zich op soortgelijke manier met deze problematiek zouden moeten bezighouden.

Deze reactie stemt overeen met de opvattingen van de Commissie Onderwijs van de gemeenteraad. Bij de dienst Onderwijs is men minder gelukkig met deze gang van zaken. Maar de deelnemers aan de Werkgroep 'Vorbereiding Discussie Problematiek Hoge Concentratie-Scholen', inmiddels omgedoopt tot het *Breed Beraad Concentratiescholen* en na enig soebatten uitgebreid met vertegenwoordigers van welzijnsinstellingen voor migranten,¹³¹ zien in deze wending de langverbeide politieke opening. Tot dusver liepen zij steeds met de neus tegen de muur van de dienst Onderwijs. Hoezeer de opstelling van de Raad van Overleg politiek achterhaald wordt, blijkt uit de installatie op 9 mei 1988 van een zware commissie, officieel onder voorzitterschap van de burgemeester maar de facto geleid door het hoofd van de stafafdeling Onderwijs, die het 'integrale' beleid moet uitwerken. Wat daarna gebeurt komt steeds verder af te staan van de dagelijkse schoolpraktijk, met name van de beslommingen van ouders en oudercommissies. Mede daarom is het de moeite waard te kijken naar een actie die mede door ouders is

131 Pas nadat de Rotterdamse Anti-Discriminatie Actie Raad (RADAR) zich ermee bemoeit, treden vertegenwoordigers van instellingen voor migranten tot het Breed Beraad toe. Dat wil overigens nog niet zeggen dat zij een substantiële inbreng hebben. Binnen het beraad wordt meermalen geklaagd over de afwezigheid van migranten.

gevoerd en die, althans ten dele, op de golven van deze politieke ontwikkelingen meedeint.

Commotie op de Combinatie '70

Op de C '70 heeft men zich meer dan eens te weer gesteld tegen de, wat men vindt, eenzijdige samenstelling van het leerlingenbestand. In Het Oude Noorden is de C '70 de basisschool met de meeste migranten en de minste Nederlanders. In één jaar tijd - van 1986 tot 1987 - is het percentage leerlingen met de Nederlandse nationaliteit gedaald van 22% naar 8%: die ontwikkeling bevestigt de reputatie van C '70 als een 'zwarte school'. Leerkrachten en ouders op de C '70 menen dat deze specifieke samenstelling neerslaat op de onderlinge sociale verhoudingen en de kwaliteit van onderwijs.

Een greep uit het ongenoegen dat mij door Nederlandse ouders in de schoot wordt geworpen: migranten zouden de school domineren; op het speelplein Nederlandse kinderen najagen; hun toeroepen dat ze 'ongelovigen' zijn en viespeuken die varkensvlees eten ("en dat op een openbare school"); kortom, migranten zouden het 'normale' schoolleven verstoren. "Bijvoorbeeld met de kerst", vertelt een moeder, "Sommige buitenlanders mogen geen vlees, dus maken we iets met brood. Geen patat met een lekkere frikadel erbij. Dat kan niet meer. Sportdag doen we ook niet meer, want niemand doet mee vanwege de Ramadan. We organiseren ook geen werkweek meer, want de Turkse en Marokkaanse meisjes gaan niet mee. Als we een schoolreisje hebben, blijven veertig, vijftig kinderen achter. Maar dát blijven we toch doen. Wij houden ons poot stijf." Een ander zegt onomwonden: "Er zijn teveel buitenlanders. Daar ben ik hard in. Ze hebben een andere levenswijze. Als er weinig zijn zullen ze zich eerder aanpassen. Dan zien ze hoe het hoort." Deze Nederlanders verwijten de schoolleiding dat ze migranten teveel de hand boven het hoofd houden. Zo tiert een moeder: "De school past zich teveel aan de buitenlandse cultuur aan in plaats van op de leerprestaties te letten. Ze doen teveel aan de migrantencultuur. Het is geen Hollandse school meer. De directeur heeft er schijt aan, hij vindt dat we die buitenlanders moeten accepteren. Ik heb hem eens uitgescholden voor een landverrader. Ik ben een kwaaië, hoor."

Al deze moeders - op één na die wijst op de extra stimuleringsmaatregelen en de meer dan gemiddelde inzet van de leerkrachten - beredeneren dat de aandacht voor migranten die slecht

Nederlands spreken, ten koste gaat van die van hun eigen kinderen. Ter illustratie beweert één dat haar kind tegenwoordig van rechts naar links leest, en een ander dat haar kind zijn eigen taal verleert en thans vloeiend Turks spreekt. Uit het feit dat er voor migranten extra stimulering (nodig) is, halen de meesten hun gelijk dat migranten het onderwijspeil omlaag halen. Eigenlijk zouden migranten moeten worden verplicht Nederlands te spreken, bedenkt één moeder zich, "niet thuis, dat moeten ze zelf weten, maar wel op school."

Migranten zelf ergeren zich aan de geringe aandacht voor hun eigen feesten. Een paar Marokkaanse vaders zeggen dat de oudercommissie dit tegenhoudt. Groot is hun bezorgdheid over de 'integratie' van hun kinderen in de Nederlandse samenleving en op school in het bijzonder, en over de kwaliteit van het onderwijs. Is het gevolgde onderwijssysteem wel zo geschikt? (De C '70 biedt een soort Jenaplanonderwijs aan, wat onder andere inhoudt dat er geen jaarklassen zijn en de resultaten niet in 'heldere' rapportcijfers worden uitgedrukt). Is het nou wel nodig de kinderen zoveel vrijheid te geven? Een beetje meer discipline zou geen kwaad kunnen. En krijgen de kinderen de Nederlandse taal wel goed onder de knie wanneer Nederlanders de school in toenemende mate mijden?

Een Turkse moeder: "Mijn zoontje spreekt beter Nederlands dan Turks. Maar als hij op school Nederlands spreekt, zeggen zijn Turkse vriendjes dat hij een Turk is en dus Turks moet spreken. Maar we zitten hier in Nederland en dan moet je Nederlands spreken en je aanpassen. Als er zoveel buitenlandse kinderen zijn, kunnen Nederlandse kinderen geen Nederlands spreken. Ouders hebben gelijk dat ze hun kind van school halen." Een Kaapverdiaanse moeder zegt: "Nederlanders en buitenlanders samen is beter voor buitenlandse kinderen. Samen leren ze spelend de taal. Ook kunnen ze zich aan de Nederlandse cultuur aanpassen. Nu kennen de meeste buitenlanders de Nederlandse cultuur niet." Een Turkse vader, tenslotte, over de grote concentratie migranten: "Andere scholen hebben deze *last* niet. Dat is alleen bij ons. Vroeger zag je de problemen niet, want er waren Nederlandse kinderen" (cursivering van mij - JR).

Het ongenoegen van de ouders beperkt zich niet tot de (vermeende) gevolgen van de leerlingensamenstelling. Algemeen hebben zij de indruk dat het onderwijs de laatste jaren geweldig aan kwaliteit heeft ingeboet.

Steeds minder kinderen van de C '70 zouden doorleren, kinderen zouden in de verdrukking komen doordat de klassen groter zijn, kinderen zouden steeds vaker geen school hebben omdat de leerkracht wegens ziekte of iets anders afwezig is, het onderwijssysteem zou niet functioneren en is überhaupt ongrijpbaar. Hoewel een deel van deze veranderingen - voorzover ze zich inderdaad hebben voorgedaan¹³² - waarschijnlijk eerder is toe te schrijven aan de formidabele bezuinigingen van de laatste jaren, leggen de meeste ouders een verband met de aanwezigheid van migranten. De teloorgang van het onderwijs straalt in veler ogen af van de erbarmelijke staat waarin het schoolgebouw verkeert. Het gebouw is stokoud, de vloerbedekking tot op de draad versleten, de verfladders hangen aan de muur, de gordijnen zijn in geen jaren vernieuwd of gewassen en het meubilair is ook niet meer je dat. Tot overmaat van ramp dreigen nu weer flinke bezuinigingen op het schoonmaken. Buiten op straat is het een rotzooi. Rond de C '70 worden woningen gesloopt en gerenoveerd en kinderen moeten tussen bouwstellingen en puinhopen de weg naar school vinden. Het beeld van de school in verval staat veel ouders scherp voor de geest. Zij tellen hun uiteenlopende klachten op en verbinden die aan elkaar, met het gevolg dat alle ongenoegens geassocieerd gaan worden met de massale aanwezigheid van migranten.

Wat te doen? Naar het schijnt hebben veel Nederlandse ouders in de loop der tijd besloten hun kinderen elders op school te doen of met de hele familie uit de wijk te vertrekken. Maar een handvol Nederlanders laat zich niet "wegjagen", zoals één het uitdrukt. "Belachelijk. Dan mot jij als Nederlander voor hun op een andere school? Het is onze eigen wijk." De oplossing die zij van meet af aan in gedachte hebben, is simpelweg spreiding van migranten. Het 'probleem' begint immers al bij 'hun' huisvesting. Een dergelijke aanpak, die al eerder is bepleit door de schoolleiding, heeft de sympathie van verschillende migranten. Een Marokkaanse vader doceert: "In Het Oude Noorden wonen 1446 Marokkanen. Dat is teveel. En er zijn nog meer Turken en Surinamers. Ze hebben allemaal vier, vijf, zes, zeven kinderen. Op school zie je dat terug. Daarom is spreiding de oplossing." Daarnaast pleiten alle ouders voor verbetering van het onderwijs, al kan niet iedereen precies aangeven op welke manier. De C '70 staat op de nominatie voor nieuwbouw.

132 Volgens de directeur is de doorstroming naar het middelbare onderwijs de laatste zeven jaar ongeveer gelijk gebleven, ondanks de veranderingen in de samenstelling van het leerlingenbestand.

Men laat het niet bij woorden. Uit de notulen van de oudercommissie maak ik op dat ouders reeds in 1979 bij de gemeente spreiding van migranten wilden bepleiten. In 1982 namen ouders deel aan het Comité "Verontruste Ouders" en zij stelden daarbij onder andere de nadelige effecten van de hoge concentratie van "anderstaligen" aan de kaak. Daarnaast getroostten leerkrachten, inzonderheid de respectievelijke directeuren, zich een reeks van inspanningen. Hierboven stipte ik één en ander aan. Tussendoor brengen (Nederlandse) ouders geregeld hun grieven ter kennis aan de leerkrachten, zonder dat daarop specifieke actie volgt.

Dat gebeurt eerst in mei 1986, wanneer ouders de school bezetten om de overheid tot maatregelen te dwingen. Deze actie vindt plaats juist op het moment dat de Adviesraad Openbaar Onderwijs, waarin de directeur afgevaardigde is, de kwestie van de leerlingenverdeling op de agenda plaatst. Een delegatie van leden van de oudercommissie (uitsluitend Nederlanders) bespreekt op 9 juni ten stadhuize hun grieven met Wethouder Simons. Naar aanleiding van dat gesprek schrijft de bewindsman aan de oudercommissie dat de gemeente "extra aandacht [zal] geven aan het vergroten van de kans op nieuwbouw".¹³³ Voorts laat hij weten dat de gemeente de problematiek onderkent rond "kinderen met verschillende culturele achtergronden". "(...) Ook wij ervaren de onevenwichtige verdeling van autochtone en allochtone kinderen over de diverse scholen als zorgwekkend." De wethouder stelt vast dat het niet meevalt om goed onderwijs te bieden, vooral bij aanhoudende bezuinigingen. Niettemin geeft de gemeente aan het onderwijs in de stad 92 miljoen gulden meer uit dan ze ontvangt.

Direct na de zomervakantie, op 5 september, treden de ouders van de Piramide in de publiciteit, en dat gaat de C '70 niet onopgemerkt voorbij. De Turkse ETC-leerkracht hanteert op dat moment de voorzittershamer van de H-TÖB en in deze hoedanigheid volgt de ouderacties. De directeur van C '70 instigeert in de Adviesraad Openbaar Onderwijs de oprichting van de Werkgroep 'Voorbereiding Discussie Problematiek Hoge Concentratie-Scholen'. Zodra deze werkgroep voor derden wordt opengesteld treden ook de Turkse en Marokkaanse ETC-leerkrachten van de C '70 toe. Vergaderingen van deze werkgroep vinden vaak plaats op de locatie van de C '70. Dezelfde personen zijn trouwens ook actief binnen de

ABOP, alwaar zij zitting nemen in de werkgroep die een beleidsstandpunt inzake hoge-concentratiescholen voorbereidt. Ik constateer al met al dat de schoolleiding en de ETC-leerkrachten geen gelegenheid meer voorbij laten gaan om het 'probleem' van de hoge-concentratiescholen aan de kaak te stellen. Hun bezorgdheid is dan ook groot en ze willen hun verantwoordelijkheid voor het onderwijs niet ontlopen.

Hun verhevigde engagement laat ouders niet onberoerd. Op 29 september komt de kwestie van de "blanke en bruine scholen"¹³⁴ in de Turkse subcommissie ter sprake, en op 8 december 1986 en op 19 januari en 24 februari van het volgende jaar ook in de andere geledingen van de oudercommissie. Op de laatste vergadering doet de inspecteur van de gemeente kond van de instelling van de ambtelijke Werkgroep Schoolpopulatie, die het bevoegd gezag ter zake zal adviseren. Tevens maakt hij bekend dat de C '70 de toegezegde nieuwbouw zal moeten delen met een andere school. Dat brengt de oudercommissie ertoe om de wethouder een brief te sturen met het verzoek deze beslissing ongedaan te maken.¹³⁵ Eén van de argumenten die de oudercommissie hiervoor aanvoert, is het grote aantal "buitenlandse leerlingen" van de C '70. "Wij denken dat dit nooit goed kan gaan als je zo twee verschillende scholen bij elkaar zet. We zijn dan bang dat je een witte en een zwarte school krijgt. Hoe kun je als ouder dan nog overtuigd zijn, dat je kind in deze situatie goed onderwijs krijgt."

Op 30 maart stellen de leerkrachten op een teamvergadering vast dat de C '70 een centrale positie inneemt in de discussie over de "concentratieproblematiek". Maar het vertrouwen in de goede afloop is niet bijster groot. De leerkrachten concluderen dat acties onafwendbaar zijn, met dien verstande dat zulks "wel door ouders [moet] gebeuren".¹³⁶ De ouders zitten niet stil. Op 21 april overleggen zij met de secretaris van de dienst Onderwijs die belooft binnen enkele weken met een reactie te komen. Maar de ambtenaar blijft in gebreke. De oudercommissie maakt nieuwe afspraken maar meermalen zegt hij die op het laatste moment af. De

134 Zo staat dit in de notulen van de oudercommissie. Toevalligerwijs is dit de titel van het rapport van De Bruyne (1985) dat de directeur van de C '70 zo stimuleerde om de strijd tegen hoge-concentratiescholen nieuw leven in te blazen.

135 Brief Oudercommissie van Combinatie '70 aan Wethouder van Onderwijs, d.d. 23-3-1987.

136 Notulen teamvergadering C '70, d.d. 30-3-1987.

oudercommissie voelt zich aan het lijntje gehouden.¹³⁷ Op 14 oktober doet zij voor de zoveelste maal een uitnodiging de deur uit. Inmiddels is de directeur als waarnemer toegetreden tot de Werkgroep Schoolpopulatie van de raad van Overleg. Wanneer het team op 2 november de voortgang van deze werkgroep bespreekt, is de verontwaardiging groot, vooral over de waarschijnlijke conclusie dat een hoge concentratie van migranten gunstig kan zijn voor hun leerprestaties. De gebelgde leerkrachten noemen dat "een zeer kortzichtige en zelfs onverantwoorde opvatting". Dezelfde maand nog gaan Turkse ouders tot actie over. Als de gemeente niet goedschiks wil luisteren, dan maar kwaadschiks, moeten ze hebben gedacht.

De mobilisatie van Turkse ouders valt juist in een periode waarin wordt geprobeerd de actieve betrokkenheid van migranten in de subcommissies te vergroten.¹³⁸ Op donderdagavond 12 november voorziet men daartoe in een Turkse-ouderavond. De kwestie van de leerlingensamenstelling is één van de vele agendapunten op deze zeer druk bezochte bijeenkomst. Al direct na aanvang gaat een half dozijn jonge Turken op deze kwestie in. Er ontspint zich een emotionele discussie waarop de ouders allerhande voorstellen bespreken om de situatie te veranderen. Zo is er het voorstel om meteen de volgende dag al de school dicht te houden, maar het team raadt dat af. Uiteindelijk wordt besloten een handtekeningenactie te organiseren.

Pakweg vier, vijf ouders stellen gezamenlijk en met de ETC-leerkracht een brief op gericht aan de wethouder. Zij schrijven onder meer: "Over ons wordt altijd gezegd: buitenlanders zijn niet aangepast aan onze cultuur. Wij willen graag aanpassen aan de Nederlandse cultuur, maar jullie accepteren dat niet van ons. Wij denken dat als een school veel buitenlandse kinderen heeft, de kwaliteit van het onderwijs op die school achteruit gaat."¹³⁹ De ouders eisen onder andere kleinere klassen, extra leerkrachten voor Nederlandse-taalonderricht, en maatregelen om de zogenaamde *white flight* van Nederlanders te verhinderen. Zij eisen tenslotte een antwoord binnen drie weken op straffe van verdere actie. Tegelijkertijd wordt de wethouder uitgenodigd om op 19 november de handtekeningen persoonlijk in ontvangst te nemen, maar deze stuurt een

137 Brief Oudercommissie Combinatie '70 aan Secretariaat Ouderwijs, d.d. 26-6-1987.

138 Verslag subcommissiebespreking 1-10-1987.

139 Brief opgesteld door Turkse sub-oudercommissie aan Hans Simons, wethouder van Ouderwijs, d.d. 17 november 1987.

ambtenaar. Het duurt vier weken eer de wethouder zelf reageert. In een lange brief toont hij begrip voor de overwegingen van de ouders, maar concrete toezeggingen doet hij niet.¹⁴⁰

Onmiddellijk na de kerstvakantie laat de directeur in zijn hoedanigheid als lid van de Werkgroep 'Vorbereiding Discussie Problematiek Hoge Concentratie-Scholen' in het *Rotterdams Nieuwsblad* weten dat er iets moet gebeuren. "Wij proberen dat door constant druk uit te oefenen op de overheid."¹⁴¹ Twee dagen later komt de oudercommissie bijeen om zich te beraden over het antwoord van de wethouder. Zijn brief wordt afgedaan als "een mooi verhaal", waarin echter geen oplossingen worden aangedragen, en dat terwijl juist van de overheid iets verwacht zou mogen worden.¹⁴² Om het doel van "evenredige verdeling van buitenlandse en niet-buitenlandse kinderen" naderbij te brengen, wordt besloten tot 'hardere' actie over te gaan. Daartoe stellen de aanwezigen een draaiboek op voor de komende twee maanden en stellen de ouders uit hun midden een "actie-groep" samen, bestaande uit Nederlanders en buitenlanders.

De eerste daad van de actiegroep is alle ouders uiteen te zetten wat er mis is en wat moet gebeuren. De eisen strekken zelfs zover als het instellen van wijkgrenzen (voor Nederlanders) en *busing* (voor migranten). Op 21 januari vindt het eerste publieke optreden plaats. Een colonne van 25 ouders trekt naar het stadhuis, alwaar zij de wethouder hun eisenpakket overhandigen. Deze laat meteen weten niet te willen tornen aan de vrijheid van schoolkeuze. Niettemin is hij bereid om op een later tijdstip met een kleine delegatie over het onderwerp van de evenredige verdeling van gedachte te wisselen.

Twee weken later, op 4 februari, laat de wethouder ten overstaan van die delegatie zijn gedachten gaan over voorlichtingsprogramma's voor migranten, over spreiding van migranten, over verbetering van de accommodatie, over nieuwbouw voor de C '70, enzovoorts. Hij erkent dat er onderwijsachterstanden zijn, maar stelt dat die niet samenhangen met de concentratie migranten. De aanwezige ouders - Nederlanders en migranten - zijn het daar niet mee eens: "Meer buitenlanders, meer

140 Brief Hans Simons, wethouder van Onderwijs, aan de Turkse ouders van de leerlingen aan de OBS "Combinatie '70", d.d. 17-11-1987.

141 *Rotterdams Nieuwsblad*, 5-1-1988.

142 Verslag oudercommissie-vergadering, d.d. 7-1-1988.

problemen."¹⁴³ Wanneer zij zich beklagen over de gebrekkige kennis van migranten van de Nederlandse taal komt de wethouder met zijn standaardoplossing: bij voldoende belangstelling voor taalcursussen is hij bereid de extra faciliteiten ter beschikking te stellen. Na twee uur verlaten de ouders gedesillustreerd het stadhuis. Op de valreep laten zij de wethouder nog weten dat hij nieuwe acties kan verwachten. Op 2 maart verstuurt de wethouder de oudercommissie een schriftelijke reactie op de brief van 21 januari, waarin hij wederom laat blijken pal te staan voor de vrijheid van schoolkeuze. Daarnaast zegt hij toe zich te bezinnen op het aantal schoonmaakuren voor de school.

Toevallig dezelfde dag verstuurt de actiegroep aan de ouders de oproep om op 22 maart massaal met de kinderen naar het stadhuis te trekken om de wethouder op te halen. Hij moet de situatie maar eens met eigen ogen aanschouwen, dan draait hij wel bij. Om hun eisen kracht bij te zetten besluiten de ouders daarboven om op maandag 21 maart de kinderen thuis te houden. De wethouder laat in een persbericht weten dat het thuishouden van kinderen het probleem niet oplost, maar de ouders denken daar anders over: de publiciteit die dat oplevert, is nooit weg. Die koude dag posten de ouders voor de schoolpoort, terwijl het team binnen werkeloos de uren aftelt.

De volgende dag marcheert een horde ouders en kinderen, begeleid door de wijkagent, van de school naar het stadhuis. Daar aangekomen maken zij op volle geluidssterkte het doel van hun aanwezigheid bekend. In de marmeren hal van het stadhuis wil het lekker galmen. "We hadden de kinderen een beetje opgestookt en ook de buitenlanders", zegt een Nederlandse vergenoegd. Een *flak catcher* draaft op, maar de ouders laten zich niet afschepen. Ten lange leste verschijnt de wethouder ten tonele en ja hoor, hij komt mee. De ouders willen dat hij loopt - "een beetje om hem te schande te zetten" - maar de magistraat geeft de voorkeur aan zijn dienstauto. Om erop toe te zien dat hij niet wegpiept, wringt een moeder zich in de auto.

Op school aangekomen gaat het er fel aan toe. Er vindt een heftige discussie plaats naar aanleiding van de opmerking van de wethouder dat "veel te veel buitenlanders weigeren de Nederlandse taal te leren".¹⁴⁴ En andermaal komt hij met het voorstel meer geld beschikbaar te stellen voor

143 Verslag van het gesprek van actievoerende C-70 ouders met wethouder Hans Simons en de heren Jonker en Lubeek, 4-2-1988, 19.30-21.30 uur.

144 *Rotterdams Nieuwsblad*, 23-3-1988.

cursussen Nederlands mits er voldoende belangstelling voor blijkt. De wethouder heeft vandaag niet zoveel tijd, maar hij zegt toe binnen enkele dagen naar de C '70 terug te keren.

De eerstvolgende maandag is hij inderdaad present, samen met Wethouder Vermeulen van Stadsvernieuwing en Volkshuisvesting. De actiegroep trekt uit dit gesprek de volgende conclusies¹⁴⁵ dat gedwongen spreiding van migranten niet mogelijk en wenselijk is, maar dat de gemeente "een meer evenredige verdeling van allochtone en autochtone leerlingen" zal bevorderen door afspraken met scholen en schoolbesturen; dat de nieuwbouwprocedure voor de C '70 zal worden bespoedigd; dat het oude gebouw een flinke opknappbeurt krijgt; dat de schoonmaakuren van de schoolgebouwen worden gehandhaafd; en, tenslotte, dat er voldoende plaatsen beschikbaar komen voor "buitenlandse ouders" die een taalcursus willen volgen.

De ouders zijn niet negatief over de afspraken, maar beseffen terdege dat zij het hoofddoel - meteen minder migranten op school - niet hebben bereikt. Hoewel de leerkrachten in andere gremia nog op volle sterkte doorgaan, loopt de actie van de ouders ten einde. Voor tenminste één Turk is de ontgoocheling zo groot dat hij besluit zijn kind van school te halen.

De actievoerende ouders hebben in woord en daad steun ontvangen van enkele andere oudercommissies en van onderwijsondersteunende instellingen.¹⁴⁶ Met name een Nederlander uit de *Stedelijke Ouderraad* draagt zijn steentje aan de actie bij. Ook de vereniging van Turkse leerkrachten (H-TÖB) verklaart zich solidair. De H-TÖB staat op het standpunt dat de problemen niet specifiek voor de C '70 zijn en dat een buurtgerichte aanpak wenselijk is. Daarom organiseert zij met de Turkse migrantenwerker uit de wijk op 6 maart 1988 in het wijkhuis een speciale bijeenkomst over het onderwerp. Zo'n honderd Turken, vooral uit Het Oude Noorden geven *acte de présence*. Op die bijeenkomst is een comité opgericht, het Gezamenlijke Onderwijs Comité (*Birlikte Egitim Komitesi*), waarin van elke school in Het Oude Noorden twee ouders zijn afgevaardigd. Het comité is sindsdien enkele keren bijeen geweest, maar ontplooit verder geen activiteiten.

145 Brief van de actievoerende oudercommissie aan Wethouder van Onderwijs, d.d. 19-4-1988.

146 Bijvoorbeeld van de Stichting 'Samen wonen, samen leven' en van medewerkers van het OVB-projectbureau uit de wijk.

Met het aflopen van de actie komen de onderlinge wrijvingen tussen ouders onderling en tussen sommige ouders en leerkrachten naar boven drijven. Eén van de conflicten betreft de vraag in wiens naam handtekeningen van migranten mogen worden verzameld voor de door de wethouder beloofde taalcursussen, en waar die cursussen mogen worden gehouden. Er ontspint zich een heuse strijd om de gunst van migranten. Een spraakmakende Nederlandse moeder die schoonmaakster is in een nabij gelegen clubhuis dat door bezuinigingen wordt bedreigd, ziet mogelijkheden 'haar' clubhuis aan nieuwe bezoekers te helpen. Een Marokkaanse vader, die voorzitter is van een islamitische stichting, ziet mogelijkheden het voorzieningenaanbod van zijn organisatie te vergroten. En de directeur, die bestuurslid is van de stichting basiseducatie in Het Oude Noorden, ziet het weer anders.

Er doen zich verschillende voorvallen voor die uiteindelijk culminereren in een heus handgemeen tussen deze Nederlandse moeder en de haren en enkele Marokkanen. Aangezien dit relletje zich buiten de school afspeelt, houdt de directeur zich afzijdig, maar beide partijen vatten dat op als steun voor de ander. De Nederlandse moeder (en haar vriendin) plaatsen hun kinderen daarop op een andere school, voor de zoveelste keer overigens. De Marokkaan onttrekt zich voortaan aan de oudercommissie. En hij is niet de enige die het voor gezien houdt. Het eind van het lied is dat de broze samenwerking tussen Nederlanders en migranten in de actiegroep aan gruzelementen valt. Dit is de tragiek van de actie. De strijd voor een andere leerlingensamenstelling brengt ouders samen, maar vormt tegelijkertijd een voedingsbodem voor conflicten.

Kwamen migranten op de C '70 voordien zelden of nooit naar bijeenkomsten van de oudercommissie, gedurende de acties zijn zij in groten getale aanwezig en maken zelfs deel uit van het 'beleidsbepalend' comité. Gold de non-conformiteit van migranten lange tijd als een excuus voor hun uitsluiting van de centrale oudercommissie, zodra het op strijd aankomt en het zaak is een vuist te vormen, lijken de betrokkenen over de bezwaren heen te stappen. Er vindt een andere machtsverdeling plaats, zo lijkt het. Maar zo simpel ligt het niet. Migrantenvrouwen zijn weliswaar aanwezig in de actiegroep en bij de acties en hebben nu wat meer in de melk te brokkelen, maar dit houdt nog niet in dat zij een doorslaggevende stem in het kapittel hebben.

Het zijn Nederlandse vrouwen die onverbiddelijk een vooraanstaande

plaats in de pikorde opeisen. Achteraf doen zij het vóórkomen dat zij de actie hebben geregeld en de migranten op sleeptouw hebben genomen. De migranten zouden het actievoeren nog niet helemaal onder de knie hebben en niet voldoende tactisch te werk gaan. Zo zouden verschillende migranten neigen naar meer radicale actie - één schiet zelfs zozeer uit zijn slof dat hij de wethouder haast op zijn gezicht timmert. Dit alles past niet in de Nederlandse actiemoraal, zo vinden de Nederlanders. Uit hun woorden valt tegelijkertijd op te maken dat zij moeite hebben om de migranten op een afstand te houden en dat zij vrezen voor de macht van migranten. Eén Nederlandse verwoordt dat op deze manier: "Er komt hier een Marokkaanse overheersing. Ze zeggen het zelf: 'over een paar jaar zijn wij hier de baas'. Nederlanders moeten de handen ineen slaan. Komt er een moskee, dan een bom erin. Eigenlijk hebben we rellen nodig zoals in de Afrikaanderwijk. Dan luisteren de politici." Een ander valt haar bij: "Ik was er klaar voor, maar de anderen nog niet." Of er inderdaad spoedig zo'n overheersing komt, valt te bezien.

Migranten - met name Marokkanen - klagen juist over gebrek aan invloed in de actiegroep. Eén van hen geeft een voorbeeld van hoe het begin van de actie werd bepaald: "In totaal waren er veertien mensen. Tien zeiden: 'we beginnen volgende week'. [De directeur] en de vier andere Nederlanders zeiden: 'volgende maand'.¹⁴⁷ Toen werd het de volgende maand. Eén Marokkaan werd heel boos. Dit is niet democratisch, waarom wordt er beslist tegen de meerderheid?" Naar zijn gevoel spelen de Nederlandse ouders en leerkrachten onder één hoedje en sluiten zij migranten van medezeggenschap uit.

Dat de leerkrachten een stempel op de actie hebben gedrukt, wordt door de directeur overigens ruitertlijk toegegeven: "Het team hielp op afstand, gaf af en toe een hint, en was ontvankelijk voor de actie." Andere migranten geven vooral culturele verklaringen voor de dominantie van Nederlanders in de actiegroep. Onbekendheid met het Nederlandse fenomeen van actievoeren, angst om af te gaan, een ingebakken terughoudendheid om zich met politieke zaken in te laten, dat alles zou hun volwaardige participatie in de weg staan. Eén gaat zelfs zover te beweren dat zonder Nederlandse inbreng de actie helemaal mislukt zou

147 Volgens de directeur was het om technische redenen niet mogelijk een actie als zij wilden, op zo'n korte termijn te organiseren. Het plan van de Marokkanen om kinderen zonder begeleiding in het stadhuis achter te laten en niet meer naar school te sturen viel evenmin in goede aarde. In het vuur van de discussie liet de directeur weten dat de school dan geen medewerking meer zou verlenen aan de actie. De Marokkaanse ouders zouden ten onrechte hebben begrepen dat de directeur zich van de totale actie distantieerde, zo verklaart deze.

zijn. Zijns inziens is de sterkte van de oudercommissie afhankelijk van het aantal Nederlanders. Naarmate de actie vordert treden bij migranten de mannen naar voren, wat ook voor Nederlanders 'bewijst' hoezeer hun 'cultuur' het actievoeren doorkruist.

Het ultieme actiedoel is de vermindering van het relatieve aantal migranten op school teneinde de situatie op school te verbeteren. In het vuur van de strijd drukken de ouders zich in superlatieven uit hoe vreselijk het is om met zoveel migranten te moeten verkeren. Maar helemaal consistent doen zij dat niet. Nu eens benadrukken zij de problemen bij de integratie van kinderen uit verschillende culturen, dan weer de problemen van de leerkrachten die voor een zwaardere taak zouden staan, maar meestal de negatieve effecten op het niveau van het onderwijs. Het valt mij op hoezeer migranten de opvatting hebben geïnternaliseerd dat zij niet zelfstandig tot goede onderwijsprestaties in staat zijn, maar dat zij zich daartoe moeten omringen met Nederlanders. *Dan* pas kunnen zij de Nederlandse taal leren en zich de Nederlandse manier van doen eigen maken. Dat laatste is voor sommigen welhaast synoniem voor maatschappelijk succes. Deze ideologische voorstelling van de werkelijkheid beperkt zich niet tot de ouders van migranten. Hun kinderen denken er ook zo over. Gedurende de actie wordt de leerlingen duidelijk gemaakt wat de achtergrond is van alle commotie en zij krijgen de opdracht een brief met tekening te maken aan de wethouder. Het meisje Parween schrijft: "Geachte heer Simons. Wij willen veel Nederlanders op school. Omdat veel buitenlanders op deze school zitten. Wij willen veel leren. Dus willen we meer Nederlanders."

De gemeente heeft - voorzover ik dat kan nagaan - geen pogingen ondernomen om de actie te ondermijnen, al hebben de leerkrachten wel kritiek gekregen - ook van collega's van andere scholen - dat zij het onderwijs in beroering brengen. Wellicht komt dit doordat de gemeente zich minder door de gebeurtenissen heeft laten overvallen dan bij de Piramide het geval was. Bovendien is de beleidsvorming, gesanctioneerd door de gemeenteraad, reeds in volle gang, niet in de laatste plaats als gevolg van de Piramide-acties.

6.5 CONCLUSIE

Tot zover mijn beschrijving van de gebeurtenissen in de Maasstad. Mijn bevindingen zijn dat hoewel migranten in het algemeen weinig participeren in oudercommissies, zij op één onderzochte school (de Combinatie '70) actief zijn via categoriale subcommissies, en zij op de andere onderzochte school (de Piramide) participeren in de reguliere oudercommissie. Op beide scholen voeren migranten en Nederlanders via de oudercommissies actie tegen de 'onevenwichtige' samenstelling van het leerlingenbestand, omdat die nadelig zou zijn voor de kwaliteit van het onderwijs en de onderlinge sociale verhoudingen.

Dan nu de vraag met welk paradigma ik deze gebeurtenissen het beste en met de meeste overtuigingskracht kan verklaren, het 'minderhedenparadigma' of het 'minoriseringsparadigma'? Om deze vraag te kunnen beantwoorden, formuleerde ik in paragraaf 5.1 vijf koppels van rivaliserende hypothesen rond de thema's: machtsvorming, politieke cultuur, klassepositie, overheid en categoriale voorzieningen. Ik zal ze hier stuk voor stuk behandelen.

Machtsvorming: volgens het minderhedenparadigma is de machtsvorming van migranten een kwestie van 'integratie'. In de casus moet dus aanwijsbaar zijn dat de deelname van migranten aan (activiteiten van) de oudercommissie volgt op hun 'aanpassing' aan de Nederlandse levenswijze. Bovendien mogen we redelijkerwijs aannemen dat dit een min of meer vloeiend proces is. Maar in de casus verloopt dat proces tamelijk bizar. Op de Combinatie '70 staan zij aanvankelijk buiten de centrale arena's van de schoolpolitieke macht, gedurende de actie lijken zij erin te zijn doorgedrongen, en daarna staan ze er opnieuw buiten. Op de Piramide vindt hun entree in die arena's plaats in een tijdsbestek van slechts enkele maanden. De acties brengen tientallen, zo niet honderden migranten op de been, wat een aanwijzing van hun 'integratie' zou moeten zijn, terwijl de aanleiding voor hun mobilisatie is gelegen in de, zoals de betrokkenen het zien, hopeloos achterblijvende 'integratie' van 'minderheden' c.q. van henzelf. In beide acties spelen Nederlanders een vooraanstaande rol, wat het aandeel van migranten lijkt te relativiseren. Maar zou ik dan ook de 'integratie' van deze Nederlanders ter discussie moeten stellen?

Volgens het minoriseringsparadigma dringen migranten *dan* in centrale arena's door indien hun sociale omgeving - dat wil hier zeggen de leden van de reguliere oudercommissie, leerkrachten - daarvoor de politieke ruimte geven. Zij worden echter veelal ideologisch gedefinieerd

als 'probleemcategorie', als mensen die niet positief kunnen bijdragen aan het werk van de oudercommissie. Derhalve worden zij daarvan uitgesloten. Op de C '70 spreken sommige Nederlandse ouders nadrukkelijk hun vrees uit voor de machtsvorming van migranten en zij doen er het hunne aan om dat 'kwaad' te voorkómen. Maar ook mensen met minder malicieuze bedoelingen benadrukken het 'anderszijn' van migranten en legitimeren daarmee hun uitsluiting van de reguliere oudercommissie. Als reactie hierop onthouden sommige migranten zich bewust van bemoeienis met de oudercommissie. Pikant genoeg relativeren de betrokken Nederlanders hun bezwaren tegen de manier van doen van migranten enigszins als de oudercommissie politieke macht moet ontwikkelen tegenover de gemeentelijke overheid. Dat blijkt er op de C '70 opeens (beperkte) politieke ruimte te zijn voor migranten. Ook op de Piramide is de toegang van migranten tot het centrum van de schoolpolitieke macht gerelateerd aan de manier waarop zij ideologisch worden voorgesteld. De aanvankelijke non-participatie van migranten gaat samen met hun problematisering. Niet zodra het discours wordt gewijzigd (na 1983) en specifieke kenmerken van migranten ook positief worden gewaardeerd of soms zelfs genegeerd, treden migranten massaal tot de oudercommissie toe. Zelf verklaren ze substantiële invloed te hebben op de besluitvorming in de oudercommissie. Ik ken de hypothese van het minoriseringsparadigma op dit punt de meeste verklaringskracht toe.

Politieke cultuur: volgens het minderhedenparadigma vormt de politieke cultuur van migranten een hinderpaal voor volwaardige participatie. In de praktijk blijkt dit echter allerm minst eenduidig. De ene keer bevorderen culturele factoren de participatie van migranten (bijvoorbeeld wanneer bepaalde netwerken worden gemobiliseerd), de andere keer belemmeren ze die (bijvoorbeeld wanneer sommige mannen niet met vrouwen willen samenwerken), en weer een andere keer zijn dergelijke factoren irrelevant. Er doet zich het merkwaardige feit voor dat wat de één als belemmerende factor aanmerkt, de ander als niet ter zake doende van de hand wijst. Voorzover culturele factoren de deelname aan activiteiten van de oudercommissie in de weg staan, is het de vraag of die altijd bij migranten zijn gelokaliseerd. Zo valt het op dat migranten in de subcommissies op de C '70 meer belangstelling aan de dag leggen voor onderwijsinhoudelijke zaken dan Nederlandse ouders dat doen. Die beschouwen de oudercommissie op de eerste plaats als een 'veredelde

feestcommissie', om het oneerbiedig uit te drukken. Wie de oudercommissie beschouwt als een politiek forum, zal dus logischerwijze vooral de politieke cultuur van de Nederlandse leden aan de kaak moeten stellen. Dat bewijst hoe betrekkelijk de opvatting is dat culturele kenmerken van migranten een sta-in-de-weg zijn.

Niet zozeer politiek culturele factoren zelf, maar de problematisering is contraproductief voor de volwaardige participatie van migranten, zoals het minoriseringsparadigma stipuleert. In Nederland krijgen mensen een plaats in de sociale orde naargelang hun manier van doen. Wie zich conformeert aan de ideologische standaard, verwerft zo een bevoorrechte plaats; wie dat niet doet, staat erbuiten. Zo wordt op de C '70 één Turkse met hoge opleiding en - in de ogen van de Nederlandse leden van de oudercommissie - 'aangepast' aan de Nederlandse levenswijze, als volwaardig lid van de oudercommissie ingesloten. De overigen gelden vanwege hun 'andere sociaal-culturele geaardheid' als 'niet-geïntegreerd' en krijgen zolang die situatie voortduurt, geen toegang tot belangrijke posities binnen de oudercommissie. Voor de 'niet-geïntegreerden' worden aparte subcommissies in het leven geroepen die hun 'geleide integratie' in de Nederlandse politieke cultuur moeten bewerkstelligen. Dat ontslaat - onbedoeld - de reguliere oudercommissie van de verplichting om de verdeling van macht zo te organiseren dat migranten ook een deel krijgen en zo legitimeert minorisering de bestaande situatie. Op de Piramide waar de politieke cultuur van migranten minder sterk wordt geproblematiseerd en het proces van minorisering een milder en positiever karakter aanneemt, vindt een anderssoortige verdeling van de macht plaats. Overigens, of men sociaal-culturele kenmerken van migranten nu positief of negatief waardeert, in alle gevallen gaat het *au fond* om hetzelfde discours. Dat verklaart wellicht mede waarom migranten de ideologie van minorisering zo gemakkelijk internaliseren. Kortom, ofschoon politiek-culturele factoren mogelijk een rol spelen in de participatie van migranten, vind ik de hypothese die uitgaat van het problematiseren daarvan, in deze casus meer verklarende kracht hebben.

Klassepositie: in het minderhedenparadigma wordt de klassepositie van migranten geïsoleerd van hun culturele positie. Bovendien zou de politieke participatie van migranten uitsluitend de culturele positie betreffen. Op de C '70 en de Piramide heeft slechts een enkeling oog voor klassefactoren, bijvoorbeeld in de observatie dat de (Nederlandse) 'bovenlaag' uit de arbeiderswijk vertrekt en dat bijgevolg het kader uit de

oudercommissie wordt afgeroomd. Bij migranten blijft men echter bovenal zoeken naar culturele kenmerken. Uitzonderingen daargelaten, relateert men die kenmerken zelden of nooit aan de klassepositie van migranten, ten dele omdat het zou gaan om kenmerken die zijn meegebracht uit het land van herkomst.

Bezien vanuit de invalshoek van het minoriseringsparadigma liggen de zaken evenwel genuanceerder. Machtsvorming is immers een kwestie van verdeling, de uitkomst van politieke en ideologische processen. Het ideologische proces neemt hier een specifieke vorm aan: minorisering. Mensen kennen betekenis toe aan politiek-culturele kenmerken en problematiseren die naarmate de klassepositie van de betrokkenen lager is. 'Onaangepastheid' krijgt aldus het karakter van 'achterstand', een opvatting die door het hegemonische karakter van minorisering door migranten zelf wordt verinnerlijkt. Deze vervlechting van 'onaangepastheid' en 'achterstand' is duidelijk waarneembaar bij het problematiseren van concentraties van 'minderheden'. Het proces van minorisering is één van de grondslagen voor de vorming van klassendifferenties en beïnvloedt op zijn beurt weer het politieke proces. Wat dit betreft is de rol van ETC-leerkrachten interessant. Zij dragen in belangrijke mate bij aan de reproductie van minorisering en lopen voorop bij de oprichting van aparte oudercommissies voor 'etnische minderheden'. Zij behoren zelf niet tot de laagste sociale klassen en hopen door hun speciale aanpak een bijdrage te leveren aan de verheffing van de overige 'etnische minderheden' uit die laagste sociale klassen. Hun optreden en in zekere zin ook dat van de meeste Nederlandse ouders herinnert sterk aan dat van de voorlieden uit de sociaal-democratische beweging van vóór de oorlog. Het problematiseren van sociaal-culturele non-conformiteit gold ook toen als een manier om een sociale ordening te bewerkstelligen. Het minoriseringsparadigma biedt dit inzicht.

Overheid: volgens het minderhedenparadigma reageert de overheid op de specifieke positie van 'etnische minderheden' door hun 'integratie' te bevorderen. Volgens het minoriseringsparadigma echter is de overheid één van de belangrijkste motoren achter de sociale constructie van 'probleemgroepen' zoals 'etnische minderheden'. Ik stel vast dat de gemeentelijke (en rijks)overheid zich pas daadwerkelijk gaat beraden op de 'schadelijke' gevolgen van hoge concentratie van 'etnische minderheden', nadat ouders door hun acties de zaak op de politieke agenda weten te plaatsen. In de Maasstad gebeurt dat zeer tegen de zin

van de wethouder en veel van zijn ambtenaren. Het heeft er veel weg van dat de visie van het minderhedenparadigma hier op gaat. Toch is het tegendeel waar. Ver voordat ouders in opstand komen tegen de aanwezigheid van 'etnische minderheden' op school, stelt de overheid al officieel vast dat bepaalde migranten een 'probleem' zijn voor de samenleving, dat hun concentratie niet goed is, en dat zij zich geleidelijk dienen te ontdoen van bepaalde als barrières ervaren sociaal-culturele kenmerken. De overheid heeft niet alleen ideologisch deze 'etnische minderheden' geïsoleerd van de *mainstream*, ook door allerlei maatregelen sanctioneert ze de idee dat zij 'anders' zijn en nog geen volwaardige leden van de imaginaire gemeenschap. In het onderwijs komt dat in het bijzonder tot uitdrukking in het Onderwijs in Eigen Taal en Cultuur en in het Onderwijsvoorrangsbeleid. Door bepaalde categorieën migranten louter op grond van hun herkomst aan te merken als categorieën die het zonder extra steun in het onderwijs niet zullen redden, legt de overheid een bijzonder zware wissel op de ideologische voorstelling van ouders en leerkrachten, Nederlanders en migranten. De impliciete boodschap is immers dat 'etnische minderheden' vanwege kenmerken die aan die herkomst zijn verbonden, het vermogen ontberen om volwaardig te participeren in de Nederlandse samenleving en dat zij de hulp van Nederlandse zijde nodig hebben. Hier ligt de kiem voor de politieke bewegingen tegen de aanwezigheid van 'etnische minderheden', zoals op de Piramide en de C '70 het geval is. De gezichtspunt van de overheid komt trouwens ook tot uitdrukking in haar voorstel om aparte oudercommissies voor 'etnische minderheden' in het leven te roepen.

Categoriale voorzieningen: geredeneerd vanuit het minderhedenparadigma zijn categoriale voorzieningen noodzakelijk om de 'geleide integratie' van 'etnische minderheden' van de grond te brengen. Op de C '70 is dit de leidende gedachte achter de aparte subcommissies voor Turken, Marokkanen en andere 'minderheden'. Deze subcommissies, zo hoopt men, zouden kunnen fungeren als 'kweekvijver' voor leden van de reguliere oudercommissie. Inderdaad worden migranten via de subcommissies gemobiliseerd. Wat dat betreft lijkt de opzet geslaagd. Er vind evenwel hoegenaamd geen doorstroming plaats naar de reguliere oudercommissie. De aanwezigheid van migranten in het schoolpolitieke proces heeft dus geen wezenlijk gunstig effect op de machtsbalans.

Het minoriseringsparadigma geeft een beter beeld van de werkelijkheid. Categoriale voorzieningen zijn het produkt van

minorisering en interfereren in processen van verdeling. Ze geven uitdrukking aan de ideologische voorstelling dat bepaalde categorieën migranten geen deel uitmaken van de imaginaire gemeenschap van Nederlanders en ze legitimeren deze uitsluiting. Voor de reguliere oudercommissie zijn de subcommissies een excuus om geen rekening te houden met migranten. Op de Piramide, waar minorisering minder overheersend is en waar migranten wat meer worden gezien als volwaardig lid van de imaginaire gemeenschap, treden migranten wel rechtstreeks toe tot de reguliere oudercommissie. Daar verandert de machtsbalans in hun richting. Op de C '70 spelen de ETC-leerkrachten een belangrijke rol bij de creatie van subcommissies, mogelijk omdat die hun eigen specifieke belangen ondersteunen. Die belangen liggen bij de continuering van minorisering, simpelweg omdat daarin de *raison d'être* van het ETC-onderwijs en hun positie daarbinnen besloten is.

Samengevat overtuigt geen van de hypothesen van het minderhedenparadigma meer dan die van het minoriseringsparadigma. Het minderhedenparadigma moge dan wel interessant licht werpen op tal van verschijnselen, in dit geval schiet het aan verklaringskracht tekort. Het minoriseringsparadigma geeft een veel scherper inzicht in de processen van machtsvorming van migranten.

7 CONCLUSIE

Dit boek is ontstaan uit verwondering over de ontwikkeling van het zogeheten 'minderhedenonderzoek' in Nederland en meer specifiek uit de behoefte om een theoretische verklaring te vinden voor de machtsvorming van migranten en wel één die aansluit bij internationale wetenschappelijke debatten. Mijn verwondering heeft betrekking op de onmacht van 'minderhedenonderzoekers' om bepaalde dringende vragen adequaat te beantwoorden en op het geringe theoretische rendement van hun onderzoek. Ik vermag niet in te zien waarom het 'minderhedenonderzoek' theoretisch zo schraal, eenzijdig en provincialistisch is, terwijl elders zulke interessante theoretische debatten worden gevoerd. Dit boek is bedoeld als een poging om inzichten uit de neomarxistische theorie binnen het Nederlandse wetenschappelijke discours over migranten te brengen. Ik heb daarvoor goede redenen: deze inzichten helpen ons namelijk beter te begrijpen en verklaren wat er aan de hand is dan de inzichten uit het gangbare 'minderhedenparadigma'.

In de inleiding van dit boek heb ik mijn verwondering neergelegd in negen verschillende vragen, waarin ook aspecten van de machtsvorming van migranten aan de orde komen. In dit slothoofdstuk recapituleer ik deze vragen - waarvan de samenhang mij nu duidelijk is geworden! - en beantwoord ik ze op basis van de inzichten die ik in dit boek heb ontwikkeld.

(1) *Waarom stevent de 'geleide integratie' van 'etnische minderheden' ondanks alle kennis en zorg op een mislukking af? 'Minderhedenonderzoekers' in Nederland nemen algemeen aan dat sociale processen van buitenaf kunnen worden beïnvloed. Volgens hen kan zelfs zo'n ingewikkeld sociaal proces als de 'integratie' van nieuwkomers tot op grote hoogte worden gestimuleerd en gereguleerd. Voor onderzoekers zelf is bij dergelijke projecten van *social engineering* een belangrijke ondersteunende en deels richtinggevende rol weggelegd, of zij eisen die wel op. Maar gebeurt ook wat zij voorspellen? Alle inspanningen ten spijt zijn de resultaten van de 'geleide integratie' van 'etnische minderheden' vooralsnog beneden peil. Op de vraag hoe het 'ondenkbare' mogelijk is, staan wetenschapsbeoefenaren met de mond vol tanden. Op zijn best wijzen zij op externe factoren, zoals de toegenomen algemene*

werkloosheid, die roet in het eten hebben gegooid.

Op basis van inzichten ontleend aan de neomarxistische theorie ben ik in staat die vraag wel te beantwoorden, namelijk door het project van de 'geleide integratie' van 'etnische minderheden' zelf ter discussie te stellen. Dit project - vooral maar niet uitsluitend in de vorm van het Minderhedenbeleid - komt in feite neer op ingrijpen in processen van distributie. Het streven de produktiewijze te continueren, de schaarste te reguleren en de eenheid van de natie-staat te bewaren brengt met zich mee dat migranten een bepaalde plaats in het produktieproces innemen en dat duidelijk wordt op basis waarvan en op welke manier zij aanspraak kunnen maken op schaarse sociale goederen en diensten. Dit proces van verdeling bevat een politieke en een ideologische component. De politieke verdeling van goederen en diensten geschiedt aan de hand van een ideologisch geconstrueerde hiërarchie. Naargelang zijn of haar positie in die hiërarchie heeft iemand veel of weinig toegang tot goederen en diensten. Die hiërarchie wordt geconstrueerd door betekenis te geven aan bepaalde menselijke kenmerken, zoals iemands fenotype, religie, gedrag, nationaliteit enzovoort. Ofschoon verschillende processen van betekenisgeving door elkaar kunnen lopen en zelfs in elkaar vervlochten kunnen zijn, is het overheersende proces in Nederland dat van betekenisgeving aan sociaal-culturele kenmerken: minorisering. Deze kenmerken maken alle andere ondergeschikt. Door minorisering worden alle mensen binnen de grenzen van de natie-staat gecategoriseerd in 'minderheden' en een 'meerderheid'. Op zichzelf is dit een algemeen proces, dat in een eerdere historische fase al resulteerde in de constructie van een sociale categorie van 'onmaatschappelijken'. Nu wordt het ook toegepast op bepaalde migranten door hun sociaal-culturele afwijking van de burgerlijke standaard te problematiseren. Aangezien men die afwijking in verband brengt met hun etnische herkomst, spreek ik hier van 'etnische minorisering', resulterend in de constructie van 'etnische minderheden'. 'Etnische minderheden' zijn categorieën mensen die niet echt worden beschouwd als volwaardige leden de imaginaire gemeenschap, die de Nederlandse natie vormt, maar die onder bepaalde voorwaarden wel lid kunnen worden. Dát is het hoofddoel van de 'geleide integratie' van 'etnische minderheden'. Doch zolang 'etnische minderheden' (nog) worden aangemerkt als mensen die zich inadequaat conformeren aan de Nederlandse levenswijze krijgen zij minder toegang tot geprivilegieerde posities of sociale goederen en diensten. Nu begrijp ik waarom de 'geleide integratie' van 'etnische minderheden' niet de

verwachte resultaten heeft opgeleverd: het Minderhedenbeleid en aanverwante projecten reguleren en structureren de verdeling van posities, goederen en diensten zo, dat 'etnische minderheden' slechts een speciaal, en somtijds gedepriveerd aandeel toebedeeld krijgen.

(2) *Hoe het komt dat 'etnische minderheden' bijna categorisch te boek staan als probleemcategorie?* 'Minderhedenonderzoekers' hebben zich tot dusver nog nauwelijks in deze vraag verdiept. Wel verkondigt de WRR (1989: 9) dat 'etnische minderheden' teveel worden gezien als "zorgcategorieën" van de overheid. Hun afhankelijkheid van uitkeringen en welzijnsvoorzieningen zou al hun initiatief doen wegebben, met alle nadelige gevolgen van dien voor hun 'integratie'. Een bezwaar tegen deze zienswijze is dat 'etnische minderheden' ook buiten de sfeer van de overheid als 'probleemcategorie' worden beschouwd. Het gaat hier eigenlijk niet zozeer om een vraagstuk dat betrekking heeft op de materiële 'lasten' van de staat, zoals de WRR suggereert, maar om een ideologisch vraagstuk.

Opnieuw helpen neomarxistische inzichten mij deze vraag te beantwoorden. Ik kan ten dele verwijzen naar het antwoord op de vorige vraag. 'Etnische minderheden' zijn het produkt van een ideologisch proces waarin de constructie van 'probleemcategorieën' een centraal element vormt. Dit proces krijgt een krachtige impuls door de neergang van de economische conjunctuur en de daaropvolgende ontwikkeling van het Minderhedenbeleid. Die laatste sanctioneert immers de ideologische voorstelling dat 'etnische minderheden' geen volwaardige deelnemers aan de samenleving zijn. Anders dan de WRR beweert, dateert de problematisering van 'etnische minderheden' - of eigenlijk van hun sociaal-culturele non-conformiteit - van een veel vroegere periode dan toen zij een beroep gingen doen op sociale voorzieningen. Al in de late jaren vijftig, dus toen allen een baan hadden, werden 'gastarbeiders' om precies dezelfde reden tot 'probleemcategorie' verheven. Ofschoon 'gastarbeiders' voor haast honderd procent een werkkring hadden, stonden ze toch te boek als 'niet geïntegreerd'. Toen had deze problematisering evenwel een tamelijk vrijblijvend karakter omdat zij werden geacht toch naar hun land van herkomst zouden terugkeren.

(3) *Hoe komt het dat migranten buiten de centra van de politieke macht staan?* Volgens de meeste 'minderhedenonderzoekers' is de machtsvorming van migranten het produkt van hun 'integratie'. Zolang hun politieke gedrag tot op grote hoogte wordt bepaald door hun politieke cultuur, zullen zij

de weg naar de macht niet goed kunnen volgen. In deze zienswijze speelt machtsvorming zich af binnen het culturele domein. Impliciet nemen onderzoekers aan dat de Nederlanders een homogene cultuur hebben die hún machtsvorming begunstigt en dat Nederlanders gelijkelijk in de politieke macht delen. Hoe weinig realistisch is deze aanname.

Hoeveel scherper inzicht kan worden verkregen door machtsvorming te beschouwen als uitkomst van processen van verdeling van de hulpbron macht. Culturele factoren - verbonden aan migranten - kunnen die verdeling beïnvloeden, maar zijn daarvoor niet wezenlijk. Het gaat primair om politieke en ideologische factoren. Migrantenverven zoveel van het sociale goed 'macht' als hun wordt toegestaan te verwerven. Net als bij de distributie van andere goederen en diensten interfereren ideologische processen, in dit geval het proces van minorisering. Zolang in de samenleving - en vooral in de centra van de politieke macht - hun sociaal-culturele non-conformiteit wordt geïnternaliseerd, wordt hun weinig ruimte geboden binnen de centra van de macht: hun non-conformiteit geldt dus als legitimatie voor hun uitsluiting van de macht en als leidraad voor de creatie van relatief onbetekenende protopolitieke instellingen als welzijnsinstellingen, inspraakorganen, subcommissies enzovoort.

(4) *Waarom bestaat in Nederland geen krachtige en authentieke emancipatiebeweging van migranten?* 'Minderhedenonderzoekers' stellen deze vraag niet, dus hun visie kan ik niet weergeven. Volgens mij moet de afwezigheid van zo'n emancipatiebeweging worden verklaard uit het feit dat migranten zelf de overheersende ideologische voorstelling hebben geïnternaliseerd. De spraakmakers uit kringen van migranten percipiëren de positie van 'etnische minderheden' eveneens primair in sociaal-culturele termen. Ofschoon zij bepaalde sociaal-culturele kenmerken positief waarderen, neigen zij er ook toe dergelijke kenmerken te problematiseren: 'etnische minderheden' zijn sociaal-cultureel 'anders', incapabel tot volwaardige participatie en dienen langs geleidelijke en tijdelijk pluralistische weg in de Nederlandse politiek te worden geïntroduceerd. De meeste migrantenpolitici in spe maken deel uit van het 'minderhedenwezen' dat door de overheid en het particuliere initiatief van de grond is gebracht om deze 'geleide integratie' van 'etnische minderheden' te bewerkstelligen. Hun positie is dus in belangrijke mate afhankelijk van de praktische uitwerking van minorisering. Hun vereenzelviging met het hegemonische discours draagt bij tot de

instandhouding van een geminoriseerde verdeling van de politieke macht. Dat komt neer op een gekwalificeerde en van buitenaf gecontroleerde plaats in 'categoriale voorzieningen'.

(5) *Dragen categoriale voorzieningen bij tot de machtsvorming van migranten?* Kenmerkend voor de situatie in Nederland is de nimbus van welzijnsachtige voorzieningen voor 'etnische minderheden'. Voor deze 'doelgroep' is een omvangrijk en wijd vertakt netwerk van categoriale voorzieningen opgericht die, althans volgens de gangbare zienswijze, de 'geleide integratie' van migranten faciliteert. Hun kracht zou zitten in de intrinsieke mogelijkheid om de sociaal-culturele afstand tussen 'etnische minderheden' en de rest van de samenleving te overbruggen. Zij vormen in feite een tijdelijk pluralistisch aanbod, een plek voor 'etnische minderheden' om politiek te bedrijven op hun eigen 'etnische' manier. Ze zijn een 'sluis' die de conformering aan de Nederlandse manier van doen voorzichtig op gang brengt. Langs deze weg komen de 'etnische minderheden' vanzelf tot machtsvorming. Deze zienswijze is evenwel niet houdbaar, zo blijkt met name uit de casus over de ouderparticipatie van migranten in het onderwijs.

Zojuist stelde ik al dat de concentratie van migrantenpolitici in spe in het 'minderhedenbedrijf' de ontwikkeling van een krachtige en authentieke emancipatiebeweging in de weg staat. Maar ik wil nog een stap verder gaan. Mijn redenering luidt als volgt. De ontwikkeling van categoriale voorzieningen moet worden begrepen in het licht van een bepaalde verdeling van sociale goederen en diensten. Ze is in die zin de uitkomst van het proces van minorisering en drukt dus uit dat 'etnische minderheden' geen volwaardige leden van de imaginaire gemeenschap van Nederlanders zijn. Het feit dat ze bestaan, reproduceert deze ideologische voorstelling en legitimeert dus ook de uitsluiting van 'etnische minderheden' van reguliere machtsposities. Categoriale voorzieningen zijn enerzijds een instrument om 'minderheden' van hun sociaal-culturele non-conformiteiten af te helpen en hen te doen conformeren aan een door anderen ideaal geachte manier van politiek bedrijven. Anderzijds bieden zij aan reguliere instituties een excuus om geen politieke ruimte te bieden aan deze migranten, zolang althans hun non-conformiteit voortduurt. Hun bestaan zelf vormt een politieke en ideologische barrière voor de machtsvorming van migranten. De paradoxale situatie doet zich echter voor dat zowel degenen die migranten willen uitsluiten, als degenen die zijn geïnvolveerd in het

'minderhedenwezen', parallelle belangen hebben bij de instandhouding van deze geminoriseerde situatie.

(6) *Waarom bemoeit de overheid zich zo actief met de positie van migranten? 'Minderhedenonderzoekers' nemen doorgaans aan dat de bemoeienis van de overheid met 'achterstandsgroepen' in verzorgingsstaten tot haar natuurlijke taken behoort. Zonder die intensieve en goedbedoelde ingreep kunnen 'etnische minderheden' het niet bolwerken. Ondersteuning van de overheid is productief voor hun 'integratie'. Waarom ondanks de talrijke inspanningen van de overheid de resultaten van het Minderhedenbeleid beneden peil blijven of, specifiek, 'etnische minderheden' niet tot machtsvorming kunnen komen, is een raadsel. Een fundamentele verhandeling over de rol van de overheid heb ik bij 'minderhedenonderzoekers' nog niet aangetroffen.*

Wederom neem ik mijn toevlucht tot het neomarxisme. Volgens de neomarxistische inzichten reageert de overheid niet slechts op sociale omstandigheden, maar levert zij ook een niet te onderschatten zelfstandige bijdrage aan de ontwikkeling daarvan. Juist in hoogontwikkelde verzorgingsstaten is de overheid diep doorgedrongen in het sociale leven. Het is niet zo dat de overheid alle sociale processen volledig determineert, maar ze reguleert en structureert veel. Niet in de laatste plaats interfereert ze in processen van sociale verdeling. Ze speelt een hoofdrol in de constructie van de imaginaire gemeenschap van de natie en in het aanwijzen van 'probleemcategorieën'. In Nederland is het inderdaad aanwijsbaar dat de overheid voorop loopt bij de sociale constructie van 'etnische minderheden'. De bemoeienis van de overheid komt voort uit haar streven de dominante produktiewijze op gang te houden, schaarste te reguleren en de samenleving beheersbaar te houden. De aanwezigheid van 'etnische minderheden' - dat wil zeggen van categorieën van de bevolking die zij ziet als sociaal-cultureel afwijkend - zou de eenheid van de natie in de weg staan en een hinderpaal vormen voor de volledige ontplooiing van de aanwezige produktiecapaciteit. De overheid laat op grote schaal wetenschappelijk onderzoek verrichten ter adstructie van deze opvatting en ter verkenning van mogelijke oplossingen.

(7) *Waarom leveren 'minderhedenonderzoekers' uit Nederland geen wezenlijke bijdrage aan het internationale theoretische debat? Dit is een vraag waar 'minderhedenonderzoekers' zich niet zo druk over maken. Het leveren*

van een theoretische bijdrage is niet hun uitgangspunt. Zij leggen zich bovenal en op de eerste plaats toe op het leveren van een maatschappelijke bijdrage. Zij stellen hun wetenschappelijke arbeid daarmee ten dienste van projecten van *social engineering*, zoals het Minderhedenbeleid, en aanvaarden zo de kaders die door beleidsmakers zijn gesteld. Uitgaande van de specifieke Nederlandse beleidscontext zoeken zij naar specifiek Nederlandse oplossingen voor de 'problematiek van etnische minderheden'. De situatie in andere landen valt buiten hun gezichtsveld of bekijken zij slechts vanuit de specifiek Nederlandse invalshoek. Niet alleen reproduceren zij aldus het dominante discours, bovendien laten zij mogelijkheden liggen om een theoretisch gefundeerd en helder inzicht te verwerven in sociale ontwikkelingen in West-Europa. Wat in Nederland gebeurt, is - vanuit een bepaalde gezichtshoek bezien - niet per se uniek. Wat de neomarxistische theorie juist zo interessant maakt is haar axioma dat zich in alle landen dezelfde soort processen voordoen, te weten processen van produktie en verdeling, maar dat alle landen dezelfde vraagstukken op een andere, specifieke manier oplossen. Een werkelijk inzicht kan worden verkregen door die specificiteiten te vergelijken.

(8) *Hoe moeten verschijnselen zoals racisme theoretisch worden begrepen en verklaard?* De plaats die nieuwkomers in de samenleving innemen, is volgens 'minderhedenonderzoekers' het resultaat van een proces van 'integratie' en heeft weinig van doen met racisme. Huns inziens is racisme geen intrinsieke eigenschap van de Nederlandse samenleving, maar hooguit een eigenschap van een beperkt aantal individuen. Misschien hebben 'minderhedenonderzoekers' gelijk dat racisme in Nederland een ondergeschikt verschijnsel is, maar een theoretische onderbouwing daarvoor geven zij niet. Bovendien gaan zij al te gemakkelijk voorbij aan andere, vergelijkbare processen die zich mogelijk in Nederland voordoen.

Gezien vanuit het neo-marxisme zijn verschijnselen als racisme en discriminatie essentiële onderdelen van een verdelingsmechanisme. Racisme is een ideologie - geen praktijk - die de verdeling van sociale goederen en diensten doorkruist. Deze ideologie komt neer op het geven van betekenis aan fenotypische kenmerken zoals huidskleur of haarvorm. Inherent aan dit proces van betekenisgeving is de vorming van 'rassen'. Door deze 'geracialiseerde' kenmerken positief of negatief te waarderen wordt vervolgens een hiërarchie van 'rassen' geconstrueerd die in de praktijk wordt gebruikt om bepaalde mensen toegang te verlenen tot

bevoorrechte posities, goederen en diensten of om hen juist daarvan uit te sluiten. Aldus gedefinieerd, is er in Nederland slechts in beperkte zin sprake van racialisering of van racisme. Het betaamt niet om betekenis te geven aan fenotypische kenmerken. Er is in Nederland echter een *vergelijkbare* ideologie en *vogue*, te weten die van minorisering. Het is hier namelijk alleszins betamelijk om mensen te selecteren op grond van sociaal-culturele kenmerken. In Nederland worden 'etnische minderheden' van geprivilegieerde positie uitgesloten niet zozeer op grond van geracialiseerde kenmerken (omdat ze 'zwart' zijn), maar op grond van hun sociaal-culturele non-conformiteit (omdat ze 'anders' zijn). Ofschoon het hier gaat om processen rond verschillende *signifiers*, hebben ze dezelfde sociale betekenis.

(9) *Waar ligt het primaat van de sociale positie van migranten: bij hun cultuur of hun klasse?* 'Minderhedenonderzoekers' gaan ervan uit dat etnische scheidslijnen de voornaamste sociale scheidslijnen zijn. Etnische of culturele verschillen zijn min of meer 'natuurlijke' verschillen, meegebracht door mensen uit uitheemse streken. Ze spreken van 'etnische minderheden' indien de betreffende categorieën ook nog kampen met langdurige sociale achterstand. In principe kunnen 'minderheden' die achterstand inhalen, en wel door zich te 'integreren', want de Nederlandse samenleving is een *open society*. Maar hangt de sociale positie van 'etnische minderheden' wel af van het welslagen van het proces van 'integratie'? De preoccupatie met culturele factoren staat mijns inziens een scherp zicht op andere factoren, laat staan op de samenhang daarmee, in de weg.

Laat ik nog eens kijken naar de processen van verdeling. De toedeling van posities en schaarse goederen en diensten hangt samen met de betekenis die wordt toegekend aan geselecteerde culturele of sociaal-culturele kenmerken. Relevant voor de sociale positie van nieuwkomers zijn dus niet zozeer hun sociaal-culturele kenmerken zelf, maar de betekenis die men daaraan geeft. En aangezien 'etnische minderheden' het produkt zijn van zo'n proces van betekenisgeving, zijn de etnische of culturele scheidslijnen boven alles sociaal geconstrueerde scheidslijnen. Het zijn scheidslijnen die op de eerste plaats te vinden zijn in het brein van mensen. De ideologische standaard om te bepalen welke sociaal-culturele kenmerken problematisch zijn, representeert vooral de levenswijze van de burgerlijke klassen. Daarom wordt sociaal-culturele non-conformiteit (zowel van nieuwkomers als van inheemse

Nederlanders) geproblematiseerd naarmate ze bij lagere sociale klassen is gelokaliseerd. Daarom worden Belgen, Duitsers, Japanners of Amerikanen niet als 'minderheden' gecategoriseerd. Minorisering draagt derhalve bij aan de verwezenlijking van klassendifferenties. Dit betekent dat de constructie van 'etnische minderheden' inherent is aan de manier waarop in Nederland klassenverhoudingen tot stand komen.

LITERATUUR

Aalberts, M.M.J.

1989 *Operationeel vreemdelingtoezicht in Nederland*. Onderzoek en Beleid 94. Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatie Centrum (WODC). Arnhem: Gouda Quint, 65 p.

Abraham-Van der Mark, E.E.

1985 "'Hierboven wonen twee gewone Christenmensen"'. Verhalen over etnische minderheden', *Sociologisch Tijdschrift*, 11/4, februari, p. 593-622.

ACOM (Adviescommissie Onderzoek Minderheden)

1979 *Advies onderzoek minderheden*. Den Haag: Staatsuitgeverij, 89 p.

ACOM (Adviescommissie Onderzoek Minderheden)

1989a *Een beter beleid? Commentaar op het rapport "Allochtonenbeleid" van de WRR*. Adviesnr. 35. Leiden: Adviescommissie Onderzoek Minderheden (ACOM), 26 p. + bijlagen.

ACOM (Adviescommissie Onderzoek Minderheden)

1989b *Ethnic minorities in the Netherlands. A selected list of scientific publications written in English*. Vademecumreeks no. 11. Leiden: Advisory Commission for Research on Ethnic Minorities (ACOM), 23 p.

Albeda, W.

1970 'Gastarbeiders en nationale economie', *Economische Statistische Berichten*, 55, no. 2753, 1 juli, p. 635.

Ambonezen

1959 *Ambonezen in Nederland*. Rapport van de commissie ingesteld bij besluit van de Minister van Maatschappelijk Werk, d.d. 24 sept. 1957, Nr. U 2598. Den Haag: Staatsdrukkerij- en Uitgeversbedrijf, 111 p.

Amersfoort, J.M.M. van

1968 *Surinamers in de lage landen. De ontwikkeling en problematiek van de Surinaamse migratie naar Nederland*. Den Haag: Staatsuitgeverij, 62 p.

Amersfoort, J.M.M. van

1970 'Hindostaanse Surinamers in Amsterdam', *Nieuwe West-Indische Gids*, 47/1, p. 109-138.

Amersfoort, J.M.M. van

- 1974 *Immigratie en minderheidsvorming. Een analyse van de Nederlandse situatie 1945-1973*. Alphen aan den Rijn: Samsom, 242 p.
- Amersfoort, J.M.M. van
1982a 'Immigrant en samenleving. Een terreinverkenning', p. 7-19 in J.M.M. van Amersfoort en H.B. Entzinger (red.), *Immigrant en samenleving*. Boekaflevering Mens en Maatschappij 57. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Amersfoort, H. van
1982b *Immigration and the formation of minority groups. The Dutch experience 1945-1975*. Cambridge: Cambridge University Press, 234 p.
- Amersfoort, H. van
1983 'Migratie-onderzoek, overheidsfinanciering en beleid. Aantekeningen van een participant', *Grafiet*, 4, p. 130-154.
- Amersfoort, H. van
1986 'Nederland als immigratieland', p. 15-46 in L. van den Berg-Eldering (red.), *Van gastarbeider tot immigrant. Marokkanen en Turken in Nederland 1965-1985*. Alphen aan den Rijn: Samsom.
- Amersfoort, J.M.M. van
1987a *Etnische woonpatronen. Vier benaderingen van woonsegregatie toegepast op Amsterdam*. Inaugurele rede. Amsterdamse Sociaal-Geografische Studies 8. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, Instituut voor Sociale Geografie, 49 p.
- Amersfoort, J.M.M. van
1987b 'Van William Kegge tot Ruud Gullit. De Surinaamse migratie naar Nederland. Realiteit, beeldvorming en beleid', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 100/3, p. 475-490.
- Amersfoort, H. van
1990 'Leve het positivisme!', p. 255-266 in F. Bovenkerk, F. Buijs en H. Tromp (red.), *Wetenschap en partijdigheid. Opstellen voor André J.F. Köbben*. Assen/Maastricht: Van Gorcum.
- Amersfoort, J.M.M. van
1991 'Van gerepatrieerdenzorg tot allochtonenbeleid. Wetenschap en beleid met betrekking tot immigranten in Nederland', *Sociologische Gids*, 38/1, januari/februari, p. 24-36.
- Amersfoort, J.M.M. van, G.A. Hoekveld, A.C.M. Jansen, Chr. van Welsen, H.H. van der Wusten en J.I.S. Zonneveld

- 1989 'De cultuurgeografie van Nederland na 1945', p. 83-104 in B.C. de Pater, G.A. Hoekveld en J.A. van Ginkel (red.) *Nederland in delen. Een regionale geografie. I. Nederland als geheel, West- en Zuidwest-Nederland*. Houten: De Haan.
- Anderson, B.
1983 *Imagined communities. Reflections on the origin and spread of nationalism*. London: Verso, 160 p.
- Anthias, F.
1990a *Ethnicity, nationalism and racism. Parameters of collective identity*. Paper presented to International Conference on Racism, Hamburg, 27-29 September, 25 p.
- Anthias, F.
1990b 'Race and class revisited. Conceptualising race and racisms', *Sociological Review*, 38/1, February, p. 19-42.
- Anthias, F. and N. Yuval-Davis
1983 'Contextualizing feminism. Gender, ethnic and class divisions', *Feminist Review*, 15, November, p. 62-75.
- Anwar, M.
1986 *Race and politics. Ethnic minorities and the British political system*. London: Tavistock, 182 p.
- Apostolou, T.
1985 'Die Selbstorganisationen der Wanderarbeitnehmer. Niederlande', p. 471-499 in W.D. Just und A. Groth (Hrsg.), *Wanderarbeiter in der EG. Ein Vergleich ihrer rechtlichen und sozialen Situation in den wichtigsten Aufnahmeländern*. Mainz/Ingelheim: Verlag Manfreds Werkmeister/ Manthano Verlag.
- Arends, C. et al.
1986 "Kinderen zijn kinderen". *Allochtone kinderen op Rotterdamse basisscholen*. Uitgave 21. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, Centrum voor Onderzoek van Maatschappelijke Tegenstellingen (COMT), 65 p.
- Ast, R. en E. Graf
1988 *Buitenlandse leden, leden buiten spel?* Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, Wetenschapswinkel, 80 p.
- Ast, R. en E. Graf
1989 *Buitenlanders, bond en belangenbehartiging. Een onderzoek naar de betrokkenheid van de buitenlandse leden bij Druk & Papier, de grafische bond van de FNV*. Doktoraalskriptie. Amsterdam:

- Universiteit van Amsterdam, Vakgroep Algemene politiekologie,
149 p.
- Bader, V.M.
1985 'Nieuw racisme of neonationalisme?', *Komma*, 5/1, maart, p. 109-143.
- Bagley, C.
1971 'Immigrant minorities in the Netherlands. Integration and assimilation', *International Migration Review*, 5/1, Spring, p. 18-35.
- Bagley, C.
1973 *The Dutch plural society. A comparative study in race relations*. Oxford: Oxford University Press, 293 p.
- Baker, V.
1983 'Wat de Amerikanen van ons vinden', *Intermediair*, 19/29-30, 29 juli, p. 7, 9 en 25.
- Bano, S. en J. Hooft
1988 *De Pakistaanse gemeenschap in Amsterdam*. Amsterdam: Gemeente Amsterdam, Bestuursinformatie, Afdeling Onderzoek en Statistiek, 39 p.
- Banton, M.
1984 'Transatlantic perspectives on public policy concerning racial disadvantage', *New Community*, 11/3, Spring, p. 280-287.
- Bartels, D.
1986 'Can the train ever be stopped again?' Developments in the Moluccan community in the Netherlands before and after the hijackings', *Indonesia*, 41, April, p. 23-45.
- Bartels, D.
1989 *Moluccans in exile. A struggle for ethnic survival. Sozialization, identity formation, and emancipation among an East-Indonesian minority in the Netherlands*. Publication no. 32. Leiden/Utrecht: University of Leiden, Centre for the Study of Social Conflicts (COMT)/ Moluccan Advisory Council, 544 p.
- Ben-Tovim, G. and J. Gabriel
1979 'The politics of race in Britain. 1962 to 1979. A review of the major trends and of the recent literature', *SAGE Race Relations Abstracts*, 4/4, November, p. 1-56.
- Ben-Tovim, G., J. Gabriel, I. Law and K. Stredder
1986a *The local politics of race*. London: Macmillan, 185 p.
- Ben-Tovim, G., J. Gabriel, I. Law and K. Stredder

- 1986b 'A political analysis of local struggles for racial equality', p. 131-152 in J. Rex and D. Mason (eds.), *Theories of race and ethnic relations*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Benton, G. en H. Vermeulen (red.)
1987 *De Chinezen*. Migranten in de Nederlandse samenleving 4. Muiderberg: Coutinho, 195 p.
- Berg-Eldering, L. van den, A.C. Adriaansen en H.W. Grebel
1980 *Turkse en Marokkaanse kinderen op Nederlandse lagere scholen. Een exploratieve studie*. Uitgave 7. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, Centrum voor Onderzoek van Maatschappelijke Tegenstellingen (COMT), 135 p.
- Bertels, W.P.J.
1987 *Een evaluatie-onderzoek naar het functioneren van activiteitencentra van buitenlanders in de gemeente Den Haag*. Den Haag: Vereniging van Nederlandse Gemeenten, Afdeling Sociaal-Geografisch en Bestuurskundig Onderzoek, 47 p. + bijlagen.
- Beune, H.H.M. en A.J.J. Hessels
1983 *Minderheid - Minder recht? Een inventarisatie van bepalingen in de Nederlandse wet- en regelgeving waarin onderscheid wordt gemaakt tussenn allochtonen en autochtonen*. W.O.D.C. Rapport 35. Den Haag: Staatsuitgeverij, 501 p.
- Biervliet, W.E., F. Bovenkerk en A.J.F. Köbben
1975 'Surinaamse immigratie: overheidsbeleid en de rol van het sociale onderzoek', *Beleid en Maatschappij*, 2/12, p. 337-341.
- Biervliet, H., B. Bun, A.J.F. Köbben, H. Tromp, K. Verrips en G. Wekker
1978 'Biologisme, racisme en eugenetiek in de antropologie en sociologie van de jaren dertig', p. 208-235 in F. Bovenkerk *et al.* (red.), *Toen en thans. De sociale wetenschappen in de jaren dertig en nu*. Baarn: Amboboeken.
- Bilgin, S., A. Kouwenhoven, R. Latumahina en J. Westhoek
1988 *Met één hand kan je niet klappen. Een onderzoek naar organisaties van vrouwen uit etnische minderheidsgroepen in Nederland*. Leiden/Utrecht: Rijksuniversiteit Leiden, Centrum voor Onderzoek van Maatschappelijke Tegenstellingen (COMT)/ Stichting Studia Interetnica, 121 p.
- Bina, V.
1986 'De charme van Nederland', *Intermediair*, 22/14, 4 april, p. 3-9.
- Boer, A. de

- 1982 'Over de positie van buitenlandse arbeid(st)ers in Nederland', *Komma*, 3/2, september, p. 33-63.
- Boissevain, J., A. Choenni en H. Grotenbreg
 1984 *Een kleine baas is altijd beter dan een grote knecht. Surinaamse kleine zelfstandige ondernemers in Amsterdam*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, Antropologisch-Sociologisch Centrum (ASC), Vakgroep Euromed, 252 p.
- Bol, M.W.
 1979 'De tweede generatie Turken en Marokkanen in criminologisch perspectief', *Justitiële Verkenningen*, 5/5, p. 4-26.
- Boosten, C.A.M.
 1990a *Migranten op komst. Onderzoek naar de opkomst van buitenlandse kiezers bij de gemeenteraadsverkiezingen 21 maart 1990*. Enschede: Gemeente Enschede, Afdeling Informatie en Onderzoek, 24 p.
- Boosten, C.A.M.
 1990b *Van voorlichting naar doorlichting. Evaluatie van de voorlichtingscampagne ten behoeve van de gemeenteraadsverkiezingen 1990*. Enschede: Gemeente Enschede, Afdeling Informatie en Onderzoek, 30 p.
- Borghuis, M.G.M. (red.)
 1988 *Etnische minderheden in Nederland. Een geselecteerde bibliografie van sociaal-wetenschappelijke publikaties 1945-1986*. Muiderberg: Coutinho, 226 p.
- Borselen, D. van
 1985 'Etnisering en etnische belangenbehartiging', *Migrantenstudies*, 1/2, p. 36-42.
- Bos, J.M.
 1986 'Invloedsonderzoek e intervieweffecten. Informatievertekening bij het interviewen van sleutelfiguren', *Sociologische Gids*, 33/6, november/december, p. 383-399.
- Bovenkerk, F.
 1984 'Rassen of klassen? De politieke economie van de gastarbeid', *Intermediair*, 20/47, 23 november, p. 35-41.
- Bovenkerk, F.
 1985 'Over een oud en een nieuw immigranten-proletariaat', *De Gids*, 148/3-4, mei, p. 271-278.
- Bovenkerk, F.

- 1986 *Een eerlijke kans. Over de toepasbaarheid van buitenlandse ervaringen met positieve actie voor etnische minderheden op de arbeidsmarkt. Met aanbevelingen door de Adviescommissie Onderzoek Minderheden (ACOM). Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken/ Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 158 p.*
- Bovenkerk, F.
1989 *Er zijn grenzen. Inaugurale rede. Arnhem: Gouda Quint, 38 p.*
- Bovenkerk, F. (red.)
1978 *Omdat zij anders zijn. Patronen van rasdiscriminatie in Nederland. Meppel: Boom, 207 p.*
- Bovenkerk, F., K. Bruin, L. Brunt en H. Wouters
1985 *Vreemd volk, gemengde gevoelens. Etnische verhoudingen in een grote stad. Meppel/ Amsterdam: Boom, 332 p.*
- Bovenkerk, F., R. Miles and G. Verbunt
1990 'Racism, migration and the state in Western Europe. A case for comparative analysis', *International Sociology*, 5/4, December, p. 475-490.
- Bovenkerk, F., R. Miles and G. Verbunt
1991 'Comparative studies of migration and racism in Western Europe. A critical appraisal', *International Migration Review*, 25, (forthcoming).
- Bovenkerk, F., L. Ruland en J. Rath
1982 'De opkomst van een vergeten electoraat. Etnische groepen en de gemeenteraadsverkiezingen van 2 juni 1982', *Intermediair*, 18/35, 3 september, p. 1-7.
- Brassé, P. en W. van Schelven
1980 *Assimilatie van vooroorlogse immigranten. Drie generaties Polen, Slovenen, Italianen in Heerlen. Den Haag: Staatsuitgeverij, 243 p.*
- Breed Beraad Concentratiescholen
1988 *Rotterdam zwart-wit of in kleur? Reader en programma-informatie voor de conferentie op 6 oktober '88 in Rotterdam. Rotterdam: Breed Beraad Concentratiescholen, 49 p.*
- Briels, J.
1987 'De Zuidnederlandse immigratie 1572-1630', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 100/3, p. 331-355.
- Brouwer, L. en M. Priester

- 1989 'Turkse migranten als beleidsobject. Onderzoek naar migranten, een reactie', *Lover*, 16/3, p. 164-166.
- Bruyne, D. de
 1985 *Niet samen maar apart. "Bruine" versus "blanke" scholen: een groot probleem voor onderwijsveld en onderwijsbeleid.*
 Doctoraalscriptie Onderwijskunde. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, Intersubfacultaire Vakgroep Onderwijskunde, 152 p. + bijlagen.
- Brummelhuis, J., P. Cassé, F. Eppings, F. Gimbel, A. Kruyt, E. Kunz-Schmidt, J. de Roos, C. Wallis en G. Zandsteeg.
 1975 *Gastarbeiders à la carte. De gaarkeuken van de Nederlandse overheid.* Maarsen: Ars Aequi Libri, 226 p.
- Brunt, E. en T. van Dijk
 1981 'De oude wijken als slagveld. De Afrikaanderbuurt', *Haagse Post*, 24 oktober, p. 34-43.
- Bruyn, W.J.
 1965 *Het recht op apartheid. Inleiding tot de Nederlandse problematiek.* Arnhem: Derksen, 1965, 115 p.
- Budike, F.
 1982 *Surinamers naar Nederland. De migratie van 1687 tot 1982.* Amsterdam: Instituut Voortgezet Agogisch Beroepsonderwijs, 118 p.
- Buiks, P.E.J.
 1983 *Surinaamse jongeren op de Kruiskade. Overleven in een etnische randgroep.* Deventer: Van Loghum Slaterus, 269 p.
- Buiks, P.E.J., P. van Dommele en M. de Rooi
 1986 *Mythen rond migrantenzorg. Onderzoek en perspectief 2.* Rijswijk: Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, 22 p.
- Buis, L.S.J.
 1967 'De buitenlandse arbeider buiten de poort', p. 154-166 in R. Wentholt (red.), *Buitenlandse arbeiders in Nederland. Een veelzijdige benadering van een complex vraagstuk.* Leiden: Spruyt, Van Mantgem & De Does.
- Buijs, F.
 1986 'Wat doen werklozen met hun stem? Opkomst en kiesgedrag van de werkloze kiezers bij de deelraadsverkiezingen 1984 te Rotterdam', *Acta Politica*, 21/1, januari, p. 57-79.
- Buijs, F.

- 1990 *Aan de rand van de arbeidsmarkt. Turkse jongemannen en Nederlandse werkgevers. Een voorstudie ten behoeve van het project Buitenlandse jongeren en arbeid*. Uitgave 34. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, Centrum voor Onderzoek van Maatschappelijke Tegenstellingen (COMT)/ Wetenschapswinkel, 144 p.
- Buijs, F. en J. Rath
1986 *De stem van migranten en werklozen. De gemeenteraadsverkiezingen van 19 maart 1986 te Rotterdam*. Uitgave 25. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, Centrum voor Onderzoek van Maatschappelijke Tegenstellingen (COMT), 56 p.
- Burg, C. van der en P. van der Veer
1982 'Ver van India, ver van Suriname. Hindoestaanse Surinamers in Nederland', *Intermediair*, 18/26, 2 juli, p. 17-23.
- Burg, C. van der en P. van der Veer
1986 'Pandits, power and profit. Religious organization and the construction of identity among Surinamese Hindus', *Ethnic and Racial Studies*, 9/4, October, p. 514-528.
- Carchedi, G.
1979 'Authority and foreign labour. Some notes on a late capitalist form of capital accumulation and state intervention', *Studies in Political Economy*, 2, p. 37-74.
- Carton, D. en G. Massaro
1990 *Leerjaren. Ervaringen van de eerste buitenlandse gemeenteraadsleden in Nederland*. Utrecht: Nederlands Centrum Buitenlanders (NCB), 52 p.
- Castles, S.
1984 *Here for good. Western Europe's new ethnic minorities*. London: Pluto Press, 259 p.
- Castles, S.
1990 'Sozialwissenschaften und ethnische Minderheiten in Australien', p. 43-71 in E.J. Dittrich und F.O. Radtke (Hrsg.), *Ethnizität. Wissenschaft und Minderheiten*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Castles, S. and G. Kosack
1972 'The function of labour immigration in Western European capitalism', *New Left Review*, 73, May-June, p. 3-21.
- Castles, S. and G. Kosack

- 1973 *Immigrant workers and class structure in Western Europe*.
London: Oxford University Press, 514 p.
- CCCS (Centre for Contemporary Cultural Studies)
1982 *The empire strikes back. Race and racism in 70s Britain*. London:
Hutchinson, 324 p.
- Choenni, C.E.S.
1987 'Een allochtone visie over onderzoek en onderzoeksbeleid
inzake allochtonen', p. 26-43 in P. Schnabel (red.),
*Gezondheids(zorg)onderzoek etnische minderheden. Verslag
International Conference 26 en 27 september*. Utrecht: NCVG.
- Choenni, G.
1987 'Migranten in Nederland. De nieuwe onderklasse', *De
Helling*, 1/1, oktober, p. 4-8.
- Clermonts, L., K. Groenendijk en T. Havinga
1990 *Verblijfsrecht en gebruik van collectieve voorzieningen door
immigranten*. Reeks Recht & Samenleving nr. 2. Nijmegen:
Katholieke Universiteit Nijmegen, Faculteit der
Rechtsgeleerdheid, 148 p.
- Cohen, R.
1988 *The new helots. Migrants in the international division of labour*.
Aldershot: Gower, 290 p.
- Cole, M.
1989 "'Race" and class, or "race", class, gender and community?
A critical appraisal of the racialised fraction of the working-class
thesis', *British Journal of Sociology*, 40/1, March, p. 118-129.
- Cornelis, B.
1990 *Inspraak en decentralisatie van het minderhedenbeleid*. Utrecht:
Rijksuniversiteit Utrecht, Wetenschapswinkel Rechten, 69 p.
- Couwenberg, S.W.
1981 'De Nederlandse natie. Continuïteit en verandering', p. 9-32
in S.W. Couwenberg (red.), *De Nederlandse natie*.
Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum.
- Couwenberg, S.W.,
1982 'Het vraagstuk der etnische minderheden. Politieke en
juridische aspecten', *Civis Mundi*, 21/5, september, p. 169-174.
- Cox, O.C.
1959 *Caste, class, & race. A study in social dynamics*. New York:
Monthly Review Press, (1948), 624 p.
- Deetman, W.J.

- 1980 'Maatschappelijke en politieke aspecten van de democratisering in het onderwijs', p. 26-40 in Werkgroep Unie, *School en medezeggenschap*. Kampen: Uitgeversmaatschappij J.H. Kok.
- Dercksen, A. en L. Verplanke
1987 *Geschiedenis van de onmaatschappelijkheidsbestrijding in Nederland, 1914-1970*. Meppel: Boom, 267 p.
- Dijk, R. van en J. Schoenmakers
1990 *Ik liep met mijn ziel onder mijn arm... Een beschrijving van een organisatie van Turkse arbeidsongeschikten*. Utrecht: Nederlands Centrum Buitenlanders (NCB), 56 p.
- Dijk, T.A. van
1987a *Communicating racism. Ethnic prejudice in thought and talk*. Newbury Park, California: SAGE, 437 p.
- Dijk, T.A. van
1987b 'Racisme en semantiek', *TTT*, 7/2, juni, p. 103-122.
- Dijk, T.A. van
1987c *Schoolvoorbeelden van racisme. De reproductie van racisme in schoolboeken voor maatschappijleer*. Amsterdam: SUA, 200 p.
- Domingo, V.
1982 'Is there group development after migration? The case of Surinamers in the Netherlands', *New Community*, 10/1, Summer, p. 95-105.
- Donselaar, J. van en C. van Praag
1983 *Stemmen op de Centruumpartij. De opkomst van anti-vreemdelingen partijen in Nederland*. Uitgave 13. Leiden: Universiteit Leiden, Centrum voor Onderzoek van Maatschappelijke tegenstellingen (COMT), 111 p.
- Doorn, J.A.A. van
1964 *Beeld en betekenis van de Nederlandse sociologie*. Utrecht: Bijleveld, 223 p.
- Doorn, J.A.A. van
1985 'Het miskende pluralisme. Een herformulering van het minderhedenvraagstuk', pp 67-96 in G.G. Cain *et al.*, *Etnische minderheden. Wetenschap en beleid*. Meppel: Boom.
- Dors, H.
1988 'Structurele belemmeringen voor etnische minderheidsgroepen in het onderwijs', *Migrantenstudies*, Themanummer 'Etnische groepen en achterstelling. Structurele

- belemmeringen voor minderheden in Nederland' (redactie W.A. Shadid), 4/1, p. 37-49.
- Drift, L. van der, S.J.
1965 'Buitenlandse werknemers in Rotterdam', *Sociaal Contact*, 4, p. 281-285.
- Duffield, M.
1983 'The Third World and labour migration. A reply to V.A. Domingo', *New Community*, 10/3, Spring, p. 493-495.
- Eade, J.
1987 'The political representation of a South Asian minority in a working-class area. The Bangladeshi community in Tower-Hamlets, East London', *South Asia Research*, 7/1, May, p. 55-70.
- Ellemers, J.E.
1976 'Rassenrelaties in Nederland en de beleidsimplicaties daarvan', *Beleid en Maatschappij*, 3/1, p. 19-24.
- Ellemers, J.E.
1978 'Minderheden en beleid in Nederland. De opkomst van een "nieuw proletariaat"', *Intermediair*, 14/13, 31 maart, p. 1-7, 55, 59.
- Ellemers, J.E.
1984 'Etnische verhoudingen in Nederland. De behoefte aan een differentiële zienswijze', p. 4-22 in P. van Gelder, P. van der Veer en I. van Wetering (red.), *Bonoeman, rasta's en andere Surinamers. Onderzoek naar etnische groepen in Nederland*. Publicatie nr. 1. Amsterdam: Werkgroep AWIC.
- Ellemers, J.E. en M.G.B. Borghuis
1988 'Inleiding bij de bibliografie', p. 7-12 in M.G.M. Borghuis (red.), *Etnische minderheden in Nederland. Een geselecteerde bibliografie van sociaal-wetenschappelijke publikaties 1945-1986*. Muiderberg: Coutinho.
- Elt, M. den, L. van der Linde en H.de Vet
1979 *De commissies ex art. 61. Invloed van buitenlanders op gemeentelijk beleid?* Utrecht: Cluster Opbouwwerk, 24 p.
- Emancipatieraad
1988 *Zwarte en migrantenvrouwen op de arbeidsmarkt. Advies*. Adv. nr. II/66/88. Den Haag: Emancipatieraad, 48 p.
- Engbersen, G. en R. Kloosterman
1990 'William Julius Wilson en het debat over de onderklasse', *Intermediair*, 26/34, 24 augustus, p. 43-49.
- Entzinger, H.B.

- 1975 'Nederland immigratieland? Enkele overwegingen bij het overheidsbeleid inzake allochtone minderheden', *Beleid en Maatschappij*, 2/12, p. 326-336.
- Entzinger, H.B.
1980 'The non-usage of "race" in the Netherlands', *New Community*, 8/1-2, Spring/Summer, p. 26-29.
- Entzinger, H.B.
1981 'De ACOM als voorbeeld van onderzoeksprogrammering; maar wat levert het nu op aan kwaliteitsverhoging?', p. 105-136 in B.W. Frijling en C. Rottländer-Meijer (red.), *Sociaal beleidsonderzoek. Luxe of noodzaak?* Zoetermeer: Actaboek.
- Entzinger, H.B.
1982 'Government housing policies for the Moluccan minority in the Netherlands', p. 207-224 in J. Rex and J. Solomos (eds.), *Migrant workers in metropolitan societies*. Paris: European Science Foundation.
- Entzinger, H.B.
1984 *Het minderhedenbeleid. Dilemma's voor de overheid in Nederland en zes andere immigratielanden in Europa*. Meppel: Boom, 311 p.
- Entzinger, H.B.
1985 'Betreuung und Selbstorganisation von Minderheiten in den Niederlanden', p. 90-102 in D. Thränhardt (Hrsg.), *Ausländerpolitik und Ausländerintegration in Belgien, den Niederlanden und der Bundesrepublik Deutschland*. Düsseldorf: Landeszentrale für Politische Bildung.
- Entzinger, H.B.
1986 'Race, class and the shaping of a policy for immigrants. The case of the Netherlands', *International Migration*, 25/1, March, p. 5-20.
- Entzinger, H.B.
1987 'Een kleine wereld', *Migrantenstudies*, 3/4, p. 2-20.
- Entzinger, H.B.
1989 'Migratie en de internationalisering van Nederland', p. 262-272 in S.W. Couwenberg (red.), *Op de grens van twee eeuwen. Positie en perspectief van Nederland in het zicht van het jaar 2000*. Kampen: Kok Agora.
- Entzinger, H.B. en P.J.J. Stijnen (red.)
1990 *Etnische minderheden in Nederland*. Meppel/Heerlen: Boom/Open Universiteit, 284 p.

- Essed, Ph.
1982 'Racisme en feminisme', *Socialisties-Feministische Teksten*, 7, p. 9-41.
- Essed, Ph.
1984 *Alledaags racisme*. Amsterdam: Feministische Uitgeverij Sara, 262 p.
- Essed, Ph.
1987 *Academic racism. Common sense in the social sciences*. CRES Publication Series, Working Paper No. 5. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, Centrum voor Etnische Studies (CRES), 55 p.
- Ester, P. en O. Mellegers
1974 *De migrantenraad. Een tussentijdse evaluatie*. Utrecht: Rijksuniversiteit Utrecht, Sociologisch Instituut, 34 p.
- Feddema, R.
1979 'De organisatie van de ontwikkeling in de thuisregio', p. 31-40 in M. van Nieuwstadt et al., *Gastarbeid*. Eindhoven: Technische Hogeschool Eindhoven, Studium Generale.
- Feddema, R.
1984 'De buitenlandse arbeider en de vakbond in de tang', *Dunk*, 2, zomer, p. 17-26.
- Ferrier, J.M.
1985 *De Surinamers*. Migranten in de Nederlandse samenleving 2. Muiderberg: Coutinho, 160 p.
- Fijnaut, C.
1990 'Ideologie en misdaad in de justitiële beleidsplannen', *Tijdschrift voor Criminologie*, Themanummer 'Justitieel beleid in beweging' (redactie B. Berghuis en H. Franke), 32/4, p. 268-277.
- FitzGerald, M.
1984 *Political parties and black people. Participation, representation and exploitation*. London: The Runnymede Trust, 120 p.
- FNV (Federatie Nederlandse Vakbeweging)
1982 *Samen, beter dan apart. De FNV en de buitenlandse werknemers*. Amsterdam: FNV, 35 p.
- Fonderie, B. en E.C.H. Marx
1986 'Medezeggenschap en schoolleider', p. 94-127 in A.M.L. van Wieringen (red.), *Management van schoolinstellingen*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Fritscheck, H.J.

- 1961 'Zorg voor de Italiaanse werknemers in Amsterdam',
Katholiek Sociaal Tijdschrift, 14/2, p. 17-21.
- Gabriel, J. en G. Ben-Tovim
1978 'Marxism and the concept of racism', *Economy and society*,
7/2, May, p. 118-154.
- Gastelaars, M.
1985 *Een geregeld leven. Sociologie en sociale politiek in Nederland
1925-1968*. Amsterdam: SUA, 320 p.
- Gekleurde
1988 *Gekleurde kansen? Een reactie op de notitie van de Werkgroep
Schoolpopulatie: "Evenredige verdeling: kleur en/of kansen"*.
Rotterdam: S.n. 10 p.
- Gelder, P. van en J. Sijtsma
1990 "*Ik wil een smalle weg volgen*". *Sociale risico's en kansen onder
werkloze Marokkaanse jongens in Den Haag*. Den Haag: Regionaal
Centrum Buitenlanders Zuid-Holland West/Gemeente 's-
Gravenhage, 110 p.
- Gelling, M., G. de Jong en E. Schoemaker
1990 'Minderhedenbeleid, wetenschap en politiek. Over de
verhouding van wetenschap en politiek bij de totstandkoming van
het minderhedenbeleid in Nederland', *WO Nieuwsnet*,
Themanummer 'Sociaal-culturele wetenschappen.
Wetenschappelijke essays' (redactie R. Hagendijk, H. Harbers en
E. Hicks), p. 5-26.
- Gemeente Rotterdam
1978 *Nota migranten in Rotterdam*. Verzameling 1978, volgnummer
138. Rotterdam: Gemeente Rotterdam, 82 p. + bijlagen.
- Gemeente Rotterdam
1979 *Leegloop en toeloop. Nota over de bevolkingsbewegingen in
Rotterdam*. Volgnummer 332. Rotterdam: Gemeentebestuur van
Rotterdam, 61 p.
- Gemeente Rotterdam
1981 *Educatieve ideeën. Rotterdam op weg naar een multiculturele
samenleving. Discussie nota*. Rotterdam: Gemeente Rotterdam, 62 p.
- Gemeente Rotterdam
1985 *Minderhedenbeleid in een gewijzigde situatie*. Concept.
Rotterdam: Gemeente Rotterdam, 28 p.
- Gemeente Rotterdam

- 1987 *Kwaliteit aan de basis. Kansen voor en ontwikkelingen in het Rotterdams openbaar onderwijs*. Rotterdam: Gemeente Rotterdam, 29 p.
- Gemeenteraadsverkiezingen
 1986 *Gemeenteraadsverkiezingen en etnische minderheden. Een onderzoek naar de factoren die van invloed zijn geweest op de participatie van etnische minderheden bij de gemeenteraadsverkiezingen 19 maart 1986, uitgevoerd in opdracht van het Ministerie van Binnenlandse Zaken*. Amsterdam: Veldkamp marktonderzoek, 122 p. + bijlagen.
- George, H. Jr.
 1984 *American race relations theory. A review of four models*. Lanham: University Press of America, 247 p.
- Gilroy, P.
 1987 *"There ain't no black in the Union Jack". The cultural politics of race and nation*. London: Hutchinson, 271 p.
- Glazer, N. and D.P. Moynihan (eds.)
 1975 *Ethnicity. Theory and practice*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 531 p.
- Godeschalk, M.
 1988 *Assimilatie en heropvoeding. Beleid van de overheid en kerkelijk en particulier initiatief ten aanzien van gerepatrieerden uit Indonesië, 1950-1960*. Doctoraalscriptie. Nijmegen: Katholieke Universiteit Nijmegen, Vakgroep Economische en Sociale Geschiedenis, 127 p. + bijlagen.
- Godeschalk, M.
 1990 'Het assimilatiebeleid voor Indische Nederlanders. de overheid en het maatschappelijk werk gedurende de eerste jaren van de repatriëring', *Jambatan*, 8/1, p. 39-48.
- Goetheer, G.J.J.
 1982 *Medezeggenschap in het onderwijs. Een kennismaking met de Wet medezeggenschap onderwijs*. Den Haag: VUGA, 94 p.
- Goudsblom, J.
 1967 *Dutch society*. New York: Random House, 175 p.
- Goudsblom, J.
 1974 *Balans van de sociologie*. Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum, 240 p.
- Goudt, M. (red.)
 1989 *In de gemeenteraad! Gesprekken met de eerste zwarte en migrantenraadsvrouwen in Nederland*. Leiden: Stichting

- Burgerschapskunde, Nederlands Centrum voor Politieke Vorming, 95 p.
- Gowricharn, R.
1987 *Migranten en het arbeidsvraagstuk in Rotterdam*. Stafrapport no. 3. Rotterdam: Stichting KROSBE, 188 p.
- Graaf, H. de
1983 *Funkties eigen organisaties buitenlanders*. Den Haag: Nederlands Instituut voor Maatschappelijk Werk Onderzoek (NIMAWO), 86 p. + bijlagen.
- Graaf, H. de
1985 *Plaatselijke organisaties van Turken en Marokkanen*. Den Haag: Nederlands Instituut voor Maatschappelijk Werk Onderzoek (NIMAWO), 103 p.
- Graaf, H. de, R. Penninx and E.F. Stoové
1988 'Minorities policies, social services, and ethnic organisations in the Netherlands', p. 203-238 in S. Jenkins (ed.), *Ethnic associations and the welfare state. Services to immigrants in five countries*. New York: Columbia University Press.
- Graan, N.F.A. de
1964 'De buitenlandse werknemer en zijn aanpassing aan de Nederlandse samenleving', *Maatschappij-Belangen*, 128/7, juli, p. 350-357.
- Green, M. and B. Carter
1988 "'Races" and "race-makers". The politics of racialization', *SAGE Race Relations Abstracts*, 13/2, May, p. 4-30.
- Grijze
1980 *De grijze wolf en de halve maan. Turks fascisme en religieus extremisme*. Nijmegen: Landelijk Actie Komitee Anti Fascisme, 109 p.
- Groenendael, A.J.M. van
1986 *Dilemma's van regelgeving. De regularisatie van illegale buitenlandse werknemers 1975-1983. Een case studie naar het functioneren van regels als instrument van overheidsbeleid*. Alphen aan den Rijn/Utrecht: Samsom H.D. Tjeenk Willink/NCB, 293 p.
- Groenendijk, C.A.
1985 'Vreemdelingenbeleid onderzocht', *Migrantenstudies*, 1/3, p. 46-52.
- Groenendijk, K.

- 1987a 'De rechtspositie van Chinezen in Nederland. Van achterstelling naar formele gelijkheid', p. 85-117 in G. Benton en H. Vermeulen (red.), *De Chinezen. Migranten in de Nederlandse samenleving* 4. Muiderberg: Coutinho.
- Groenendijk, C.A.
1987b 'Vom Ausländer zum Mitbürger. Die symbolische und faktische Bedeutung des Wahlrechts für ausländische Immigranten', *Zeitschrift für Ausländerrecht und Ausländerpolitik*, 7/1, Februar, p. 21-25.
- Groenendijk, C.A.
1990 'Verboden voor Tukkers. Reacties op rellen tussen Italianen, Spanjaarden en Twentenaren in 1961', p. 55-96 in F. Bovenkerk, F. Buijs en H. Tromp (red.), *Wetenschap en partijdigheid. Opstellen voor André J.F. Köbben*. Assen/Maastricht: Van Gorcum.
- Groot Zever, Th.J.H.
1965a 'Ontstaan en ontwikkeling van de Stichting Buitenlandse Werknemers te Enschede', *Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk*, 19/20, 5 december, p. 408-412.
- Groot Zever, Th.J.H.
1965b 'Werken met groepen buitenlandse werknemers', *Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk*, 19/20, 5 december, p. 413-418.
- Hagendoorn, L. and J. Hraba
1987 'Social distance towards Holland's minorities. Discrimination against and among ethnic outgroups', *Ethnic and Racial Studies*, 10/3, July, p. 317-333.
- Hagendoorn, L. and J. Hraba
1987 'Foreign, different, deviant, seclusive and working class. Anchors to an ethnic hierarchy in The Netherlands', *Ethnic and Racial Studies*, 12/4, October, p. 441-468.
- Hak, T.
1985 'Ideologische aanspreking in propaganda van de Centruumpartij', *Sociologische Gids*, 32/1, januari/februari, p. 25-43.
- Halbertsma, H.A.
1973 *Arbeiders te gast*. Utrecht/Antwerpen: Uitgeverij Het Spectrum, 126 p.
- Haleber, R.
1989 'De Marokkaanse migrant gezien door het bij- en verziend oog van de Nederlandse antropoloog', *Antropologische Verkenningen*, 8/3, p. 21-41.

- Hall, S.
1980a 'Race, articulation and societies structured in dominance', p. 305-346 in *Sociological theories. Race and colonialism*. Paris: UNESCO.
- Hall, S.
1980b 'Racism and reaction', p. 23-35 in *Five views of multi-racial Britain. Talks on race relations broadcast by BBC TV*. London: Commission for Racial Equality (CRE).
- Hall, S.
1981 'The whites of their eyes. Racist ideologies and the media', p. 28-52 in G. Bridges en R. Brunt (eds.), *Silver linings. Some strategies for the eighties*. Contributions to the Communist University of London. London: Lawrence and Wishart.
- Hall, S.
1989 'Rassismus als ideologischer Diskurs', *Das Argument*, 31/6, November/Dezember, p. 913-921.
- Hall, S., C. Critcher, T. Jefferson, J. Clarke and B. Roberts
1978 *Policing the crisis. Mugging, the state, and law and order*. Houndmills and London: Macmillan Education, 425 p.
- Ham, P.J.M. van
1986 'Ouders en hun basisschool', p. 35-44 in H. Vrijenhoef (red.), *De basisschool in werking. Oordelen van wetenschap en beleid*. Den Haag: SVO.
- Hammar, T. (ed.)
1985 *European immigration policy. A comparative study*. Cambridge: Cambridge University Press, 319 p.
- Hannerz, U.
1980 *Exploring the city. Inquiries toward an urban anthropology*. New York: Columbia University press, 378 p.
- Hansen, J.J.
1965 'De buitenlandse werknemer en het maatschappelijk werk', *Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk*, 19/20, 5 december, p. 399-407.
- Heek, F. van
1936 *Chineesche immigranten in Nederland*. Amsterdam: J. Emmering's Uitgevers Mij., 113 p.
- Heek, F. van
1937 'De ontwikkeling van het Chineesche immigranten-probleem in Nederland', *Mensch en Maatschappij*, 13/6, p. 409-430.
- Heemskerk, C.

- 1971 'De (gast)arbeid', *NESBIC Bulletin*, 6/10-11, oktober/november, p. 1-144.
- Hees, P. van
1987 'Vlaamse activisten als politieke vluchtelingen in Nederland tijdens het interbellum', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 100/3, p. 394-411.
- Herman, V. and R. van der Laan Bouma
1981 'Nationalists without a nation. South Moluccan terrorism in the Netherlands', p. 119-145 in J. Lodge (ed.), *Terrorism. A challenge to the state*. Oxford: Martin Robertson.
- Herlemann, B.
1982 'Het Exil als operatiebasis. De Duitse communistische emigratie in Nederland, 1933-1945', p. 127-143 in K. Dittrich en H. Würzner (red.), *Nederland en het Duitse Exil 1933-1940*. Amsterdam: Van Genneep.
- Heijs, E.
1989 'Verlening van het Nederlanderschap als instrument van het minderhedenbeleid', *Ars Aequi*, 338/9, september, p. 728-738.
- Hira, S.
1985 *Racisme en fascisme. Ontstaan en bestrijding*. Weesp: Wereldvenster, 78 p.
- Hisschemöller, M.
1985 'Oude tradities en nieuwe obstakels. Over nationaal antifascisme en nieuw antiracisme', *Komma*, 5/1, maart, p. 85-108.
- Hisschemöller, M.
1988a 'Kiesrecht voor niet-Nederlanders (1970-1980). Bestuurs- en beleidstheorieën achter de discussie rond een non-issue', *Beleid en Maatschappij*, 15/1, januari/februari, p. 32-44.
- Hisschemöller, M.
1988b 'Ras, klasse en natie', p. 27-42 in M. Hisschemöller (red.), *Een bleek bolwerk. Racisme en politieke strategie*. Amsterdam: Pegasus.
- Hoekstra, A.
1950 'Enige sociologische aspecten van het vraagstuk van de "maatschappelijk ongreepbaren"', *Socialisme en Democratie*, januari, p. 44-53.
- Hoetink, H.
1984 Boekbespreking van John Rex, 'Race relations in sociological theory', en Robert Miles, 'Racism and migrant labour', *Antropologische Verkenningen*, 3/1, p. 222-224.

- Hond, M. de en A. van der Veen
 1985 *Onderzoek stadsdeelraden Amsterdam. Schaduwwerkiezing Noord en Osdorp*. Projekt 75134. Amsterdam: InterView, 13 p. + bijlagen.
- Hoop, T. de en H. Roseboom
 1990 *Over aanpassen en aftroeven. Migranten in de gemeentepolitiek*. Den Haag: Regionaal Centrum Buitenlanders (RCB), 55 p.
- Hoppe, R. (red.)
 1987 *Etniciteit, politiek en beleid in Nederland*. Politikologische Studies VU 5. Amsterdam: VU Uitgeverij, 191 p.
- Horeman, M.J., G.J. Kortering en D. Veldkamp
 1985 *Lokale uitgaven voor minderheden. Deel 1. Een onderzoek in 26 gemeenten*. Den Haag: Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG), 178 p. + bijlagen.
- H-TÖB (Hollanda'da Türkiye Öğretmenler Birliği)
 s.a. *Een alternatief. Reactie op het konseptbeleidsplan "Kulturele Minderheden in det Onderwijs"*. Rotterdam: Hollanda'da Türkiye Öğretmenler Birliği, (1981), 56 p.
- Huis, C. van, S. Pijnenburg, A. Zielhorst en E. Verschure
 1983 *Buitenlandse ouders in de school. Een beschrijving van "moedermiddagen" op drie scholen in Amsterdam-Oost*. Amsterdam: ABC Team-Oost/ ABC Pinoteam, 23 p.
- Huitzing, A.
 1986 'Politieke partijen en minderheden', *Intermediair*, 22/11, 14 maart, p. 171-177.
- Immigranten
 1962 'Immigranten uit Zuid-europese landen in Utrecht', *Sociaal Octaaf*, 6/4, oktober, p. 3-13.
- Inhoud
 1980 *Inhoud van de regeringsreactie op het rapport "Etnische Minderheden" van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR)*. Bijlage bij het verslag van een mondeling overleg (stuk nr. 5). Tweede Kamer, 1980-1981, 16102, nr. 6, p. 1-18.
- Jacobs, B.
 1986 *Black politics and urban crisis in Britain*. Cambridge: Cambridge University Press, 227 p.
- Janssen, J.W.
 1967 'Opvattingen en beleid van de werkgevers- en werknemersorganisaties' p. 33-54 in R. Wentholt (red.),

- Buitenlandse arbeiders in Nederland. Een veelzijdige benadering van een complex vraagstuk.* Leiden: Spruyt, Van Mantgem & De Does.
- Janssen, M. en T. Welling
1986 *Jere wi tori. Een boekje open over gemeentelijke inspraak.* Utrecht: Stichting Surinaams Inspraakorgaan/ Stichting Welsuria/ Stichting Landelijke Federatie van Welzijnsorganisaties voor Surinamers, 36 p.
- Jong, W. de
1986 *Inter-etnische verhoudingen in een oude stadswijk.* Delft: Eburon, 275 p.
- Jong, W. de
1989a 'The development of ethnic tolerance in an inner city area with large numbers of immigrants', p. 139-154 in J.P. van Oudenhoven and T.M. Willemsen (eds.), *Ethnic minorities. Social psychological perspectives.* Amsterdam/Lisse: Swets/Zeitlinger.
- Jong, W. de
1989b 'The development of inter-ethnic relations in an old district of Rotterdam between 1970 and 1985', *Ethnic and Racial studies*, 12/2, April, p. 256-277.
- Jong, W. de en C.N. Masson
1980 *Oude stadwijken, onderwijs en buitenlandse kinderen. Inventarisatie van de onderwijssituatie in een Rotterdamse stadswijk; met een discussiebijdrage omtrent verbeteringsmogelijkheden in het onderwijs aan buitenlandse kinderen.* Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam, Faculteit der Rechtsgeleerdheid, Sectie Sociale Psychologie, 115 p.
- Jongh, R. de, M. van der Laan en J. Rath
1984 *FNV'ers aan het woord over buitenlandse werknemers.* Uitgave 16. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, Centrum voor Onderzoek van Maatschappelijke Tegenstellingen (COMT), 247 p. + bijlagen.
- Kaan, A.
1950 'De "maatschappelijk ongrijpbaren" in de grote stad', *Socialisme en Democratie*, p. 611-620.
- Kabinetstandpunt
1990 *Kabinetstandpunt Allochtonenbeleid.* Tweede Kamer, 1989-1990, 21472, nr.2, 37 p.
- Kardon, J.
1984 *Een vuist vol dorens.* Helmond: Uitgeverij Helmond, 164 p.
- Kaufman, P. en R. Schat

- 1982 'Allochtonen. Interne circuits van dienstverlening. Over familie, ombudsmannen en informele leiders'. *Tijdschrift voor Agologie*, 11/6, november/december, p. 373-382.
- Kemper, F.
1989 "En nu is 't onze beurt!". *Onderzoek naar de leefsituatie van Marokkaanse jongeren*. Utrecht: Samenwerkingsverband van Marokkanen en Tunesiërs (SMT), 77 p. + bijlagen.
- Kiezen
1988 *Kiezen en gekozen worden. Niet-Nederlandse kiesgerechtigden en de gemeenteraadsverkiezingen 1990*. Groningen: Inter-Cultureel Instituut (ICI), 50 p. + bijlagen.
- Klijn, E.H.
1986 *De onderste treden. Migranten in een middelgrote stad. Positie, problemen, beleid*. Delft: RIW-Instituut voor Volkshuisvestingsonderzoek, 130 p. + bijlagen.
- Klijn, E.H.
1987 'Inspraak van etnische minderheden op lokaal niveau. Beschouwingen aan de hand van een case-studie', p. 87-104 in R. Hoppe (red.), *Etniciteit, politiek en beleid in Nederland*. Amsterdam: VU Uitgeverij.
- Klönne, A.
1982 'Georganiseerde emigratie en georganiseerd verzet. De groep rond Kameradschaft', p. 144-160 in K. Dittrich en H. Würzner (red.), *Nederland en het Duitse Exil 1933-1940*. Amsterdam: Van Gennep.
- Kloosterman, A.M.J.
1986 'Zij zijn er ook nog! Leerlingen met anders achtergronden', p. 109-125 in H. Vrijenhoef (red.), *De basisschool in werking. Oordelen van wetenschap en beleid*. Den Haag: SVO.
- Klop, C.J.
1982 'De islam in Nederland. Angst voor een nieuwe zuil?', *Christen Democratische Verkenningen*, 11, p. 526-534.
- Knibbeler, D.J.M.
1962 'Aanpassingsproblemen van Italiaanse gastarbeiders in Nederland', *Katholiek Sociaal Tijdschrift*, 14/8, p. 105-109.
- Knibbeler, D.J.M.
1967 'Buitenlandse arbeiders in bedrijf en streek. (Mijnindustrie - Limburg)', p. 119-134 in R. Wentholt (red.), *Buitenlandse arbeiders*

- in Nederland. Een veelzijdige benadering van een complex vraagstuk.*
Leiden: Spruyt, Van Mantgem & De Does.
- Köbben, A.J.F.
1979 'De gijzelingsakties van Zuidmolukkers en hun effecten op de samenleving', *Transaktie*, 8/2, Juni, p. 147-154.
- Köbben, A.J.F.
1980 'Het heilig vuur. Moeilijkheden en mogelijkheden bij onderzoek inzake minderheden', *Intermediair*, 16/49, 5 december, p. 1-7.
- Köbben, A.J.F.
1986 "'Etnische minderheden". De lusten en lasten van een term', p. 155-165 in J.W. de Beus en J.A.A. van Doorn (red.), *De geconstrueerde samenleving. Vormen en gevolgen van classificerend beleid*. Meppel/Amsterdam: Boom.
- Köbben, A.J.F.
1988 *Interests, partiality and the scholar*. Uhlenbeck-Lecture V. Wassenaar: NIAS, 18 p.
- Köbben, A.J.F.
1989a 'Taboes in de wetenschap', p. 84-93 in H. van de Braak (red.), *Taboe. Waarover wij niet mogen spreken*. Rotterdam: Ad. donker.
- Köbben, A.J.F.
1989b 'De wetenschapsbeoefenaar als zeiler', *Sociologische Gids*, 36/5, september/oktober, p. 294-299.
- Köbben, A.J.F. en J.J. Godschalk
1985 *Een tweedeling van de samenleving?* OSA-Voorstudie nr. 10. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, Centrum voor Onderzoek van Maatschappelijke Tegenstellingen (COMT), 88 p.
- Kommissie Kulturele Minderheden
s.a. *Meer voor minder. Rapport inzake het minderhedenvraagstuk*. S.l.: PvdA, Evert Vermeer Stichting, (1980), 87 p.
- Koot, W.
1986 'Een Antilliaanse immigratiegolf?', *Intermediair*, 22/10, 7 maart, p. 9-15.
- Koot, W. en J. Rath
1987 'Ethnicity and emancipation', *International Migration*, 25/4, December, p. 427-440.
- Koot, W. en P. Uniken Venema

- 1985 'Etnisering en etnische belangenbehartiging bij Surinamers. Een nieuw stijgingskanaal', *Migrantenstudies*, 1/1, p. 4-16.
- Korterink, G.J. (red.)
 1982 *Gemeentelijk inspraakbeleid voor minderheden. Een inventariserend onderzoek*. Den Haag: Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG), Afdeling Sociaal-Geografisch en bestuurskundig Onderzoek, 124 p.
- Korterink, G.J.
 1983 'Inspraak van minderheden op gemeentelijk niveau', *De Europese gemeente*, 18/3, maart, p. 27-30.
- Kousbroek, R.
 1987 *Nederland. Een bewoond gordijn*. Amsterdam: CPNB, 62 p.
- Kraak, J.H. et al.
 1957 *De repatriëring uit Indonesië. Een onderzoek naar de integratie van de gerepatrieerden uit Indonesië in de Nederlandse samenleving*. Den Haag: Staatsuitgeverij, 461 p.
- Kreukels, L.
 1987 'Vreemd gespuis en onbedorven jongens en mannen. Buitenlanders in de Limburgse mijnen', p. 66-76 in Anne Frank Stichting, *Vreemd gespuis*. Amsterdam: Anne Frank Stichting (AMBO/NOVIB).
- Kuiperbak, M.
 1989 'Een demon in de stortkoker. Een onderzoeksnotitie uit de Amsterdamse Bijlmermeer', *Sociologische Gids*, 36/3-4, p. 267-286.
- Lal, B.B.
 1990 *The romance of culture in an urban civilization. Robert E. Park on race and ethnic relations in cities*. London: Routledge, 1990, 208 p.
- Lange, R. de
 1985 'Minderhedenonderzoek: aapjes kijken?', *Migrantenstudies*, 1/2, p. 16-35.
- Lange, R. de
 1990 'De verdwijnende consensus over racisme', *Sociologische Gids*, 37/6, november/december, p. 461-467.
- Langeveld, C.B.G.
 1983 *Welzijnsstichtingen buitenlandse werknemers in beweging*. Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam, Economische Faculteit, Vakgroep Economische Organisatievormen, 46 p. + bijlagen.
- Langkau-Alex, U.

- 1982 'Bijvoorbeeld Amsterdam. Aspecten van de sociaal-democratische emigratie in Nederland na 1933', p. 109-126 in K. Dittrich en H. Würzner (red.), *Nederland en het Duitse Exil 1933-1940*. Amsterdam: Van Genneep.
- Latham, E.
1979 "Kwakoe". *Een projekt. Een tijdelijk extra hulpaanbod van de gemeente Rotterdam ten behoeve van Surinamers aan de Kruiskade in de periode van 19 november 1979 tot en met 15 februari 1980*. Rotterdam: Gemeente Rotterdam, GSD, 95 p.
- Lawrence, D.
1974 *Black migrants, white natives. A study of race relations in Nottingham*. Cambridge: Cambridge University Press, 256 p.
- Layton-Henry, Z. (ed.)
1990 *The political rights of migrants in Western Europe*. SAGE Modern Politics Series Volume 25. London: SAGE, 200 p.
- Leussink, G.A.H.
1962 'Organisatie op plaatselijk of regionaal niveau', *Katholiek Sociaal Tijdschrift*, 18/8, p. 110-113.
- Leydesdorff, S.
1987 *Wij hebben als mens geleefd. Het Joodse proletariaat van Amsterdam 1900-1940*. Amsterdam: Meulenhoff, 332 p.
- Lindo, F.
1988 *Zuideuropeanen in Nederland. (Portugezen, Spanjaarden, Italianen, Grieken en Joegoslaven). Een verkenning van hun positie en een inventarisatie van onderzoek*. Rijswijk: Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk (WVC).
- Loewenthal, T.
1984 'De witte toren van vrouwenstudies', *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*, 5/1, (17), p. 4-17.
- Loewenthal, T.
1987 'Etnische scheidslijnen. Een kwestie van cultuur, opvoeding en afkomst', p. 152-174 in P. Fortuyn en S. Stuurman (red.), *Socialisten in no nonsense-tijd*. Nijmegen: SUN.
- Lucassen, J., R. Penninx en A. Zwinkels
1973a 'Trekarbeid van Middellandse Zeegebieden naar West-Europa. Een bibliografisch overzicht I', *Kroniek van Afrika*, 13/1, p. 12-38.
- Lucassen, J., R. Penninx en A. Zwinkels

- 1973b 'Trekarbeid van Middellandse Zeegebieden naar West-Europa. Een bibliografisch overzicht II', *Kroniek van Afrika*, 13/2, p. 85-118.
- Lucassen, J., R. Penninx en A. Zwinkels
1973c 'Trekarbeid van Middellandse Zeegebieden naar West-Europa. Een bibliografisch overzicht III', *Kroniek van Afrika*, 13/3, p. 190-235.
- Lucassen, J., R. Penninx, L. van Velzen en A. Zwinkels
1974 *Trekarbeid. Van de Middellandse Zeegebieden naar West-Europa. Een bibliografisch overzicht*. Sunschrift 84. Nijmegen: Socialistische Uitgeverij Nijmegen (SUN), 119 p.
- Lucassen, J. en R. Penninx
1985 *Nieuwkomers. Immigranten en hun nakomelingen in Nederland 1550-1985*. Amsterdam: Meulenhoff Informatief, 176 p.
- Lucassen, L.
1990 *En men noemde hen zigeuners. De geschiedenis van Kaldarasch, Ursari, Lowara en Sinti in Nederland (1750-1944)*. Amsterdam/Den Haag: Stichting Beheer IISG/SDU Uitgeverij, 415 p.
- Lutz, H. en A. Moors
1989 'De mythe van de ander. Beeldvorming over Turkse migranten in Nederland', *Lover*, 16/1, p. 4-7.
- Luyten, H.
1990 *Schaduwverkiezingen '90*. Den Haag: Regionaal Centrum Buitenlanders Zuid-Holland West, 21 p.
- Maas, J.H.
1987 'Lokaal participatiebeleid voor etnische minderheidsgroepen in vergelijkend perspectief', p. 105-134 in R. Hoppe (red.), *Etniciteit, politiek en beleid in Nederland*. Amsterdam: VU Uitgeverij.
- Mangnoesingh, C.
1990 'Surinamers in Nederland', p. 121-128 in *Geschiedenis tussen eigen ervaring en wetenschap*. Utrecht: Stichting Vulgo.
- Mariën, M.H.
1971 'Actuele beschouwingen. Het Zuidmolukse radicalisme in Nederland. Nationalistische of emancipatiebeweging?', *Sociologische Gids*, 18/1, p. 62-76.
- Marshall-Goldschvartz, A.J.
1973 *The import of labour. The case of the Netherlands*. Rotterdam: Universitaire Pers Rotterdam, 185 p.
- Marx, K.

- 1973 *Grundrisse. Foundations of the political economy.*
Harmondsworth: Penguin Books, (1857-1858).
- Meyer, H., R. Koupric en J.R. Sikkens
1980 *De beheerste stad. Ontstaan en intenties van een sociaal-
demokratische stadspolitiek: een kritiek.* Rotterdam: Futile, 173 p.
- Miles, R.
1980 'Class, race and ethnicity. A critique of Cox's theory', *Ethnic
and Racial Studies*, 3/2, April, p. 169-187.
- Miles, R.
1982 *Racism and migrant labour.* London: Routledge & Kegan Paul,
202 p.
- Miles, R.
1984a 'Marxism versus the sociology of "race relations"', *Ethnic and
Racial Studies*, 7/2, April, p. 217-237.
- Miles, R.
1984b 'The riots of 1958. Notes on the ideological construction of
"Race relations" as a political issue in Britain', *Immigrants and
Minorities*, 3/3, p. 252-275.
- Miles, R.
1988 'Racism, Marxism and British politics', *Economy and Society*,
17/3, August, p. 428-460.
- Miles, R.
1989 *Racism.* London: Routledge, 158 p.
- Miles, R. and A. Dunlop
1986 'The racialization of politics in Britain. Why Scotland is
different', *Patterns of prejudice*, 20/1, p. 23-33.
- Miles, R. and A. Dunlop
1987 'Racism in Britain. The Scottish dimension', p. 119-141 in
P.Jackson (ed.), *Race and racism.* London: Allen & Unwin.
- Miles, R. and L. Muirhead
1986 'Racism in Scotland. A matter for further investigation?', p.
108-136 in D. McCrone (ed.), *The Scottish government yearbook 1986.*
Edinburgh: Edinburgh University.
- Miles, R. and A. Phizacklea
1977 'Class, race, ethnicity and political action', *Political Studies*,
25/4, December, p. 491-507.
- Miles, R. and A. Phizacklea

- 1979 'Some introductory comments on race and politics in Britain', p. 1-27 in R. Miles and A. Phizacklea (eds.), *Racism and political action in Britain*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Miles, R. and A. Phizacklea
1984 *White man's country. Racism in British politics*. London and Sydney: Pluto Press, 184 p.
- Miles, R. and V. Satzewich
1990 'Migration, racism and "postmodern" capitalism', *Economy and Society*, 19/3, August, p. 334-358.
- Milikowski, H.Ph.
1961 *Lof der onaangepastheid. Een studie in sociale aanpassing, niet-aanpassing, onmaatschappelijkheid*. Meppel: J.A. Boom en Zoon, 264 p.
- Minderheden
1983 *Minderheden meer toekomst. Een onderzoek verricht voor de Commissie Kiesrecht Niet-Nederlandse Ingezetenen*. Den Haag / Amsterdam: Vereniging van Nederlandse Gemeenten, Afdeling Sociaal-Geografisch en Bestuurskundig Onderzoek / Veldkamp marktonderzoek, 273 p.
- Minderhedennota
1983 *Minderhedennota*. Tweede Kamer, 1982-1983, 16102, nrs. 20-21, p. 1-203.
- Ministerie van Binnenlandse Zaken
1981 *Ontwerp-Minderhedennota*. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken, 336 p.
- Ministerie van Onderwijs
1974 *Beleidsplan voor het onderwijs aan groepen in achterstandssituaties. Maatregelen tot uitvoering van het onderwijsstimuleringsbeleid*. Den Haag: Staatsuitgeverij, 40 p.
- Ministerie van Onderwijs
1981 *Beleidsplan culturele minderheden in het onderwijs*. Den Haag: Staatsuitgeverij, 82 p. + bijlagen.
- Modood, T.
1988 "'Black", racial equality and Asian identity', *New Community*, 14/3, Spring, p. 397-405.
- Molder, W. te
1986 'Een eenzijdige benadering van "etniciteit"', *Komma*, 5/4, maart, p. 147-152.
- Monsma, G.

- 1987 *Programmering in de praktijk. Een reconstructie-onderzoek naar researchprogramma's in het minderhedenonderzoek in Nederland*. SCO-Rapport no. 97. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, Stichting Centrum voor Onderwijsonderzoek (SCO), 200 p.
- Mullard, C., K. Nimako en G. Willemsen
1988 *Emancipatie: een kwestie van keuze. Een verhoog over emancipatiemodellen en minderhedenbeleid*. CRES Publication Series Research Paper No. 2. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, Centrum voor Etnische Studies, 110 p. + bijlagen.
- Mungra, G.
1990 *Hindoestaande gezinnen in Nederland*. Uitgave 35. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, Centrum voor Onderzoek van Maatschappelijke Tegenstellingen (COMT), 382 p.
- Mutsaers, L.
1989 *Rockin' Ramona. 'n Gekleurde kijk op de bakermat van de nederpop*. Den Haag: SDU Uitgeverij, 153 p.
- Muus, Ph. en R. Penninx
1989 'Kanttekeningen bij de wetenschappelijkheid van het WRR-rapport "allochtonenbeleid"', *Migrantenstudies*, 5/4, p. 2-12.
- Naar
1988 'Naar omstandigheden redelijk'. *Rapport van de Evaluatiecommissie van de Landelijke Advies- en Overlegstructuur Minderhedenbeleid (LAO)*. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken, 68 p.
- Nasr, M.
s.a. *Meer over minder. De Nederlandse samenleving door een Marokkaanse loep*. 2e druk. Amsterdam: Omega, 86 p.
- Nederveen Pieterse, J.
1990 *Wit over zwart. Beelden van Afrika en zwarten in de westerse populaire cultuur*. Amsterdam: Koninklijk Instituut voor de Tropen, 259 p.
- Neij, R.
1989 *De organisatie van het maatschappelijk werk. Voortgang zonder samenhang I*. Zutphen: De Walburg Pers, 368 p. + aanhangsel.
- Ng, R.
1989 'Sexism, racism and Canadian nationalism', *Socialist Studies/ Etudes Socialistes. A Canadian annual, 'Race, class, gender. Bonds and barriers'*, 5, p. 10-25.
- Niessen, J.

- 1987 *Emancipatie in internationaal perspectief. Het organiseren van Marokkaanse arbeiders in Nederland*. Amsterdam: VU Uitgeverij, 270 p.
- Nieuwstadt, M. van
1979 'Achtergronden en oorzaken van de gastarbeid', p. 3-10 in M. van Nieuwstadt *et al.*, *Gastarbeid*. Eindhoven: Technische Hogeschool Eindhoven, Studium Generale.
- Noordman, J.
1990 *Om de kwaliteit van het nageslacht. Eugenetica in Nederland 1900-1950*. Nijmegen: SUN, 302 p.
- Nota
1970 *Nota Buitenlandse Werknemers*. Tweede Kamer, 1969-1970, 10504, nrs. 1-3.
- Notitie
s.a. *Notitie Spanningsveld rondom twee openbare scholen in Hillesluis*. (1986). S.l.: s.n., 11 p.
- Omi, M. and H. Winant
1986 *Racial formation in the United States. From the 1960s to the 1980s*. New York: Routledge & Kegan Paul, 201 p.
- Oostindie, G. en E. Maduro
1986 *In het land van de overheerser. II. Antillianen en Surinamers in Nederland 1634/1667-1954*. Dordrecht: Foris, 255 p.
- Opkomstbevordering
1986 *Opkomstbevordering Gemeenteraadsverkiezingen. Een kwalitatief onderzoek onder Nederlanders, Marokkanen en Turken*. Maarssen: Macor Consultants, Sectie Marketing & Research, 16 p.
- Oude Engberink, G.
1984 *Cultural minorities in Rotterdam. Multicultural society in operation*. Münsteraner Politikwissenschaftliche Manuskripte Nr. 3. Münster: Westfälische Wilhelmsuniversität, Fach Politikwissenschaft, p. 22-44.
- Pahl, R.
1970 *Whose city?* London: Longman, 273 p.
- Pearson, D.G.
1981 *Race, class and political activism. A study of West Indians in Britain*. Westmead: Gower, 207 p.
- Pels, T.

- 1991 *Marokkaanse kleuters en hun cultureel kapitaal. Opvoeden en leren in het gezin en op school*. Amsterdam/Lisse: Swets & Zeitlinger, 230 p.
- Pennen, T. van der
1988 *Migrantenwerk in de stadsvernieuwing. Een studie naar de betekenis van een participatiebevorderende maatregel voor allochtonen*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, Onderzoekscentrum Ruimtelijke Ontwikkeling en Volkshuisvesting (ROV), 142 p.
- Pennen, T. van der en K. Wuertz
1985 *Bouwen voor de kleurrijke buurt. Allochtonen en besluitvorming in de stadsvernieuwing*. Den Haag: VUGA Uitgeverij, 214 p.
- Pennings, P.
1986 *Migranten en de Amsterdamse deelraadsverkiezingen van 30 oktober 1985*. Amsterdam: Gemeente Amsterdam, Afdeling Bestuursinformatie/ Universiteit van Amsterdam, Vakgroep Collectief Politiek Gedrag, 98 p.
- Pennings, P.
1987 *Migrantenkiesrecht in Amsterdam. Een onderzoek naar de participatie en mobilisatie van etnische groepen bij de gemeenteraadsverkiezingen van 19 maart 1986*. Amsterdam: Gemeente Amsterdam, Afdeling Bestuursinformatie/ Universiteit van Amsterdam, Vakgroep Collectief Politiek Gedrag, 174 p.
- Penninx, R.
1979a 'Naar een algemeen etnisch minderhedenbeleid. Schets van de sociale positie in Nederland van Molukkers, Surinaamse en Antilliaanse Nederlanders en mediterrane werknemers en een inventarisatie van het Nederlandse overheidsbeleid. Voorstudie', p. 1-174 in WRR, *Etnische minderheden*. Rapporten aan de Regering 17. Den Haag: Staatsuitgeverij.
- Penninx, R.
1979b 'Politiek extremisme onder Turken', p. 61-70 in M. Sint en T. Nijzink (red.), *Tussen wal en schip*. Amsterdam: Intermediair, (overdruk van Intermediair, 15/1-2, 11 januari).
- Penninx, M.J.A.
1981 'The contours of a general minorities policy', *Planning and Development in the Netherlands*, 13/1, p. 5-26.
- Penninx, R.

- 1984 'Research and policy with regard to ethnic minorities in the Netherlands. An historical outline and the state of affairs', *International Migration*, 22/4, p. 345-366.
- Penninx, R.
1988a *Minderheidsvorming en emancipatie. Balans van kennisverwerving ten aanzien van immigranten en woonwagengewoners*. Alphen aan den Rijn: Samsom, 291 p.
- Penninx, R.
1988b *Wie betaalt, bepaalt? De ontwikkeling en programmering van onderzoek naar migranten, etnische minderheden en woonwagengewoners, 1955-1985, met speciale aandacht voor de rol van de overheid*. Amsterdamse Sociaal-Geografische Studies 13. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, Instituut voor Sociale Geografie, 94 p.
- Penninx, R.
1989 'Immigrants and organised labour in the Netherlands as a field of research in social history', *Dutch Crossing. A Journal of Low Countries Studies*, 37/2, p. 120-130.
- Penninx, R. en J. Rath (red.)
1990a *De etnisch-culturele samenstelling van scholen: oorzaken en gevolgen*. Themanummer *Migrantenstudies*, 6/2.
- Penninx, R. en J. Rath
1990b 'Etnische leerlingen in het onderwijs. Een inhoudelijke verkenning', *Migrantenstudies*, Themanummer 'De etnisch-culturele samenstelling van scholen: oorzaken en gevolgen' (redactie R. Penninx en J. Rath), 6/2, p. 2-9.
- Penninx, R. en L. van Velzen
1976 *Kaste-vorming in Nederland? Buitenlandse arbeiders in de Nederlandse economie, ontwikkelingen en beleid*. Den Haag: NUFFIC/IMWOO REMPLOD Project, 39 p.
- Penninx, R. en L. van Velzen
1977 *Internationale arbeidsmigratie. Uitstoting uit 'thuislanden' en maatschappelijke integratie in 'gastlanden' van buitenlandse arbeiders*. Sunschrift 124. Nijmegen: Socialistische Uitgeverij Nijmegen (SUN), 107 p.
- Peper, B.
1969 'Afbraak van het opbouwwerk? Een beleidssociologische kritiek', *Mens en Maatschappij*, 44/2, maart/april, p. 113-134
- Phillips, D.

- 1985 *De naakte Nederlander. Kritische overpeinzingen*. Amsterdam: Bert Bakker, 275 p.
- Phizacklea, A. and R. Miles
1980 *Labour and racism*. London: Routledge & Kegan Paul, 248 p.
- Pieke, F.N.
1988 *De positie van Chinezen in Nederland*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, Documentatiecentrum van het Huidige China, 198 p.
- Pieters, R.A.M.
1984 *Progreso di Antianonan? Een oriënterend onderzoek naar de positie van Antillianen in Noord-Brabant en Limburg*. Eindhoven: Stichting Progreso Antiyano, 94 p. + bijlagen.
- Pieters, S.
1986 *Voorlichting Kiesrecht Buitenlanders. gemeenteraadsverkiezingen 19 maart 1986. "Evaluatie Voorlichtingscampagne*. Groningen: Gemeente Groningen, Bureau Voorlichting, 11 p. + bijlagen.
- Pleij, H.
1991 *Het Nederlandse onbehagen*. Amsterdam: Prometheus, 186 p.
- Poeze, H.A.
1976 *Tan Malaka. Strijder voor Indonesië's vrijheid. Levensloop 1897-1945*. Den Haag: Nederlandse Boek- en Steendrukkerij v/h H.L. Smits.
- Poeze, H.A.
1986 *In het land van de overheerser. I. Indonesiërs in Nederland 1600-1950*. Dordrecht: Foris, 398 p.
- Praag, C.S. van
1971 'Het overheidsbeleid inzake allochtone groepen', p. 19-44 in H. Verwey-Jonker (red.), *Allochtonen in Nederland*. Den Haag: Staatsuitgeverij.
- Praag, C.S. van
1986 'Minderheden vóór en na de nota', *Migrantenstudies*, 2/4, p. 2-53.
- Praag, C.S. van
1987 'Onderzoek naar etnische minderheden in Nederland', *Sociologische Gids*, 34/3, mei/juni, p. 159-175.
- Praag, C.S. van
1988 'Een kleine wereld. Een reactie op H.B. Entzinger', *Migrantenstudies*, 4/2, p. 36-40.
- Prast, C.

- 1986 'Wie wordt er beter van het "minderhedenbeleid"?', *Migrantenstudies*, 2/2, p. 20-30.
- Projektgroep Trekarbeid
 1978 *Gastarbeid en welzijnswerk. Een onderzoek naar het functioneren van de Stichtingen Welzijn Buitenlandse Werknemers, in samenwerking met werkgroepen en organisaties van buitenlandse arbeiders.*
 Groningen: Rijksuniversiteit Groningen, Andragogisch Instituut, Projektgroep Trekarbeid, 96 p.
- Putten, N. van
 1990 'De Advies Commissie Onderzoek Minderheden: college met gezag', p. 357-372 in F. Bovenkerk, F. Buijs en H. Tromp (red.), *Wetenschap en partijdigheid. Opstellen voor André J.F. Köbben.*
 Assen/Maastricht: Van Gorcum.
- Ramazanoglu, C.
 1983 Short Review of Hans Van Amersfoort 'Immigration and the formation of minority groups. The Dutch experience 1945-1975', *Ethnic and Racial Studies*, 6/1, January, p. 121-123.
- Rath, J.
 1981 'Turkse en Marokkaanse eilanden in het Hollandse politieke vaarwater. Migrantenkiesrecht in de praktijk', *Sociologische Gids*, 28/3, mei/juni, p. 202-227.
- Rath, J.
 1982 'Wijkverkiezingen in Amsterdam en Rotterdam', *Buitenlanders Bulletin*, 6/10, p. 9-15.
- Rath, J.
 1984 'Hoe stemmen immigranten? De ervaringen in enkele Europese landen', *Beleid en Maatschappij*, 11/4, april, p. 91-101.
- Rath, J.
 1985 *Migranten, de Centruumpartij en de deelraadsverkiezingen van 16 mei 1984 te Rotterdam.* Uitgave 20. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, Centrum voor Onderzoek van Maatschappelijke Tegenstellingen (COMT), 254 p.
- Rath, J.
 1986 'Een verwaarloosd electoraat', *Intermediair*, 22/5, 31 januari, p. 59-63.
- Rath, J.
 1988a 'Mobilization of ethnicity in Dutch politics', p. 267-284 in M. Cross and H. Entzinger (eds.), *Lost illusions. Caribbean minorities in Britain and the Netherlands.* London: Routledge.

- Rath, J.
1988b 'La participation des immigrés aux élections locales aux Pays-Bas', *Revue Européenne des Migrations Internationales*, 4/3, p. 23-36.
- Rath, J.
1988c 'Political action of immigrants in the Netherlands: class or ethnicity?', *European Journal for Political Research*, (Special issue edited by Z. Layton-Henry), 16/6, December, p. 623-644.
- Rath, J.
1990a 'Deelname migranten aan gemeenteraadsverkiezingen. De stemming slaat om', *Namens*, 5/11-12, p. 46-51.
- Rath, J.
1990b *Kenterend tij. Migranten en de gemeenteraadsverkiezingen van 21 maart 1990 te Rotterdam*. Utrecht: Rijksuniversiteit Utrecht, Vakgroep Culturele Antropologie, 38 p.
- Rath, J.
1990c 'De overheid en het "minderhedenonderzoek"', p. 225-240 in F. Bovenkerk, F. Buijs en H. Tromp (red.), *Wetenschap en partijdigheid. Opstellen voor André J.F. Köbben*. Assen/Maastricht: Van Gorcum.
- Rath, J.
1990d 'Politieke participatie', p. 123-140 in H.B. Entzinger en P.J.J. Stijnen (red.), *Etnische minderheden in Nederland*. Meppel/Heerlen: Boom/Open Universiteit.
- Rath, J.
1990e 'Voting rights', p. 127-157 in Z. Layton-Henry (ed.), *The political rights of migrant workers in Western Europe*. London: SAGE.
- Rath, J.
1991a 'Le droit de vote aux Pays-Bas. Les expériences les plus récentes', *MRAX Information*, 62, Mars, p. 15-16.
- Rath, J.
1991b 'Pays-Bas: La participation politique des immigrants', *Hommes & Migrations*, no. 1139, Janvier, p. 17-23.
- Rath, J. en F. Buijs
1987 'Migranten en werklozen in de Nederlandse electorale strijd', *Namens*, 2/3, mei, p. 135-140.
- Rath, J. and S. Saggar
1991 'Ethnicity as a political tool in Britain and the Netherlands', in A. Messina et al. (eds.), *Ethnic and racial minorities in the advanced*

- industrial democracies*. Westport, Connecticut: Greenwood Press, (forthcoming).
- Regt, A. de
1984 *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid. Ontwikkelingen in Nederland 1870-1940. Een historisch-sociologische studie*. Meppel: Boom, 330 p.
- Rentes de Carvalho, J.
1988 *Waar die andere God woont*. Vijfde druk (1972). Amsterdam: Synopsis, 188 p.
- Reubsaet, T.J.M., J.A. Kropman en L.M. van Mulier
1982 *Surinaamse migranten in Nederland. Deel 2. De positie van Surinamers in de Nederlandse samenleving*. Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociologie (ITS).
- Rex, J.
1985 *The concept of a multi-cultural society. A lecture to mark the establishment of the Centre for Research in Ethnic Relations in the University of Warwick*. Occasional Papers in Ethnic Relations No. 3. Coventry: University of Warwick, Centre for Research in Ethnic Relations, 17 p.
- Rham, G. de
1990 'Naturalisation. The politics of citizenship acquisition', p. 158-185 in Z. Layton-Henry (ed.), *The political rights of migrant workers in Western Europe*. SAGE Modern Politics Series Volume 25. London: SAGE, 200 p.
- Riemer, J.W.
1977 'Varieties of opportunistic research', *Urban life*, 5/4, January, p. 467-477.
- Rijsdijk, A.
1985a 'Een kille thuiskomst. De opvang van Indische Nederlanders', *Intermediair*, 21/5, 1 februari, p. 55-63.
- Rijsdijk, A.
1985b *Repatriëring en opvang van Indische Nederlanders. Departementaal beleid 1945-1958*. Mededelingen van de Subfakulteit der Algemene Politieke en Sociale Wetenschappen No. 47. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, 50 p.
- Ringeling, A.
1982 'Houding van witte onderzoekers tegenover migranten te vergelijken met die van een bezoeker aan Artis', *Hacha*, 8/2-3, maart.

- Rinsampessy, E.P.
1975 *De mogelijke gronden van agressie onder Molukse jongeren*. Pattimura special 2. Utrecht: Penerbitan Gerakan Pattimura, 76 p.
- Roes, T., V. Veldheer, H. de Groot, P. Dekker en P. Castenmiller
1987 *Gemeente, burger, klant*. Stukwerk nr. 41. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP), 165 p.
- Rooi, M. de, P. van Dommele, F. Keers en R. Penninx
1988 *Evaluatie Rijksregeling Welzijn Minderheden. Een onderzoek naar de effecten van de RWM. Eindverslag*. Rijswijk: Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur (WVC), 155 p.
- Roosens, E.
1982 'Etnische groep en etnische identiteit. Symbolen of concepten?' p. 99-122 in J.M.M. van Amersfoort en H.B. Entzinger (red.), *Immigrant en samenleving*. Boekaflevering Mens en Maatschappij 57. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Roosens, E.
1986 *Micronationalisme. Een antropologie van het etnische reveil*. Leuven/Amersfoort: ACCO, 193 p.
- Rupp, J.
1974 'Huidige situatie. Wensen en mogelijkheden van ouderparticipatie', p. 13-26 in J. Peters (red.), *Ouderparticipatie in theorie en praktijk*. Leiden: Stafleu & Zoon.
- Saggar, S.
1990 *Race and public policy. A study of local politics and government*. Aldershot: Avebury, 198 p.
- Samen
1986 *Samen wonen, samen stemmen. Evaluatie van een voorlichtingscampagne*. Amsterdam: Veldkamp marktonderzoek, 93 p. + bijlagen.
- Sau-Canales, J.A. en C.M.A. Schipperheijn
1989 *De Adviesraden Minderhedenbeleid Amsterdam: meespelen of toekijken? Een evaluatieonderzoek naar het functioneren van de Adviesraden voor het minderhedenbeleid te Amsterdam*. Amsterdam: S.n., 179 p. + bijlagen.
- Schmid, A.P., J.F.A. de Graaf, F. Bovenkerk, L.M. Bovenkerk-Teerink en L. Brunt
1982 *Zuidmoluks terrorisme, de media en de publieke opinie*. Amsterdam: Intermediair, 204 p.
- Schmitz, E.M.A.

- 1979 'Gastarbeid en de tweede generatie. Analyse vanuit beleidsstandpunt, beleidsvoornemens t.a.v. de Rotterdamse situatie', p. 37-58 in Studium Generale Rotterdam (red.), *Gastarbeid en de tweede generatie*. Rotterdam: Futile.
- Schooneveld, S. van
 1978 "Misschien denken ze bij de gemeente dat we schapen zijn". Een verslag n.a.v. de commissie ex artikel 61 ter behartiging van de belangen van buitenlandse werknemers te Gouda. Gouda: Stichting Bijstand Buitenlandse Werknemers 'Rijn en Lek'.
- Schumacher, P.
 1979a 'Eigen belang. Organisaties van minderheidsgroepen', p. 57-60 in M. Sint en T. Nijzink (red.), *Tussen wal en schip*. Amsterdam: Intermediair, (overdruk van Intermediair, 15/1-2, 11 januari).
- Schumacher, P.
 1979b 'Twijfel over de toekomst beïnvloedt lot tweede generatie', *Wending*, 34/1, p. 11-18.
- Schuster, J.
 1990 *Racialisation and assimilation. The state and Eurasian immigration*. Paper presented to the Congress on Migration and Racism in Europe, Hamburg, 25-30 September, 23 p.
- Serkei, C.
 1984 'Zwart en wit. Over de (on)mogelijkheden van onderzoek onder zwarte mensen met name onder Surinaamse vrouwen in Nederland', p. 36-45 in P. van Gelder, P. van der Veer en I. van Wetering (red.), *Bonoeman, rasta's en andere Surinamers. Onderzoek naar etnische groepen in Nederland*. Publicatie nr. 1. Amsterdam: Werkgroep AWIC.
- Shadid, W.A.
 1988 'Structurele belemmeringen. Een theoretische benadering', *Migrantenstudies*, Themanummer 'Etnische groepen en achterstelling. Structurele belemmeringen voor minderheden in Nederland' (redactie W.A. Shadid), 4/1, p. 4-18.
- Shadid, W.A.R. en P.S. van Koningsveld
 1986 'Minderheden in de gezondheidszorg. Evaluatie van recent onderzoek', *Migrantenstudies*, 2/4, p. 54-63.
- Shadid, W.A. en N. Kornalijnslijper
 1985 'Over de noodzaak van specifiek minderhedenonderzoek', *Sociodrome*, 2, p. 8-11.
- Simons, M.S.M.

- 1962 'Italiaanse arbeiders in de Limburgse mijnstreek en in Twente. Aanpassingsproblemen en sociale begeleiding', *Mens en Maatschappij*, 37, p. 233-246.
- Sinnema, H.
1986 *Het kiesrecht voor buitenlanders en de nieuwe kiezers. Achtergronden, meningen, discussie*. Amsterdam: Amsterdams Centrum Buitenlanders (ACB), 128 p.
- Slavenburg, J.H. en T.A. Peters (red.)
1989 *Het project Onderwijs en Sociaal Milieu. Een eindbalans. Berichten summatieve evaluatie project onderwijs en sociaal milieu 89/3*. Rotterdam: Rotterdamse School Advies Dienst (SAD), project Onderwijs en Sociaal Milieu, 379 p.
- Sloot, B.
1986 *Positieve discriminatie. Maatschappelijke ongelijkheid en rechtssontwikkeling in de Verenigde Staten en in Nederland*. Zwolle: Tjeenk Willink, 361 p.
- Sluiter, J. en H. Vuijsje
1985 'Decima aan de Amstel', *Intermagazine*, 9, september, p. 28-47.
- Smit, F.
1988 *Ouderparticipatie in het basisonderwijs. Een onderzoek naar vorm, mate en effecten van ouderparticipatie in het basisonderwijs*. Den Haag: Instituut voor Onderzoek van het Onderwijs (SVO), 241 p.
- Smit, F.C.G. en A. Pelkmans
1986 *De invoering van de Wet medezeggenschap onderwijs*. Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen, 290 p.
- Smit, F., G. Reijmer, G. Vrieze en A. Ruijs
1987 *Het functioneren van de medezeggenschap in het onderwijs. Tweede evaluatieve studie van de Wet medezeggenschap onderwijs*. Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen, 291 p.
- Smit, V. en K. Noort
1986 *Crooswijk van "bijzonder" naar "gewoon"? Onderzoek naar de effecten van het stadsvernieuwingsproces op de bevolkingsstructuur van de Rotterdamse wijk Crooswijk*. Bouwstenen 3. Eindhoven/Rotterdam: Technische Universiteit Eindhoven, Faculteit der Bouwkunde, Vakgroep Realisatie en Beheer/ Gemeente Rotterdam, Dienst Ruimtelijke Ordening en Stadsvernieuwing, 206 p.

- Solomos, J.
1986 'Varieties of Marxist conceptions of "race", class and the state. A critical analysis', p. 84-109 in J. Rex and D. Mason (eds.), *Theories of race and ethnic relations*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Solomos, J.
1988 *Black youth, racism and the state. The politics of ideology and policy*. Cambridge: Cambridge University Press, 284 p.
- Solomos, J., B. Findlay, S. Jones and P. Gilroy
1982 'The organic crisis of British capitalism and race: the experience of the seventies', p. 9-46 in CCCS, *The empire strikes back. Race and racism in 70s Britain*. London: Hutchinson.
- Sorimans, Th.
1986 'Medezeggenschap of medezeggensgrap?', p. 25-33 in H. Vrijenhoef (red.), *De basisschool in werking. Oordelen van wetenschap en beleid*. Den Haag: SVO.
- Sterck, M. de
1986 *In de spiegel. Beeld van de immigrant in kinderboeken*. Leuven/Amersfoort: ACCO, 110 p.
- Strijp, R.
1990 'Islam en moslims in Nederland. Een reflectie op recente publikaties', *Migrantenstudies*, 6/4, p. 19-36.
- Stuurman, S.
1983 *Verzuiling, kapitalisme en patriërchaat. Aspecten van de ontwikkeling van de moderne staat in Nederland*. Nijmegen: Socialistische Uitgeverij Nijmegen (SUN), 366 p.
- Tesser, P., G. van der Werf, L. Mulder en M. Weide
1989 *De beginfase van het voorrangbeleid in het basisonderwijs. Verslag van het oriënterend onderzoek van de landelijke OVB-evaluatie*. Nijmegen/Groningen: Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen (ITS)/ Instituut voor Onderwijsonderzoek (RION), 116 p.
- Teunissen, J.
1985 'Triangulatie als onderzoeksstrategie in symbolisch interactionistisch onderzoek. Etniseringsprocessen bij Marokkaanse en Turkse kinderen in het lager onderwijs', p. 82-97 in W.A. Arts, H.W.A. Hilhorst en F. Wester, *Betekenis en interactie. Symbolisch interactionisme als onderzoeksperspectief*. Boekaflevering Mens en Maatschappij 60. Deventer: Van Loghum Slaterus.

- Teunissen, J.
1988 *Etnische relaties in het basisonderwijs. "Witte" en "zwarte" scholen in de grote steden*. Proefschrift Rijksuniversiteit Utrecht. Wageningen, 200 p.
- Theunis, S.
1979 *Ze zien liever mijn handen dan mijn gezicht. Buitenlandse arbeiders in ons land*. Baarn: Wereldvenster, 645 p.
- Thoden van Velzen, H.U.E.
1973 *Antropologen op zoek naar de sterke man*. Inaugurele rede. Assen: Van Gorcum & Comp., 40 p.
- Timmermans, P.C.W.
1987 *De basisschool voor ieder. Een exploratief onderzoek naar schoolkeuze-processen van Turkse en Marokkaanse ouders in de wijk Lombok te Utrecht*. Doctoraalscriptie deel II. Utrecht: Rijksuniversiteit Utrecht, Instituut voor Pedagogische en Andragogische Wetenschappen, 264 p.
- Twist, K. van
1977 *Gastarbeid ongewenst. De gevestigde organisaties en buitenlandse arbeiders in Nederland*. Baarn: In den Toren, 143 p.
- Urbanus, R.
1983 *Reactie op de Ontwerp-Minderhedennota. Een analyse van de commentaren op de Ontwerp-Minderhedennota*. Uitgave 11. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, Centrum voor Onderzoek van Maatschappelijke Tegenstellingen (COMT), 86 p.
- Vaes, M.
1990 'Dubieus beleid grote woningen?', *Radar signalen*, 5/2, p. 19-21.
- Valk, L. van der
1986 *Van pauperzorg tot bestaanszekerheid. Een onderzoek naar de ontwikkeling van de armenzorg in Nederland tegen de achtergrond van de overgang naar de Algemene Bijstandswet, 1912-1965*. IISG Studies + Essays 2. Amsterdam: Stichting Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, 345 p.
- Velden, A.A.J. van der
1962 'Sociale assistentie aan de buitenlandse werknemers door instellingen van particulier initiatief', *Katholiek Sociaal Tijdschrift*, 14/8, p. 113-117.
- Velden, A.A.J. van der

- 1965 'Sociale opvang van werknemers uit Zuid-Europa in de IJmond (1956-1965)', *Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk*, 19/20, 5 december, p. 391-398.
- Velden, A.J. van der
1966 'De hulpverlening aan de gezinnen van de buitenlandse werknemers', *Maatschappelijk Welzijn*, 15/5, p. 91-96.
- Velde, B. van de en J. van Velzen
1978 'De Nederlandse vakbonden, internationale solidariteit en buitenlandse werknemers. Ideologie en werkelijkheid', p. 166-188 in F. Bovenkerk (red.), *Omdat zij anders zijn. patronen van rasdiscriminatie in Nederland*. Meppel/ Amsterdam: Boom.
- Veraart, J.
1988 *Turkse ondernemers. Een onderzoek naar de rol die Turkse ondernemers en ondernemingen spelen binnen de Turkse gemeenschap in Nederland*. Utrecht: Nederlands Centrum Buitenlanders (NCB), 88 p.
- Verdonk. A., S. Mancho, C. Peredo, M.A. de Prada, J.L. Recio, L. Seoane and R. van Soest
1987 'Spanish immigrant associations in the Netherlands and Switzerland and the problem of ethnic identity', p. 219-238 in J. Rex, D. Joly and C. Wilpert (eds.), *Immigrant associations in Europe*. Aldershot: Gower.
- Vermeulen, H.
1984 *Etnische groepen en grenzen. Surinamers, Chinezen en Turken*. Weesp: Wereldvenster, 247 p.
- Verslag
s.a. *Verslag Werkgroep Voorbereiding Discussie Problematiek Hoge Concentratiescholen*. S.l.: s.n., 17 p.
- Verwey-Jonker, H. (red.)
1971 *Allochtonen in Nederland. Beschouwingen over de gerepatrieerden, Molukkers, Surinamers, Antillianen, buitenlandse werknemers, Chinezen, vluchtelingen, buitenlandse studenten in onze samenleving*. Den Haag: Staatsuitgeverij, 263 p. (Tweede druk verschenen in 1973).
- Vlerken, S. van
1990 *De droom voorbij. 25 Jaar buitenlanders in Utrecht*. Utrecht: Centrum Buitenlanders Midden Nederland, 116 p.
- Vuijsje, H.

- 1986 *Vermoorde onschuld. Etnisch verschil als Hollands taboe.*
Amsterdam: Bert Bakker, 200 p.
- Waardenburg, J.D.J.
1986 'Iets over onderzoek betreffende de islam bij etnische minderheden', *Migrantenstudies*, 2/1, p. 39-48.
- Wals, H.F.L.
1981 *Peregrinus in het zilver. 25 Jaar welzijnswerk buitenlanders.*
Beverwijk: Stichting Buitenlanders/Peregrinus, 182 p.
- Weeber, F.
1986 *Samen naar school. Intercultureel onderwijs op een Rotterdamse basisschool.* Amsterdam: Informatiepunt Basisonderwijs, 65 p.
- Weide, M.G. en M.P.C. van der Werf
1990 'Onderwijsondersteunend gedrag en leerlingprestaties', *Sociologische Gids*, Themanummer 'Gezin en Onderwijs' (redactie H.J.M. Hüttner en H. Kleijer), 37/5, september/oktober, p. 372-380.
- Wel, F. van
1990 'Asociale gezinnen, van woonschool naar degradatiewoningen?', *Jeugd en Samenleving*, 20/3, maart, p. 131-147.
- Werkgroep Schoolpopulatie
1987 *Evenredige verdeling: kleur en/of kansen? Rapportage van de Werkgroep Schoolpopulatie ten behoeve van de Raad van Overleg.*
Rotterdam: Gemeente Rotterdam, Secretariaat Onderwijs, Raad van Overleg, 46 p.
- Wever, J.A.
1967 'Buitenlandse arbeiders in bedrijf en streek. (Textielindustrie - Twente)', p. 135-152 in R. Wentholt (red.), *Buitenlandse arbeiders in Nederland. Een veelzijdige benadering van een complex vraagstuk.*
Leiden: Spruyt, Van Mantgem & De Does.
- Wijk, N. van
1985 *Ambon of Belanda? Een studie over Molukkers in Woerden, de enige gemeente in Nederland waar Molukkers na opheffing van de plaatselijke kampen verspreid zijn gehuisvest.* Uitgave 19. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, Centrum voor Onderzoek van Maatschappelijke Tegenstellingen (COMT), 251 p.
- Willems, W.
1990 'De wetenschappelijke stand van zaken over Indische Nederlanders', p. 5-25 in W. Willems (red.), *Indische Nederlanders*

in de ogen van de wetenschap. Uitgave 38. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, Centrum voor Onderzoek van Maatschappelijke Tegenstellingen (COMT).

Willemsen, G.

1988 'Minderheden op de arbeidsmarkt. De gevolgen van een verkeerd geïnspireerde politiek', *Migrantenstudies*, Themanummer 'Etnische groepen en achterstelling. Structurele belemmeringen voor minderheden in Nederland' (redactie W.A. Shadid), 4/1, p. 50-66.

With, J.S.

1981 *Rassenvoordeur bij partnerkeuze. Een onderzoek over gemengde relaties c.q. huwelijken van Nederlanders en Surinamers of Antillianen in de steden Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht*. S.l.: s.n., 170 p.

Wittermans, T. and N.P. Gist

1962 'The Ambonese nationalist movement in The Netherlands. A study in status deprivation', *Social Forces*, 40, May, p. 309-317.

Wolfe, T.

1970 *Radical chic & Mau-mauing the flak catchers*. New York: Farrar Straus Giroux, 153 p.

WRR (Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid)

1979 *Etnische minderheden*. Rapporten aan de Regering 17. Den Haag: Staatsuitgeverij, xl p.

WRR (Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid)

1989 *Allochtonenbeleid*. Rapporten aan de Regering 36. Den Haag: SDU, 208 p.

Wubben, H.J.J.

1986 "Chineez en ander Aziatisch ongedierte". *Lotgevallen van Chinese immigranten in Nederland, 1911-1940*. Zutphen: Walburg Pers, 184 p.

Wuertz, K. and T. van der Pennen

1987 'Participation by ethnic minorities in urban renewal in the Netherlands', p. 105-116 in W. van Vliet *et al.* (eds.), *Housing and neighborhoods. Theoretical and empirical contributions*. New York: Greenwood Press.

Yin, R.K.

1984 *Case study research. Design and methods*. Applied Social Research Methods Series Volume 5. Beverly Hills, California: SAGE, 160 p.

- Zahn, E.
1984 *Das unbekante Holland. Regenten, Rebellen und Reformatoren.*
Berlin: Siedler Verlag, 335 p.
- Zandwijken, C.
1981 *Surinamers op weg naar een bevrijd bewustzijn.* Amsterdam:
Cultural Media Collective, 78 p.
- Zee, J.H. van der
1988 *Zwarte studenten aan de Rijksuniversiteit Groningen. Een
verkennd onderzoek naar Etnocentrisme en racisme aan de Groningse
Universiteit.* Groningen: Rijksuniversiteit Groningen,
Andragogisch Instituut, 131 p.
- Zwaard, J. van der
1989 'Ze komen nooit op tijd! Het cultuurverschil als verklaring
voor ongeregelheden', *Comenius*, 35, herfst, p. 306-321.

SUMMARY

This book evolved out of an attempt to assess theoretically a decade of research into the political empowerment of migrants in the Netherlands. It is, in part, a critical reaction to the development of what is called 'minorities studies' in the Netherlands. The inability of researchers in the Netherlands to adequately answer urgent sociological questions and their poor theoretical performance is somewhat puzzling. While scholars in neighbouring countries enter into debates with their international colleagues on many matters, thereby advancing theoretical debate, the research community in the Netherlands tends not to exceed the imagined boundaries of their own 'minority knowledge' (*minderhedenkunde*) and avoids engaging in theoretical debates on higher levels of abstraction. In this book, I go beyond this 'academic provincialism' and engage with international debates on post-migration processes. I have a specific interest in neo-Marxist theory, and particularly the positions which have been developed by British writers such as Hall and Miles. This interest stems from the conviction that these modern varieties of this paradigm, rather than the popular ethnic relations paradigm enables me to better understand the current situation in the Netherlands. I clarify my theoretical position by contrasting each paradigm with the other - in this specific case: the *minorities paradigm* versus the *minorisation paradigm*.

What is the position of researchers working within the *minorities paradigm*? In the Netherlands, 'minorities researchers' generally assume that social processes - such as the complex one that determines the position of newcomers in society - can be influenced positively by external interventions. The agent *par excellence* that can produce the full 'integration' of migrants is the state. Furthermore researchers assume a leading role for themselves in these interventions, usually by contributing to the design and implementation of the Dutch Ethnic Minorities Policy, which is a major project of social engineering. Within the specific Dutch context, with its specific Dutch 'ethnic minorities problematic', they look for specifically Dutch solutions. However, by placing themselves in the service of the state (whether deliberately or otherwise), they adopt its political and ideological framework. Their attitude stems from the principle that the essence of social research is to contribute to the solution of social problems rather than to the progress of sociological theory.

'Minorities researchers' working in the tradition of the minorities

paradigm take the existence of 'ethnic minorities' for granted. They assume that ethnic lines are the most important social dividing lines and that ethnic or cultural differences - imported by people from foreign areas - are 'natural'. Such groups who also occupy inferior social positions, are defined as 'ethnic minorities'. These 'minorities', so it is assumed, can improve their position simply by 'integrating' or 'assimilating' into the 'open' Dutch society.

It is doubtful, however, whether the social position of 'ethnic minorities' depends on the success of their 'integration' and that ethnic or cultural differences are really that important. It seems that the preoccupation with cultural factors blinds researchers to other possible relevant determinants, such as class relations and the role of the state, not to mention their interrelationship.

Furthermore, 'minorities researchers' rarely use the concept of racism. Racism is usually considered to be a characteristic of a handful of marginal individuals rather than a structural characteristic of Dutch society. The view that racism in the narrow sense of the term is a marginal phenomenon in the Netherlands may be justified, but is theoretically problematic and it hinders the recognition of the existence of other processes that may occur with similar exclusionary effects.

Despite every effort, the social engineering project of the 'controlled integration' of 'ethnic minorities' has failed to live up to expectations: ten years after the start of the Ethnic Minorities Policy, 'ethnic minorities' still occupy relatively inferior social positions. Researchers who have placed themselves in the service of the state and its Ethnic Minorities Policy commonly fail to explain why this is so. What they do attempt an answer, they refer to external factors, such as the increased rate of unemployment, or to the alleged unwillingness of migrants to 'integrate' and co-operate with the policy. The policy itself - particularly its ideological content - is seldom questioned. For example, the Scientific Council for Government Policy (WRR 1989: 9) has recently claimed that 'ethnic minorities' are too often regarded as 'welfare dependents' (*zorgcategorieën*) and that this dependence on the state absorbs initiative and frustrates their own 'integration'.

One area in which the social marginality of migrants is clearly evident is within political relations. According to the minorities paradigm, the process of migrants' political empowerment is understood solely in terms of the cultural domain. Political behaviour is seen as determined by ones political culture, so that as long as migrants' culture is not adapted to

Dutch culture, migrants will not be able to move into the central positions of power. But, paradoxically, according to this paradigm, the political 'integration' of migrants is best achieved by the formation of group specific institutions. Through these institutions 'ethnic minorities' can become politically active in their own 'ethnic' way. As a result, these institutions bridge the socio- or politico-cultural gap between 'ethnic minorities' and the larger society and function as a 'sluice' that help 'ethnic minorities' to adapt gradually their form of political activity to that of the Dutch 'majority'. For this reason the state, political parties, trade unions and welfare agencies have all set up and supported special socio-political organisations, committees or advisory bodies for, or they have waged special electoral campaigns on behalf of, 'ethnic minorities'. Although these institutions do grant migrants places in the political decision-making process, they are rarely, if ever, the central positions of power. The outcome is therefore contrary to the predictions of 'minorities researchers'.

Let us now examine the *minorisation paradigm*. Its point of departure is the assumption that, at a general level, similar processes occur in every social formation, namely processes of production and distribution, and that these processes assume a different, specific form in each nation-state. So, on an abstract level, the situation in the Netherlands is not unique at all. This theoretical position permits one to not only distance oneself from the sphere of the state, but also to analyse its role and, furthermore, to transcend the specificity of the Dutch context.

According to the minorisation paradigm, the position of migrants - in politics and in other social relations - is not the product of a process of 'integration' but the product of a process of distribution of scarce resources. The project of the 'controlled integration' of migrants - particularly, but not exclusively in the form of the Ethnic Minorities Policy - amounts to an intervention in the processes of distribution. In order to continue the dominant mode of production, to regulate scarcity and to maintain the unity of the nation-state, migrants take specific class positions and have specific access to scarce goods and services. This process of distribution contains a political and ideological component. The political distribution of resources occurs by means of an ideologically constructed hierarchy. How much or little access to scarce resources someone has depends on his or her position in that hierarchy.

This hierarchy is constructed by signifying specific human

characteristics, such as phenotype, sex, religion, nationality etcetera. Although different processes of signification can take place at the same time (and even give rise new ideological forms), the dominant ideological process in the Netherlands entails the signification of certain socio-cultural characteristics: I identify and label this process as one of *minorisation*. In practice, the socio-cultural characteristics of all people in the Dutch nation-state are measured and evaluated against an imagined middle class standard. The socio-cultural deviance of particularly the lower classes is thereby problematised. Since the positioning of peoples in the class system is in part the product of political and ideological processes, minorisation turns out to be a mechanism that contributes to the creation of class differentiation.

This is a process which, in a previous historical phase resulted in the construction of a social category of 'anti-socials' (*onmaatschappelijken*), i.e. a category of 'indigenous' people who constituted the lowest class fractions and who exhibited, according to the state and private institutions, undesirable behaviour. Today, the object of this process is specific migrants, such as Turks and Moroccans, but not American, German, British or Japanese migrants who generally occupy higher class positions. The socio-cultural non-conformity of the former migrants is usually related to their foreign origin. Therefore the term '*ethnic* minorisation' is the more appropriate one. While I do not deny that cultural factors may have some influence on the position of migrants, this is not the central determinant. Of much greater importance is the social significance attributed to real and imagined characteristics of these migrants by the state and other institutions.

'Ethnic minorities' constitute a category of people who are not considered to be fully-fledged members of the 'Dutch imagined community'. Rather, it is under certain conditions that they are accepted as members with full access to scarce resources. The main aim of the project of 'controlled integration' is to help migrants to reach this state. However, as long as these communities are defined as people that conform inadequately to the Dutch way of life, they are granted less access to scarce resources. This explains why the project of 'controlled integration' has failed so far: the project problematises 'ethnic minorities' ideologically and places them socially outside the imagined community.

As an ideology, minorisation is theoretically comparable to racialisation as defined by Miles (1989: 73-77). But in contrast to the experience in Britain, the signification of phenotypical features is not the

predominant process in the Netherlands. Here racialisation is of secondary importance. Although the social construction of 'problem categories' turns round socio-cultural rather than phenotypical signifiers, the social effects can in last instance be similar to that of racialisation.

The state plays a vital role in this proces. Its role is not limited to responding to the needs of specific groups in society. In an attempt to secure the dominant mode of production and the unity of the nation, the state actively interferes in social relations. To be sure, the state does not determine these. Its involvement in the political empowerment of migrants shows this clearly. The state has shaped migrants' political activity by creating and supporting special institutions, and private agents such as political parties and interest groups have followed suit. Their interventions, and the subsequent development of an 'ethnic minorities industry', must be understood in the light of a specific distribution of resources. Group specific (proto-)political institutions are products of minorisation and express the idea that 'ethnic minorities' are not full members of the Dutch imagined community. The very fact of their existence reproduces this ideological representation and gives legitimation to the exclusion of 'ethnic minorities' from positions of power in the mainstream of politics.

Paradoxically, migrant politicians themselves have internalised this representation and this prevents the development of an authentic and powerful emancipation movement of migrants. Most of them are part and parcel of the 'ethnic minorities industry' and their position largely depends on the practical effects of minorisation. Their identification with this hegemonic discourse contributes to the maintenance of a minorised distribution of political power. This all adds up to a qualified and externally controlled place in categorial institutions.

A case study of the participation of migrants in parent committees at schools and their involvement in the struggle against segregation serves to illustrate the superiority of the minorisation paradigm over the minorities paradigm.

CURRICULUM VITAE

De auteur werd op 13 juni 1956 geboren te Rotterdam. In 1975 behaalde hij het eindexamen Atheneum B aan het St.-Montfortcollege in de Maasstad, waarna hij twee jaar ongeregelde arbeid verrichtte. Van 1977 tot 1981 en van 1984 tot 1986 studeerde hij culturele antropologie aan de Rijksuniversiteit te Utrecht. Tussen 1982 en 1986 was hij (tevens) verbonden aan het Centrum voor Onderzoek van Maatschappelijke Tegenstellingen (COMT) van de Rijksuniversiteit Leiden voor het verrichten van onderzoek naar de vakbeweging en buitenlandse werknemers en naar de verkiezingsdeelname van migranten. Van 1986 tot en met 1990 was hij werkzaam bij het Centrum voor Studies van de Multi-Etnische Samenleving (SMES) van de Rijksuniversiteit Utrecht voor onderzoek naar het proces van machtsvorming van 'etnische minderheden'. Sinds maart 1990 is hij universitair docent op het Instituut voor Rechtsociologie van de Katholieke Universiteit Nijmegen, alwaar hij zich verdiept in de institutionalisering van de islam.